

ՀԱՅԵՐԻ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՍՏ ԵՐԻՑԹՈՒՐՔԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ГЕНОЦИД АРМЯН

ПО ДОКУМЕНТАМ СУДЕБНОГО ПРОЦЕССА
МЛАДОТУРОК

Предисловие, перевод и комментарии
А. А. ПАПАЗЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1988

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՍՏ ԵՐԻՏՁՈՒՐՔԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՏՏԱԹՂԹԵՐԻ

Առաջարանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները
Ա. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1988

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագրի՝
պատմական գիտությունների ղեկավար Ռ. Գ. Սանակյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել զբաղառենք՝
պատմական գիտությունների ղեկավար Ե. Ղ. Սարգսյանը
և պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Պ. Կոնզակյանը

Հայերի ցեղասպանությունը բառ երիտթուրքերի դա-
2 249 տավարության փաստաթղթերի/ՀՍՍՀ ԳԱ Արևելագիտ.
ինստ; Առաջարկում, թարգմ. և Մանոթագր. Ա. Հ. Փափազ-
յանի; [Պատ. խմբ.՝ Ռ. Գ. Սահակյան]։—Եր.։ ՀՍՍՀ ԳԱ
հրատ., 1988.—256 է. օ.

Գրքում հայերեն թարգմանվածք արված են 1919 թ. Կոստանդնու-
պոլիսում տեղի ունեցած երիտթուրքական կուսակցության ղեկավար զոր-
ծիչների դատավարության այն փաստաթղթերը, որոնք առնչվում են արև-
մտահայերի զանգվածային սեղանությունների ու շարժերի հետ։ Այսպիսով
վերցված են 1919—1920 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակվող «Թաղված-ի
վեցալիս» թուրքական պաշտոնավերքից։ Առաջին անգամ հրատարակվող
փաստաթղթերի այս ամբողջությունը, ի թիվս այլ վավերագրերի, անհեր-
քելիորեն վկայում է երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնի ու կառու-
վարության կողմից ծրարված հայերի ցեղասպանության փաստը, որն
այսօր փորձում են ծխանել թուրք պետական գործիչներն ու պատմաբան-
ները։

Նախատեսվում է մասնագետներին և ընկերացող լայն շրջանների համար։

0505040800

2 ----- 34—88
703(02)—88

ԳՄԳ 63 3(22)

ՄԱՌԱՋԱԲԱՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին դաժան ճա-
կատագիր էր վիճակված արևմտահայությանը։ 1915—1916 թթ. երիտ-
թուրքական կառավարության կիրառած ցեղասպան քաղաքականության
հետևանքով արևմտահայությունը կանգնեց իսպառ ոչնչացման վտան-
գի առջև։

Զանգվածային սեղանություններն ու կոտորածները Արևմտյան
Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի
տարածքում գտնվող հայաբնակ վայրերում, չէին առնչվում ուղղակի
նկատառումներով կատարվող միջոցառումների հետ, քանի որ հայու-
թյան բնաջնջման հարցը նախօրոք մշակված և որոշված էր «Եթթիհատ
վե թերաքթի» (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցության կենտ-
րոնական կոմիտեի կողմից։ Հայկական հարցը լուծելու համար երիտ-
թուրքերն ընտրել էին արևմտահայությունը իսպառ բնաջնջելու ճանա-
պարհը։ Պատերազմը պատճհ առիթ հանդիսացավ, որպեսզի նրանք ո-
չընչաջանեն ոչ միայն հայերին, այլև հաշվեհարդար տեսնեին բրիտանյա
մյուս ժողովուրդների հետ։

«Ամենուրեք սկսեցին հավարել հայերին,—գրում է երիտթուրքա-
կան գործիչներից Մեվլան Ջաղե Ռիֆաթը,—նույնիսկ առանց հաշվի
առնելու հիվանդների, ծերերին ու երեխաներին։ Նրանց, ովքեր ընդու-
նում էին մասնիղթակնություն, ժամանակավորապես զուրս էին հանում
քաղաքայիններից, իսկ մյուսներին խմբերով, ժանդարմների հսկողու-
թյան ներքո ուղարկում էին նախատեսված ճանապարհներով»։ Այ-
նուհետև այդ անգին ու անպաշտպան քարավանները մարդկանց տես-
զությունից հեռու, ամալի վայրերում ենթարկվում էին հայերի բնա-
ջնջման նպատակով տեղեղված «Թեղթիլթթ» մասնուտե-ի (Հատուկ
կաշմակիքություն) հրոսակախմբերի հարձակմանը։ Իսկ հրաշքով
պաշտվածները, քաղցից և ծարավից ծայրաստիճան հյուսիսված և ոսկրա-
ցած ուրվականների նման հայտնվում էին Միտագետրի և Սիրիայի
անապատներում։

Արևմտահայութեան դանգալածային բռնազդեթի ու գազանային կոտորածներին լուրջ շուտով տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ՝ ամենորեք առաջացնելով բուռն գայլույթ ու բողոք: Առաջագնմ մարդկության ներկայացուցիչները, առանձին կազմակերպություններ դատապարտում էին երիթթուրքերի գործադրած բարբարոսային ցեղասպանության թաղարականությունը և պահանջում անհապաղ դադարեցնել այն, տարագրված հայերին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը: 1915 թ. մայիսի 24-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները համատեղ նախազգուշացրին Բարձրագույն Դռանը, հայտարարելով հետևյալը.

«Ամբողջ վերջին ամսվա ընթացքում Հայաստանում տեղի են ունենում հայկական կոտորածներ՝ քրդերի ու թուրքերի կողմից, օսմանեան իշխանությունների բացահայտ թողտուխությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցությամբ: Նոր տոմարով ապրիլի կեսերին հայկական կոտորածներ են տեղի ունեցել Էրզրումում, Դերջուռում, Իֆիլիսում, Մուշում, Սասունում, Զինլուում և ամբողջ Կիլիկիայում: Վանի շրջանի հայությունը գլուղների բնակիչները մորթվել են մինչև վերջին մարդը: Բուն Վանում հայկական թաղանթը պաշարման մեջ են առել քրդերը: Միևնույն ժամանակ, Կոստանդնուպոլսի թուրքական կառավարությունը ձեռնարկում և անբեռակայանի ճնշումների և նիթարում հայ ազգաբնակչությանը: Մարդկության և թաղաքակրթության զեմ Թուրքիայի կատարած այս նոր հանցագործությունները նկատի ունենալով, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի զառնակից կառավարությունները այսուհետ հրապարակով հայտարարում են Բարձրագույն Դռանը, որ իրենց այդ հանցագործությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածին»:

Երիթթուրքերի կառավարությունը, սակայն, անողոր դատանությամբ շարունակեց իրականացնել իր որդեգրած քաղաքականությունը, որի զոհը դարձան ավելի քան մեկուկես միլիոն հայեր:

Արևմտահայության բնաջնջման ծրագիրը խաբսխված էր նախորդ ժամանակներում սուլթանական Թուրքիայի գործադրած ջարդարարական թաղաքականության վրա: 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից հետո, երբ Հայկական հարցը միջազգային բեռնաթ ընդունեց, սուլթանական կառավարության ազգային ու կրոնական հայածանքները, կյանքի ու գույքի անսպահովությունը, հարկային ծանր լուծն ու գավառային պաշ-

տոնյաների շարաշահումներն ավելի մեծ չափերի հասան: Վերստ հրկոտության տակ անելիցին հայ պաշտոնյաները և հայկական հրատարակությունները: Այդ պահից սովորական երևույթ դարձավ արտոքը կուսակալների կողմից քննության անելիցին հայացք կեղեցիցիների և զբաղոցների մասին տրված հրովարտակները: Վերջին տարիներին ընթացքում փակվեցին այն հայկական դպրոցները, որոնք բացվել էին ոչ թե հրովարտակով, այլ միայն կառավարության թույլտվությամբ: Խստություններ ու բռնություններ գործադրվեցին նաև հարկերի գանձման հարցում՝,—գրում է թուրք գործիչ Սաման Նուբեյ, Հրահանգ տրվեց մասուկի գրաբնեշական վարչությունը՝ արգելել շեշայատանն քառի, հայ ժողովրդի պատմությանը և աշխարհագրությանը վերաբերող անունների հիշատակումը:

Այդ նույն թվականին Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր հայտայց Քյալմախի փաշան ցիեիկարար հայտարարում էր. «Հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անճեմ քեռելու ենք: Եվ այդ է զուրկ հանելու համար բան չի պակսիլ մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, շեքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամենայն ինչ, կրոնական պատերազմ մը կը հրապարակենք և դուրսին պատերազմ այնպիսի ազդի մը զեմ, որ ոչ զինք ունի, ոչ ղինվորություն և ոչ պաշտպան, երբ ընդհակառակն, մենք զենք էլ ունինք, զինվորություն էն աշխարհս ամենամեծ տերություններեն մեկը (Անգլիան — Ա. Փ.) և ամենն հարուստը մեզ զինակից է և մեր Ասիական աշխարհքին երաշխավոր: Եվ նրի հայ հայ ազգը բնաջնջ լինի և քրտանու ինվորական կրոնակից մը փնտրն և չի գտնեն տաճակական Ասիո մեջ, կը թողու զմեզ հանդիստ և այն ատեն կը զբաղինք ներքին գործերով և բարեկարգությանը»: Քյալմախի փաշայի այս նենդ մտահղացումը իբրև որ դարձավ արևմտահայության բնաջնջման հարցում թուրքական պետական թաղաքականությունյան առանցքը:

1890-ական թվականներին Արգուլ Համիդի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեցին հիմնականում բրդերից կազմված շեշաիդեխ անկանոն զորագնդերը, որոնց գլխավոր նպատակներից մեկն էր հայածել ու կոտորել հայ բնակչությանը: Քաղաքային և ղինվորական իշխանությունների աված հրահանգներով այդ գնդերը հարձակվում էին գյուղերի վրա: Գյուղերին այլովում էին, ժողովուրդը կոտորվում էր:

1894—1896 թթ. Սասունում և հարակից հայաբնակ նահանգներում, ինչպես նաև Ստամբուլում տեղի ունեցան սոսկալի կոտորածներ, որոնք

նույնիսկ թուրք զործիչներ Օսման նուրիի և Սադիկ Շահիդի կողմից բնութագրվեցին որպես «ահարկու եղևու մարդկություն դեմ»:

Հայերին զանգվածաբար բնաջնջելով և նրանց թիվը արհեստականորեն նվազեցնելով՝ թուրքական կառավարությունը ձգտում էր աչառովի բնակիչի գաշնագրի 61-րդ հոդվածից, և ընդհանրապես բարենորոգումների պարտադրված ծրագրերից:

Մինչև համիդյան բռնապետության տապալումը երիտթուրքերը աշխատում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին ենթելի այն միտքը, որ 1876 թ. սահմանադրության վերահաստատումով կվերանա ազգային խռտրակությունը, և բոլոր հպատակները հավասար կլինեն օրենքի առջև: Մինչդեռ, 1909 թ. իշխանության զուլպ անցնելուց հետո, երիտթուրքերը ոչ միայն մոռացան իրենց տված խոստումները, այլև ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ տրամադրվեցին բացահայտ թշնամանքով:

Երիտթուրքական գաղափարախոսները ամեն կերպ փորձում էին միաձուլել Օսմանյան կայսրության ու մահմեդական ժողովուրդներին մեկ օսմանյան ազգություն մեջ, որը իրականում զրկում էր ոչ թուրք ժողովուրդներին ազգային ինքնորոշման արդարացի իրավունքից: Երիտթուրքերի ղեկավարները հետևողականորեն շատազօրում էին օսմաներից հեռու գաղափարախոսությունը, այն է, որ Օսմանյան կայսրությունում բացի օսմանյան ազգից ուրիշ ազգություններ չկան, կայսրությունում մեկ ազգ կա՝ օսմանցի ազգը: Զելալ նուրիին հպատակ ժողովուրդներին բացահայտորեն պահանջում էր հաշտվել իրենց իրավազուրկ միճակի հետ և հրաժարվել ազգային ինքնորոշման ձգտումներից: Հայերը, արաբները, քրդերը, այրանացիները չպետք է պայթարեին իրենց ազատագրության համար, քանի որ կայսրությունում տիրապետող կարգերը առաջավոր ու իղեակական են: Նա ամեն կերպ գովաբանում էր իսլամը, մատնանելով, որ այն միաժամանակ բարոյական օրենսգրքն ու կառավարման ձև է¹⁰:

Իրականում կայսրությունում «իսկական» քաղաքացի կարող էին ճանաչվել թուրքերը, և նրանք, ովքեր հավատափոխ կլինեին, կմոռանային սեփական լեզուն և կձուլվեին թուրքերի հետ: Դեռևս 1910 թ. Սալոնիկում կայացած «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության տեղական կոմիտեի զարտիչի նիստում Փայլաթը հայտարարել է. «Երբ գիտեք, որ սահմանադրության մահմեդականների և քրիստոնյաների հավասարություն է հաստատվել, բայց դուք բոլորը միասին և ամեն մեկդ առանձին գիտեք և զգում եք նաև, որ դա անիրականաբար գա-

ղափար է: Շարիաթը, մեր անցյալի ամբողջ պատմությունը, հարյուր հազարավոր մահմեդականների զգացմունքները և նույնիսկ իրենց՝ քրիստոնյաների զգացումը, որոնք համառոտին դիմադրում են իրենց օսմանականացման ամեն մի փորձի դեմ, անհաղթաժամիկ պատենը են իսկական հավասարության համար: Ուստի հավասարության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ մենք հաղորդվումք շեք պակել կայսրության օսմանականացման մեր նպատակը¹¹:

Երիտթուրքերի կուսակցության զլխավոր ղեկավարը էր նաև պանթուրիզմը, որն աշխուժացավ հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Զելալ նուրին, Ջիա Կոչալպի, Ֆուադ Քյուփրուլուն և երիտթուրքական այլ զործիչներ ամեն կերպ փորձում էին պանթուրիզմն օգտագործել թուրքալեզու ժողովուրդների վրա իրենց ազդեցությունը տարածելու համար: Պանթուրիզմը ժողովուրդներին միաժամանակ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին բնիկ օսմանյան խնդրում երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականության մի նոր ուղղություն էր¹²: Այսպիսով երիտթուրքերը ամբողջապես որդեգրեցին Արդուլ Համիդի արշուձարու քաղաքականությունը՝ իրենց դաժանությանը դեբրազանցելով նրան: Կայսրությունում ազգային հարցը լուծելու համար նրանք ընտրեցին ազգերին ոչնչացնելու ճանապարհը: Նրանց այս նախնայում և Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներում հայերի կոտորածը:

Արևմտահայությունը ամենեղանց օսմանյան հավածանքների և Ֆիդիկական ոչնչացման ենթարկվեց հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կառավարության գործադրած նեխզ և բարբարոսական քաղաքականության հետևանքով:

Արևմտահայության զանգվածային կոտորածների նախաշնամին տեղի ունեցած 4. Պոլսի (Ստամբուլ) առաջին մահասարսուտ զենքերի ժամանակակից Ա. Ակդրաճյանը գրում է. «Առաջին ազդանշանը ու անդրանիկ սարսափը, որ 4. Պոլսի բնակչությունը՝ անակնկալի մը առջև կզենք, 1915 ապրիլ 11 (24)-ի ձեռքբերակալությունները եղան: Մեկ գիշերվումս մեջ 4. Պոլսյո մտավորական դասակարգին ամենևն կարկատուն ղեմերը և ժողովրդին ամեն դասակարգերին 250 հողիի չափ անձեր, ձեռքբերակվեցան և Չանկըրը և Այաշ տարազրկեցան»¹³:

Փաստերը վկայում են, որ տեղահանվեց ու աքսորվեց ճակատամերձ գոտիներից ընդհանրապես շատ հեռու գտնվող շրջանների, գյուղերի և քաղաքների հայ բնակչությունը: Այս մասին թուրք պաշտոնյա Նալիմ բեյի հուշագրության մեջ կարդում ենք. «Եփրատի ափերն արտաքսված-

ները ոչ միայն Ստամբուլի շրջակայքից էին, այլև՝ Ռոդոստոլից, Նիկոմեդիայից, Պարտիզակից, Ազարազարից, Զիզրեից (Զեզիրե), Կոնիայից, մի խոսքով, նրանք կենսարիայի և Անատոլիայի երկաթգծի երկաթուղիները ընկած տարածքից արտրված հանրեն էին։ Այս նոր տարագրումը ընդհանուր դարձանքի առիթ տվեց։ Անհատականություն էր, թե ինչու մարզկանց զբաղ են [ՏԻՐ]-Ջորի ուղղությունը։ Սակայն անհանգստանալու համար առավել էական պատճառներ կային՝ Ռաուու-Աննում և այլուր տեղի ունեցած կոտորածները տարածվեցին նաև Մեքսիկոնում։ Մի քանի տարի շարունակ հարար կատարվող կոտորածները հզորաին շմեացիին նաև խուլ անպատում։ ...Կառավարության նպատակը ամբողջ հայերի ոչնչացումն էր։ Նրանք իրավունք չունեին այլևս գոյատևելու¹⁴։

Որ տեղահանությունն ու կոտորածը կատարվում էին կանխամտածված ծրագրով, հաստատվում է նաև Մեզլան Զադե Ռիֆայի բերած փաստաթղթերով։ «Միտվուն և առաջդիմություն» կուսակցությունը որոշում կայացրեց՝ ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելու պայմանով սպանել և ոչնչացնել հայերին։ Այս հրամանը իրականացնելու համար նախագահությունը ստեղծեց Բևհակդի Շաքիր, զեհու, նաղըմ և հանրակրթական միևիսուր Մուրրի բեյերից կազմված մի հանձնաժողով՝ տալով «Երեքի գործադիր կոմիտե» անվանումը։ Այս երեքի գործադիր կոմիտեն «Թեշքիլթար» մահուտեսն անվան տակ սկսեց բանտերից հավաքածները քրեական հանցագործներին և ստեղծել չեֆներին հրոսակները։ «Թեշքիլթար» մահուտեսն պիտակի տակ ստեղծված այս չեֆներին կատարած հանցագործություններն ու բռնությունները, արատավորելով թուրք ժողովրդին աշխարհի համարակալությունն առնել, արյունալի և բարբարոսական էջեր արձանագրեցին նրա պատմության մեջ¹⁵։

Գերմանիան և հանցավոր է հակական ջարդերի համար։ 1915 թ. հուլիսի 4-ին թուրքական կառավարության ուղղված գաղտնի գրությունը Գերմանիան լիովին հավանություն է տվել և պաշտպանել երիտթուրքերի հայալինջ ծրագիրը։ Գերմանական հյուպատոսները խրախուսել, իսկ գերմանացի սպաները մասնակցել են երիտթուրքերի վարագործություններին¹⁶։ Այդ օրերին բողոքի բուռն ցատումով հանդես եկած միջազգային բանվորական շարժման ակնախոր գործիչ Կարլ կիբկինկստը, անարգանքի սյունին դասելով Գերմանիայի իմպերիալիստական կառավարության դավադիր գործողությունները, նկատում է. «Թուրքական կառավարությունը կազմակերպեց հայկական դարձուրելի կոտորածները, ամբողջ աշխարհն այդ դիտել և ամբողջ աշխարհն այդ ոճրագործության համար հանցավոր է համարում նաև Գերմանիային, չէ՛ որ

Կոստանդնուպոլսում թուրքական կառավարությանը ղեկավարում են գերմանական սպաները։ Ո՛չ մի բան չգիտեն միայն Գերմանիայում, որովհետև գերմանական մամուլի բերանի մեջ զրկված է գեղանարակը¹⁷։

Տեղահանության և կոտորածի ընթացքում գործի է դրվել նաև հայերին մասնակցականացնելու քաղաքականությունը։ Այդ քայլը շատագու՛վել է երիտթուրքական հանրահայտ կին գործիչ Լալիդե Էդիբը, Նայած աշխատել է ցույց տալ, որ ինքը դեմ է եղել երիտասերին մասնակցականացնելու ծրագրին¹⁸։ Մինչդեռ նրա ժամանակակիցները վկայություններ էին հանդիսանում, որ Լալիդե Էդիբը և, «Հայ որբերին հավաքելով, մասնեղականացնում էր և դատարակում որբանոցներում որպես թուրքերի»¹⁹։

Քրիստոնյա երիտասերին մասնեղականացնելով թուրքացնելը նոր երևույթ չէր, գալիս էր դեռևս միջնադարից։

Տեղահանության և կոտորածների ընթացքում թուրքերն աշխատել են մասնեղականացնել հայությանը Միրիսա տարագրված հայերին։ Անս թե ինչ է գրում այդ մասին Տայիհ Ռիֆայ Միսալը. «Չեքրեդեի, բրեբրի և մյունների նման հայերի-արտաքսումը դեպի Միրիսա խորքերը նստացնելու էր արարներով խիտ քնակեցված վայրերը։ Նույնիսկ մի հանձնաժողով կազմվեց, որպեսզի հայերին և՛ տուն և՛ հող տրամադրվի՝ մասնեղական դառնալու պայմանով²⁰։

Տեղահանելով հայերին, թուրքական իշխանությունները նաև կեղծ բարբառներով շանում էին հավատարացնել, թե իբր նրանց թողած հողային ունեցվածքն ու գույքը պահպանվելու են պետության կողմից և պետերազմի ավարտից հետո կրկին վերադարձվելու են։ Այս կապակցությամբ թուրքական կառավարությունը հայերի ունեցվածքի բացահայտ կողոպուտն ու թալանը աշխատեց «օրինականացնել» մի շարք օրենքներով, որոնք բնավ չգործադրվեցին²¹։ «Այսպես ժողովուրդին բարձր շարժական ստացվածքը կիջանաբ կամ լավ ևս է բան թուրքերու ձեռքը կանցնեք, կառավարությունը ոչ մեկ չուղ հոգածու չտուներացավ այդ գույքերը հավաքելու կամ դրամի վերածելու»²²,—վկայում է Զավեն պատրիարքը։

Կ. Պոլսում ամերիկյան ղեկավար Մորգենթաուն այս փաստի մասին վկայում է. «Հազիվ թե նախկին սեփականատերերը հեռանալին պիտղե՞ մասնեղական մուհաճիբներ-թուրքերն այլ կողմերեն գաղթողներ կփոխադրվեն հայկական բնակավայրերեն ներս։ Նույնպես հայերուն՝ բուրբ արժեքավոր առարկաները-դրամ, մատանիներ, ժամացույցներ և գոհարեղեններ-կտարվեին ոտքիկանատուներ քապահով պահվելու հա-

մար» մինչև հայերուն վերադարձը, և ապա կրածանձեին թուրքերուն»²²։ Առկա են բազմաթիվ հեռագրեր, հրահանգներ, առանձին կարգադրություններ, առաքված երիտթուրքերի կառավարության կողմից, որոնք լիովին բացահայտում են հայության ունեցվածքը կույ տալու ծրագիրը²⁴։ Մովեռանջ պատմարան 2. 9. Ինճիկյանի հաշվումներով կողոպուտի ու ոչնչացման են ենթարկվել 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ ու բրեստոնյա ազգաբնակչությունը, կողոպտվել ու քանդվել են ավելի քան 2000 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1500 զպրոցներ և վարժարաններ։ Ազգային հատուկ հանձնաժողովի տվյալներով, Օսմանյան կայսրությունում միայն հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասը 1919 թ. կուրսով կազմել է մոտ 15 մլրդ. ֆրանկ²⁵։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո համաշխարհային հասարակաշխարհում պահանջում էր պատասխանատվության ենթարկել արևմտահայության սպանող կազմակերպող թուրք ուժերը որոններին։ Ազդպիսի պահանջով հանդես եկան նշանավոր արևելագետներ՝ ֆրանսիացի հնագետ-պատմարան ժակ դը Մորգանը, գերմանացի հայագետ Յոզեֆ Մակվարտը։ Դատապարտող սուր հորդածներով և աշխատություններով բողոքի ձայն բարձրացրին տարբեր ազգությունների քաղաքական, դիտություն և մշակութային ակնանկոր գործիչներ՝ Յոհանես Լեփսուտը, Արմին Վեդները, Մարտին Նիպագեն, Անտուան Մեյնե, Ֆրեդերիկ Մակլերը, Ռեյն Պինոնը, Վիկտոր Բերարը, Արեդը Յուլյենին, Վալերի Բյուստովը, Յուրի Վեներովսկին, Անդրեյ Մանդելշտամը, Հենրի Մորգանթաուն, Հերբերտ Ագամա Կրեյրոսը և շատ ուրիշներ։

Հանդես գալով Մեծ Բրիտանիայի համալսարանների պալատում 1918 թ. նոյեմբերի 12-ին, Ռայթը անգլիական կառավարությունից պահանջել է, որ զարնակիցների ներկայացուցիչները Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանները քննարկելիս հատուկ կանգ առնեն հայիական կատարածների հանցագործներին պատժելու հարցին վրա²⁶։

Թուրք գործիչների և պաշտոնյաների մեջ ևս գտնվել են առանձին մարզիկ, որոնք ոչ միայն կողմնակից չեն եղել հայերին կոտորելու հրահանգին ծրագրի իրականացմանը, նողկանքով ու ստեղծություններով վերարհրվել առիթ ունեցող վարչապետություններին, հրամարնվել են կատարելու կենտրոնական կառավարության՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի հրամանները՝ հույ ժողովրդին առեղահանելու և կոտորելու հարցում (այդպիսիները անմիջապես հեռացվել են պաշտոնից, պատասխանատվություն ենթարկվել և նույնիսկ ներքին կարգով դատապարտվել մահվան»²⁷, այլև հետագայում

ակտիվ գործունեություն են ծավալել կազմակերպելու հանցագործների դատավարությունը։

1919 թվականին մեծ վեզիր Դամադ Յերիզ փաշան դատապարտել է երիտթուրքերի կառավարության գործադրած հանցագործ ծրագիրը, գտնելով, որ հայերի կոտորածները ծնունդ չեն եղել ցեղային բախումների և կամ կրոնական մոլորանդության։ Ե՛ս իմ առջև նպատակ եմ դնում փաստերը ձեռքիս ցույց տալ ամբողջ աշխարհին, թե ո՞ւմ վրա է բեկնում իսկական պատասխանատվությունը այդ սարսափելի հանցագործությունների համար»²⁸,—հայտարարել է նա։

Տեղի տալով բողոքի այս ուժեղ հուսանքին և ձգտելով օսմանազատվել երիտթուրքերի վարկաբեկված վարչակարգից, 1918 թ. Մուղոսի գլխավորապարից անմիջապես հետո, ԱՏՄեղ Իդրեթ փաշայի զխավորությամբ կազմված նոր կարիները որոշում է կայացնում՝ Օսմանյան կայսրությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներթաշույն և հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար դատական պատասխանատվության ենթարկել երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին, ինչպես նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին։ Այնուհետև, 1918 թ. դեկտեմբերի 16-ի որոշումով²⁹ կազմվում են հարցաքննիչ հանձնախմբեր (զխավոր նախագահն էր Անկարայի նախկին վարի Մազհար բեյը), որոնք սկսում են հավաքել արևմտահայության կոտորածներին վերաբերող մեղադրական ապացույցներ՝ ծածկագրի հեռագրեր, պաշտոնական գրություններ, հրահանգներ և հրամաններ, ինչպես նաև ականատեսների վկայություններ։ Օսմանյան կայսրության նահանգները բաժանվում են 10 դատարանական շրջանների, յուրաքանչյուր շրջանի համար նշանակվում են դատախազներ, հարցաքննիչ դատավորներ, և քարտուղարներ։ Միևնույն ժամանակ մամուլը լայն աշխատանք է ծավալում հանցագործներին բացահայտելու և դատարանության հանձնելու կապակցությամբ³⁰։

Ձերբակալվում են երիտթուրքական մի շարք մինիստրներ ու կուսակցության ղեկավարներ, շրջառային պատասխանատու քարտուղարներ, լիազորներ, կուսակալներ, դինվորականներ և այլ պաշտոնատար անձինք։ Մակայն հայկական կոտորածների անմիջական մտահոգացողներն ու կազմակերպիչները հասցրել էին դիմել փախուստի՝ ապաստան գտնելով Գերմանիայում։

1919 թվականի հունվարի 8-ին Կ. Պոլսում կազմվում են Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ սազմական արտակարգ ատյաններ։ Օրենքը հան-

ցազորներին թեև նախատեսում էր դատել ոճրի գործադրված վալ-
բուս, սակայն 1919 թ. փետրվարի 5-ին, 4. Պոլսի ռազմական արտա-
կարգ առյալը Յողաթի տեղահանություն և կոտորածի հանցագործ-
ների դատավարության առաջին իր նիստում հատուկ որոշում է կայաց-
նում մեղադրյալներին 4. Պոլսում դատելու մասին³¹;

1919 թվականի մարտի 8-ին, սուլթան Մեհմեդ 6-րդ վահիդզդե-
նի (1918—1922) հատուկ հրամանագրով, երիտթուրքական կուսակցա-
կան պարզազույններն ու մինիստրները հանձնվում են 4. Պոլսի ռազմա-
կան արտակարգ առյալի բնույթից³²;

Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և
առաջդիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամնե-
րի դատավարությունը սկսվում է 1919 թ. ապրիլի 27-ին 4. Պոլսում և
ընդհատուններով տևում մինչև հունիսի 26-ը³³; Մայիս ամսին տեղի
ունեցած 6 նիստերի³⁴ ընթացքում հիմնականում հարցաքննության են
ենթարկվում «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության կենտ-
րոնական կոմիտեի անդամները, մեծ վեզիր Սալիդ Հալիմ փաշան և
մի քանի մինիստրներ: Սակայն անբացատրելի պարագաներով մայիսի
28-ին անգլիական հրամանատարության կողմից 77 հոգի բանտից աը-
սորվում է Մալթա կղզի և ընդհատվում է դատաքննությունը: Հունիս
ամսին մեղադրական նոր ապացույցների հիման վրա շարունակվում
է դատաքննությունը: Հունիսյան դատաքննության 7 նիստերում վճիռ
են պետական պաշտոնական անձանց՝ փոստի և հեռագրական մինիստր
Հյուսեյն Հաշիմ բեյի, սենատի նախագահ Ռեֆիկ բեյի, նաև երկրի հո-
գևոր առաջնորդներ (շեյխ-ուլ-իսլամներ) էազը, Հալիլի և Մուսա Փյազիմ
էֆենդիներ³⁵ դատաքննությունը: Դատավճիռը կայացվում է 1919 թ.
հուլիսի 5-ին:

Այս դատաքննությունների ընթացքում հեռակա կարգով մեղադր-
վում են 11, իսկ դատավարությանը ներկա 20 կուսակցական և պետա-
կան բարձրաստիճան գործիչներ:

Հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալներն էին.

- 1 Քալաթ փաշա — ներքին գործերի մինիստր, մեծ վեզիր (1917—
1918 թթ.):
- 2 Էնվեր փաշա — ռազմական մինիստր:
- 3 Ջեմալ փաշա — ծովային մինիստր:
- 4 Բենադդին Շաֆր բեյ — երիտթուրքական կուսակցության կենտրո-
նական կոմիտեի անդամ, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ:

- 5 Դեպ. Նազըմ բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ան-
դամ, հանրակրթական մինիստր, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 6 Ջավիդ բեյ — ֆինանսների մինիստր:
- 7 Սուլեյման էլբիստանի բեյ — հողագործության և առևտրի մինիստր
(1915—1917 թթ.):
- 8 Մուստաֆա Շեքեֆ բեյ — հողագործության և առևտրի մինիստր
(1917—1918 թթ.):
- 9 Օսկան էֆենդի — փոստի և հեռագրատան մինիստր (1914—1917 թթ.):
- 10 Դեպ. Ռուզուեի էֆենդի — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի
անդամ:
- 11 Ազիզ էֆենդի — հասարակական անվտանգության մինիստր, «Թեշ-
քիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:

Դատարանում ներկա գտնվող մեղադրյալներ՝

- 1 Մալիդ Հալիմ փաշա — մեծ վեզիր (1913—1916):
- 2 Միդետ Շյաբրի բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի
գլխավոր քարտուղար:
- 3 Անմեդ Ջեվդի բեյ — 4. Պոլսի պարետ, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի
անդամ:
- 4 Արիֆ բեյ — Անկարայի պատգամավոր, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի
անդամ:
- 5 Ջիա Գյուլբալի — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 6 Քուչյուլի Բալասթ բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի
անդամ:
- 7 Ռիզա բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և «Թեշքիլաթ-ի
մահսուսե»-ի անդամ:
- 8 Իրաֆիմ բեյ — մեշքիլի նախագահ:
- 9 Հայրի էֆենդի — շեյխ ուլ-իսլամ:
- 10 Մուսա Փյազիմ էֆենդի — շեյխ ուլ-իսլամ:
- 11 Խալի էֆենդի — արդարադատության և արտաքին գործերի մինիստր,
«Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 12 Անմեդ Նեհմիլ բեյ — արտաքին գործերի մինիստր (1917—1918):
- 13 Իսմայիլ Ջանկուլտ բեյ — ներքին գործերի մինիստր (1917—1918
թթ.):
- 14 Արթուր Հալիմ փաշա — հասարակական աշխատանքների մինիստր
(1915—1917 թթ.):

- 17 Ալի Մյունիֆ բեյ — հասարակական աշխատանքների մինիստր (1917—1918 թթ.):
- 18 Շյուրբի բեյ — հանրակրթական մինիստր, «Թեշքիլաֆ-ը մահաուսե»-ի անդամ:
- 19 Քեմալ բեյ — պարենավորման մինիստր, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 20 Հյուսեյն Շաշիմ բեյ — փոստի և հեռագրատան մինիստր (1917—1918 թթ.):
- 21 Ռիֆաթ բեյ — սենատի նախագահ:
- 22 Մեհմեդ էսադ էֆենդի—շեյխ ուլ-իսլամ:

Ըստ դատարանության կարգի, հանձնաժողովի նախագահ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազաթ փաշան առաջին հերթին հաստատում է մեղադրյալներին ինքնուկույն, ինչպես նաև նրանց դատապաշտպաններին առկայության հարցը: Մինևույն ժամանակ հայտարարում է, որ ռազմական արտակարգ ատյաններում մեղադրյալների պաշտպանության հասարակությունը չի նախատեսում դատավարության ընթացքում դատապաշտպանների ներկայությունը: Դատական քարտուղար Շեֆիկ բեյը ընթերցում է մեղադրական եզրակացությունը: Մինևույն ժամանակ քրեական օրենսգրքի 372-րդ հոդվածի հիման վրա տրվում է զլխավոր դատախազ Մուստաֆա Նազաթի փաշայի հավանությունը բացակասելուն հեռակա կարգով դատելու մասին: Մուստաֆա Նազաթի փաշան, նկատելով ունենալով նաև թե՛ դատակարգում և թե՛ ընթացքում դատապաշտպանների առարկություններն այն մասին, որ «մինիստրների և այլ պետական բարձր պաշտոնյաների հետ առնչվող դատական հարցերը ըրեն ներգլուխ են ենթակա ոչ թե ռազմական արտակարգ ատյանում, այլ գերագույն դատարանում», իր ելույթում նշում է, որ մեղադրական եզրակացության մեջ թվարկված հանցագործությունները կատարվել են ոչ թե կառավարության անունից, այլ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ու նրա պլենումների որոշումներից ելնելով:

Առաջին և հաջորդ մեղադրական եզրակացություններում բերված փաստաթղթերը՝ ծածկագիր հեռագրերը, նամակները, վկայում են, որ արևմտահայության տեղահանություններն ու կոտորածները ռազմական կամ կարգապահական միջոցառում չեն եղել, սահմանափակ կամ տեղական բնույթ չեն կրել, այլ եղել են կանխատեսված և իրականացվել են բացարձակապես կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ, հատուկ կենտրոնի հրահանգներով ու զադուտի հրամաններով:

Մեղադրական եզրակացություններում և դատական նիստերի ընթացքում հիմնական շեշտը դրվում է արևմտահայության կոտորածի վրա:

Կովկասյան ճակատի երրորդ բանակի նախկին հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Վեհտի փաշան դատաքննությանը ներկայացրած իր վկայության մեջ այդ մասին հայտնում է, որ հայերի բնաջնջման և ունեցվածքի կողոպտման հարցը վճռվել է Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ երրորդ բանակի շրջակայքում արնախում հրոսակախուժների կազմակերպողն ու ղեկավարողը Բեհնեդդին Շաքիր բեյն է³⁶:

Իսկ ներքին գործերի մինիստրության հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բեյը նույնպես վկայում է, որ երբ ինքը Փիլիսի կայմակամն էր, Ստամբուլից Հալապ գործուղված Արդուլահադ Նուրի բեյը հայտարարել է, որ «[հայերի] տեղահանման հիմնական նպատակը նրանց ուրջացումն է», որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ չեն ելով Քալաթթ բեյի հետ, նրանից ուղղակի տացել է կոտորելու հրաման, որ նա [Քալաթթ] ձգտել է համոզել իրեն, որ դա է երկրի փրկությունը³⁷: Հետագայում, իր հուշագրության մեջ նույնիսկ Քալաթթը ընդունում է, որ հայերի տեղահանության ժամանակ տեղի են ունեցել բռնություններ և կոտորածներ³⁸: Քալաթթը, ինչպես վկայում է Հալիդե էդիբե, խոստովանել է իր անմարդկային արարքը և արդարացում է որոնել ազգային շահերի տեսակետից՝ համոզված լինելով, որ այնքան ժամանակ, երբ մի ազգ իր սեփական շահերի համար անում է ամեն ինչ, և հաջողվում է, աշխարհն նրանում է այդ: Ես պատրաստ եմ մեռնելու այն բանի համար, ինչ կատարեցի և ես գիտեմ, որ կմեռնեմ՝ դրա համար»,— հայտարարել է նա³⁹:

Դատավարության 2-րդ, 5-րդ և 6-րդ նիստերում հարցաքննության է ենթարկվում արևմտահայության կոտորածն իրականացնող «Թեշքիլաֆ-ը մահաուսե»-ն, որը կաների էր կողմից Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների կողմից՝ հատուկ որոշմամբ: Դատաքննությունը բացահայտում է, որ «Թեշքիլաֆ-ը մահաուսե»-ի հանցագործ գործունեությունը մասնակցություն են ունեցել կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի զլխավոր քարտուղար Միհհատ Շյուրբի բեյը, անդամներ՝ Բեհնեդդին Շաքիրը, զոլու. Նաբաթը, Ռիզա բեյը, Անկարայի պատգամավոր Աթիֆ բեյը, հանրակրթական մինիստր Շյուրբի բեյը, մելլիսի նախագահ Խալիլը, հասարակական անվտանգության մինիստր Աղիզ բեյը, Կ. Պոլսի պարետ Զևեդադը: Հանցագործներին ղեկավարել է ներքին գործերի մինիստր Քալաթթը:

«Բնօրհիւսթ-ը մահտուհե» անվան տակ գործել է երկու գաղտնի կազմակերպություն: Մեկը եղել է ղինվորական կազմակերպություն և ստեղծվել է ռազմական մինիստրության հրամանով: Ղեկավարն է եղել Սուլեյման Ասրերի ժեյր: Կենտրոնը գտնվել է Կ. Պոլսում: Դատավարու-թեան 5-րդ նիստի ժամանակ մեղադրյալ Աթիֆ բեյը խոստովանում է, որ «Բնօրհիւսթ-ը մահտուհե»-ի համար հատուկ պաշտոնատեղի է եղել Նուրի Օսմանիևում, «Քասաֆիր-ի էֆըլար» քննիչի տպարանի դիմաց վարձված № 32 տունը»⁴⁰: Այս կազմակերպության խնդիրն է եղել կովկասյան մահմեդական ժողովուրդների մեջ Ռուսաստանի դեմ խռովություն սերմանելու նպատակով հավաքագրել Կովկասի տարածքին ծանոթ, տեղի քաղովուրդների լեզուներին տիրապետող մարզկանց և խմբերով, գաղտնի ուղարկել սահմանից այն կողմ:

Երկրորդ «Բնօրհիւսթ-ը մահտուհե»-ն գտնվել է ներքին գործերի մինիստրության անմիջական տրամադրության տակ և Բեհաէդդին Շաքիրի ղեկավարությամբ իրականացրել է արևմտահայության տեղահանու-թյունն ու կոտորածը: Դա հաստատվում է կուսակցության կենտրոնա-նական կոմիտեի անդամ Ռիշա բեյի ցուցմունքով: «Իմ կարծիքով,— նշում է նա,— ռազմական մինիստրության հրամանով կազմակերպված «Բնօրհիւսթ-ը մահտուհե»-ն գործել է ռազմաճակատում և ընդհանրա-պես հակառակորդի գտնված շրջաններում: Մյուս՝ երկրորդ «Բնօրհիւսթ-ը մահտուհե»-ն ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիշալեթներում, սանջակ-ներում, կազաններում իրականացնի տեղահանությունը»⁴¹:

Հետաքննությունների նյութերից պարզվում է նաև, որ «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին և «Բնօրհիւսթ-ը մահտուհե»-ին վերաբերող կարևոր գրությունները մեծ մասամբ ուղնազցվել են Կրասնում հիմնականում մեղավոր է դոկտ. Նազը-մուր Նա կոմիտեի գործարքներն ու կատարված հանցագործությունները քննարկելու նպատակով փոխցրել է կուսակցության արխիվը: Սակայն գործադրված բոլոր գզուղություններով հանդերձ (հաճախ հրահանգները արվել են բանավոր) ռազմական արտավարը ատյանի ձեռքն են անցնել բավականաչափ թվով հեռագրեր, նամակներ և այլ գրավոր փաստաթղթ-քններ, որոնք անվիճելիորեն հաստատում են հայերի տեղահանության և ոչնչացման ընթացքում «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցու-թյան կենտրոնական կոմիտեի, ներքին գործերի մինիստրության և «Բնօրհիւսթ-ը մահտուհե»-ի միջև եղած համագործակցությունը, ինչպես նաև ցույց են տալիս, թե ինչպիսիս կախվել գործունեություն են ծավալել շքր-

չանային պատասխանատու քարտուղարները «Բնօրհիւսթ-ը մահտուհե»-ի համար քրեական հանցագործներ հավաքագրելու գործում:

Հարցաքննության ընթացքում մեղադրյալներն անընդհատ փորձել են շեղվել ճշգրիտ պատասխաններից: Խոստովանությունից խուսափելու համար նրանք հաճախ օգտագործել են «չեմ կարողանում հիշել», «հիշողությունս-թույլ է» արտահայտությունները: Այնուհանդերձ, խա-չածև հարցաքննության ժամանակ, որպես մեղադրական ապացույց բերված հեռագրերի, նամակների և վկայությունների հիման վրա լիովին բացատրվում է իսկությունը, այն է՝ որ տեղահանությունն ու կոտորա-ծը հավանության են արժանացնել կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի նիս-տերից մեկում՝ ձայների մեծամասնությամբ:

Դատարանը պաշտոնաբար անձանց հատկապես մեղավոր է ճա-նաչում, որ իրազեկ լինելով կոտորածների և այլ ռևուլյուցիոնների արժին, ո՛չ մի գործնական քայլի չեն դիմել դրանք կանխելու գործում: Ընդհա-կառակը, նպաստել են, որ շարունակվի տեղի ունեցող այդ ողբերգու-թյունը: Այսպես, շնիս ու-խումք Սուսա Փլազիմ էֆենդին, որը որպես կրոնական տաշնորդ կարող էր մեծ ազդեցություն ունենալ այդ վայ-րագությունները խափանելու խնդրում, ո՛չ մի էական քայլի չի դիմել: Նա թեև փորձում է արքարանավ դատարանում, որ ինքը պատասխանա-բար է կատարվարության անդամների գործադրած հանցագործ արարք-ների համար, որ մեղավոր է ներքին գործերի մինիստրությունը⁴², սա-կայն նա խոստովանում է, որ իսլամը և կուսակցությունը համաձուլյլ մի ամբողջություն է և կուսակցության որոշումները ենթակա են անհա-պաղ իրականացման, «որ կուսակցությունից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրոնից հրաժարվել»⁴³:

1919 թվականի հուլիսի 5-ին արձակված դատավճռում շեշտը դր-վում է արևմտահայության կոտորածների և ունեցվածքի կողոպտման մանրամասնությունների վրա, նշվում է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և կատավարության ղեկավարների կողմից սահմանադրության ոտնահարման փաստերի մասին: Կարևոր հանցանշաններից մեկն է հա-մարվում առանց մեղջիս որոշման առաջին համաշխարհային պատերազ-մին մասնակցելու խնդրը, ինչպես նաև անտերի և հատկապես պարձ-նային հարցում տեղ գտած յարաշահումներն ու սպեկուլյացիան:

Քաղաքացիական քրեական օրենսդրել 45-րդ հոդվածի առաջին կե-տավ դատարանը մահվան վճիռ է կայացրել Քալանթի, Էնվերի, Լե-ճայի և Նազովի նկատմամբ, կալ 45-րդ հոդվածի երկրորդ կետի և 55-րդ հոդվածի վերջին կետի համաձայն Ջավիդը, Մուստաֆա Եերեֆը և Մուսա

Քյազիմը դատապարտվում են 15-ական տարի ժամկետով քարտրի: Իր-
ըն թե ըսվարար Հանցանշաններ շինելու պատճառաբանությամբ, ազատ
են արձակվում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյը, փոստի և
հեռագրատան միևիտր Հաշիմ բեյը: Այս վերջին երկուսի նկատմամբ
դատարանի վճռին հանձնատեղովի ոչ բոլոր անդամներն են եղել հա-
մաձայն: Դատավճռում մոռացության են մատնված դաշնակիցների հո-
վանավորությանը կայանատնից Մալթա կղզի քարտրված հանցագործ-
ները:

«Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության շրջանային պա-
տասխանատու քարտուղարների և այլ պաշտոնատար անձանց զտա-
քնության նիստերը տեղի են ունենում 1919 թվականի հունիսի 21-ին,
23-ին և 28-ին: Դատավճիռը կայացվում է շատ ուշ, այն էլ՝ 4. Պոլսի
ազգական Առաջին արտակարգ ատյանի հանձնախմբի կողմից՝ 1920 թ.
հունվարի 8-ին⁴⁴: Մեղադրական եղբակցության և դատավճռի տվյալ-
ներով ամբաստանվում էին 36 անձինք.

- 1 Ավնի բեյ — կուսակցության Մանիսայի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 2 Հասան Սելահեդդին բեյ — վերակազմյալ կուսակցության Բնչողուի
պատասխանատու քարտուղար:
- 3 Հիլմի բեյ — Անկարայի պատգամավոր:
- 4 Միղնաթ բեյ — կուսակցության Բալուի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 5 Բնիմ Զունդի բեյ — կուսակցության Էսկիշեհիրի պատասխանատու
քարտուղար:
- 6 Մեհմեդ Զեմալ բեյ — կուսակցության Հալեպի պատասխանատու
քարտուղար:
- 7 Աղաօղլու Ահմեդ — Կարահիսարի պատգամավոր:
- 8 Դոկու Ահմեդ Միղնաթ բեյ — կուսակցության Բրուսայի պատասխա-
նատու քարտուղար:
- 9 Մուրթազ բեյ — Մուարիի կայանակալ:
- 10 Հասան Ֆեհմի բեյ — Մինուպի պատգամավոր:
- 11 Սարի բեյ — Սարուխանի պատգամավոր և վերակազմյալ կուսակ-
ցության անդամ:
- 12 Զեվդեա բեյ — կուսակցության Միրզունի պատասխանատու քարտու-
ղարի տեղակալ:

- 13 Սելահեդդին Զիմքալ — 4. Պոլսի պատգամավոր:
- 14 Հյուսեյն Քասուն — էրզրումի պատգամավոր և ազգային գործակա-
նության տնօրեն:
- 15 Հասան Նամբ բեյ — կուսակցության Սալոնիկի պատասխանատու
քարտուղար, Ստամբուլի բանկի ներկայացուցիչ:
- 16 Ալի Ռիզա — կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար:
- 17 Արզալ Քադիր — կուսակցության Կոնիայի պատասխանատու քար-
տուղարի տեղակալ:
- 18 Քոտուրաբի բեյ — Կոնիայի գյուղատնտեսության տնօրեն:
- 19 Սամին Ռիֆաթ բեյ — Կոնիայի վալի:
- 20 Սադեդդին բեյ — Կոնիայի ոստիկանության պետ:
- 21 Ֆերիդ բեյ — կուսակցության Կոնիայի ներկայացուցիչ:
- 22 Ֆեհմի բեյ — Ալշեհիրի Զիհանբեյլի նահիի կառավարիչ:
- 23 Մյուֆթի զադե Քյամիլ բեյ — Ալշեհիրի վալի:
- 24 Հասան Բասրի բեյ — Ալշեհիրի ոստիկանապետի տեղակալ:
- 25 Համիդ բեյ — կուսակցության Ադարազարի ներկայացուցիչ:
- 26 Հյուսեյն Նեշատի բեյ — Հալեպի շրջանի շեյխների առաջնորդ:
- 27 Ղանի բեյ — կուսակցության Միվասի ներկայացուցիչ:
- 28 Մյուֆթի Մեհմեդ Ալի — կուսակցության Բուվադինի ներկայացուցիչ:
- 29 Հաբի Արա բեյ — կուսակցության Բուվադինի ներկայացուցիչ:
- 30 Կարա կարլ Հասան — կուսակցության Բուվադինի ներկայացուցիչ:
- 31 Արզալ Ղանի բեյ — կուսակցության Էդիրնեի ներկայացուցիչ:
- 32 Հալի Ահմեդ փաշա — Էնփերի հայրը, կուսակցության Էդիրնեի ներ-
կայացուցիչ:
- 33 Մյունիբ բեյ — կուսակցության Կաստամոնուլի պատասխանատու քար-
տուղար:
- 34 Հասան Ֆեհմի բեյ — կուսակցության Կաստամոնուլի պատասխանա-
տու քարտուղարի տեղակալ:
- 35 Ալյան բեյ — Կարահիսարի սանիտարական հանձնատեղովի նախա-
գահ:
- 36 Հայրեզգին բեյ — Կարահիսարի սանիտարական պաշտոնյա:

1919 հունիսի 19-ի թվազրույթը մեղադրական եղրակցու-
թյան մեջ մատնանշվում է, որ շրջանային պատասխանատու քարտու-
ղարներն իրենց գործունեության ընթացքում, կուսակցության կենտրո-
նակետ կոմիտեի և կառավարության կողմից օտարացված բանավոր և
գրավոր զաղտնի հրամանների համաձայն, անօրինակ կերպով մի-

չամտել են կառավարության գործերին և մասնակցել Քալասթ փաշա-
յի և Երա գործընկերների կատարած հանցագործություններին:

Պատասխանատու բարտուղարների հարցաքննության ընթացքում հիմնական շեշտը նույնպես դրվում է արևմտահայության տեղահանու-
թյան, կոտորածների և ունեցվածքի կողպուման հարցի վրա: Էդիբնեի պատասխանատու բարտուղարն ու մյուս մեղադրյալներն իրենց հան-
ցանքը թեթևացնելու համար աշխատել են արդարանայլու ուղիներ որո-
նել, որ տեղահանությունը կատարվել է իբրև թե օրենքի հիման վրա և
կառավարության կարգադրությամբ: Հանձնաժողովի նախագահ Մուս-
տաֆա Նազրմ փաշան, հերքելով նրանց կեղծ ցուցմունքները, բացա-
հայտում է, որ տեղահանությունը եղել է լուկ պատրվակ՝ իրականացնե-
լու համար հայերի ոչնչացումը:

1920 թվականի հունվարի 8-ի դատավճռում նշվում է, որ վերոհիշ-
յալ պատասխանատու բարտուղարներից և լիազորներից մի բանիսը
օժանդակել են կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությանը և իրենց
մասնակցությունը հավաքազորած մարդասպանների և այլ բրնական հան-
ցագործներին միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը և նրանց
ունեցվածքի կողպույտը:

Բրնական օրենսդրության 45-րդ հոդվածի և 55-րդ հոդվածի վեր-
ջին կետի համաձայն Սինոպի ղեկուտատ Հատան Ֆեհմի բեյը, Էդիբնեի
պատասխանատու բարտուղար Արզուլ Ղանի բեյը, Քալուի պատասխանա-
տու բարտուղար Միհրատ բեյը դատավարտվում են տասը տարուց վաղիկ,
իսկ նյույունքը մի քանի տարի ժամկետով քանտարկության: Այս դա-
տավճռում և մոռացության են մատնվում Մալթա կղզի աքսորված
հանցագործները:

Վերոհիշյալ դատավարությունների ընթացքում Ստամբուլի ռազմա-
կան արտակարգ ատյանը մանրամասն հետաքննություն էր կատարում
ևսև զավանդերում տեղի ունեցած տեղահանության և կոտորածների ան-
միջական իրականացնողների նկատմամբ: Առաջինը լավում է Յողաթի
հայության տեղահանության և կոտորածի գլխավոր հանցավորներ Յող-
աթի մուրթասարբիֆի տեղակալ և Բողազլյանի կայմակալ Քեմալ բեյի
և Յողաթի ոստիկանության պետ մայրը Թեմալի բեյի կատարած հան-
ցագործությունների հարցը:

Յողաթը գտնվում էր պատերազմական թատերաբեմից շատ հեռու
տարածքում, բայց տեղի հայությունը նույնպես ենթարկվեց դաժան հա-
լածանքների: 1919 թ. ապրիլի 8-ի դատավճռում⁴⁵ բերված մեղադրու-
կան ապացույցները վկայում են, որ տեղի հայությանը կոտորելու հա-

ժար Քեմալ բեյը ոտքի է հանել ոչ միայն իր տրամադրության տակ
գտնվող անջալի թուրքերին, այլև կու է արևլ բոլոր մահմեդականնե-
րին ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին իսպառ ոչնչացնելու համար: Դա-
տասցըրը միանալի մեղավոր ճանաչելով նրան, կայսերական քրեական
օրենսգրքի 170 և 171-րդ հոդվածների հիման վրա դատապարտում է
Մահվան, իսկ Թեմալի բեյը նույն օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով դատա-
պարտվում է 15 տարվա տաժանակիր աքսորի:

Տրապիզոնի հայերի տեղահանությանը և կոտորածին վերաբերող
1919 թվականի մայիսի 22-ի դատավճռով մեղադրվում են 8 նախագ-
ործներ:

- 1 Ջեմալ Ազմի բեյ — Տրապիզոնի վալի:
- 2 Նալի բեյ — կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու բարտու-
ղար:
- 3 Մեհմեդ Ալի բեյ — Տրապիզոնի հարկային տեսուչ:
- 4 Նուրի բեյ — Տրապիզոնի ոստիկանության պետ:
- 5 Մուստաֆա էֆենդի — Տրապիզոնի [գաղտնի] գործակալության տե-
սուչ:
- 6 Թալասթ բեյ — Տրապիզոնի ոստիկանության բնիշի օգնական և
կայմակալ:
- 7 Նիպե էֆենդի — Տրապիզոնի հյուրանոցի տնօրեն:
- 8 Ալի Մալիք բեյ — Տրապիզոնի բժշկական տեսուչ:

Դատավճռում նշվում է. «Մեղադրյալներ» Տրապիզոնի նախկին վա-
լի Ջեմալ Ազմի բեյը, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
Տրապիզոնի պատասխանատու բարտուղար Նալի բեյը սերտորեն հա-
մագործակցել են գաղտնի հրահանգները իրականացնելու գործում: Ար-
տաքուտ նրանք իբրև թե գործել են տեղահանության օրենքի համա-
ձայն, միևնույն աչը գաղտնի հրահանգների իրականացման ժամանակ
նրանք հանդես են բերել անձնական ակտիվ միջոցներ՝ հայերին կոտո-
րելու գործում»⁴⁶:

Տրապիզոնի դատավճռում մանրամասն խոսվում է նաև հայերի
լքյալ գույքի կողպուման մասին: Տրապիզոնի ոստիկանապետ Նուրի
էֆենդիին իբրև թե հանձնարարված է եղել տեղահանված հայերի լքյալ
գույքի հավաքման, գրանցման և պահպանման հարցը: Մինչդեռ, նրա
հրամանով լքյալ գույքը հափշտակվելով, մատնվել է կատարյալ կորստի:

Գործադրված ծանր հանցագործությունների համար դատարանը վե-
րահիշյալ 170, 171-րդ հոդվածներին հիման վրա հեռակա կարգով մահ-
վել է դատապարտել Ջեմալ Ազմի և Նալիլ բեյերին: Դատարանում
նեղահ Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյը դատապարտ-
վում է տասը տարի ժամկետով տաժանակիր աքսորի, իսկ մյուս մեղա-
դրյալները՝ 1—2 տարվա բանտարկության:

Հայտնի է, որ պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերը մի շարք
վայրերում դատաստան են տեսել նաև արաբների, ասորիների և հաս-
կապես հույների նկատմամբ բյուզյալ Գերեի (Կ. Պոլսի արվարձաննե-
րից) ոչ մահմեդական բնակչության տեղահանության ժամանակ հայերի
հետ ծանր հալածանքների են ենթարկվել նաև հույները:

1919 թվականի մայիսի 24-ին՝ բյուզյալ Գերեի տեղահանությունը
վերաբերող դատավճռում նշվում է, որ տվյալ շրջանի ղեկավարները բը-
նակչության տեղահանության ժամանակ, ոտնահարելով մարդկային
ամենատարրական իրավունքները, իրենց անձնական շահերն ու ստոր
մտադրությունները իրավասացնելու համար բնակչությանը տրամադրել
են պատերազմական կարճ ժամանակամիջոց, որպեսզի նրանք ստիպ-
ված լինեն թողնել իրենց ունեցվածքն ամբողջությամբ և հեռանալ:

Բյուզյալ Գերեի դատավճռով բոլոր մեղադրյալները դատապարտ-
վում են մի քանի տարի ժամկետներով բանտարկության: Դրանք են՝

- 1 Արզուլ Քերիմ բեյ — Բյուզյալ Գերեի ոստիկանապետ:
- 2 Իեֆիկ Հրփզի բեյ — սալուխիցի առևտրական:
- 3 Թիգալի Ջելալ էֆենդի — Բյուզյալ Գերեի մուխտար:
- 4 Հաֆրզ Մահմուդ էֆենդի — մեծահարուստ առևտրական⁴⁷:

Դեռևս երիտթուրքերի կառավարության պարագլուխների դատավա-
րության ժամանակ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ և
«Բեշրիվաթ»-ի մահադատախոս Բեհնեդդին Շաբիր բեյը հեռակա
կարգով մեղադրվում է արևմտահայության տեղահանության և կոտորած-
ների մտահղացման ու հիմնական կազմակերպիչներից մեկը լինելու ծանր
հանցանքով: Բեհնեդդին Շաբիր բեյը և կուսակցության խորհրդի պա-
տասխանատու քարտուղար Ռենեսիլի Նազըմ բեյը իրենց կատարած ծանր
հանցագործությունների համար դատապարտվում են խորհրդի հան-
րի տեղահանության և կոտորածին վերաբերող 1920 թ. հունվարի 13-ի
դատավճռով: Բեհնեդդին Շաբիր բեյը հեռակա կարգով դատապարտվեց
մահվան, իսկ Ռենեսիլի Նազըմ բեյը՝ 15 տարի տաժանակիր աքսորի: Հե-
տաքերը է, որ դատավճռի վերջում դատական առյուծի երեք անդամ-

ներ հատուկ նշում են կատարել, որ Ռենեսիլի Նազըմ բեյը նույն աստի-
ճանի հանցագործ է, ինչ Բեհնեդդին Շաբիրը և պահանջել են նույնպես
մահավճիռ կայացնել նրա նկատմամբ:

Այսպիսով, դատավարության նյութերը որոշակի պատկերացում են
տալիս արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների կազմա-
կերպման ու իրագործման մասին: Դատավարությունը իրականում չու-
ծեց և չէր էլ կարող լուծել մեկուկես միլիոնից ավելի նահատակված հա-
յերի և միլիարդների հասնող լրջալ գոյություն ունեցող արժեքների
հատուցումը: Հայ ժողովուրդը զրկվեց իր քնորրանից՝ Արևմտյան Հա-
յաստանից:

Դատավարները, իհարկե, ոչ բոլոր ղեկավարում ցուցաբերեցին ան-
հրաժեշտ հետևողականություն: Նրանցից շատերը, կապված լինելով
երիտթուրքերի հետ, հաճախ հակված էին շխորանալ կատարված դատա-
տերի մեջ և լքողունել խտտ որոշումներ: Դատաքննության ընթացքում
թույլ են արվել թերացումներ: Օրինակ՝ շրջանային պատասխանատու
քարտուղարների դատավարությունը տեղի է ունեցել 1919 թ. հունիս ամ-
սին, մինչդեռ դատավճիռը ձգձգվելով հաստատվել է 1920 թ. հունվա-
րին: Եթե հեռակա կարգով դատի արված մեղադրյալների նկատմամբ մահ-
վան դատավճիռ կայացնելու խնդրում տարալուսանք չի առաջանում,
սպա ներքա գտնվող հանցագործների հանդեպ պատիժ սահմանելու
հարցում հանդու է բերվել ավելորդ հանդուբոցապահություն:

Այդ օրերին իթթիհատականները զանազան նեղ գորգայիններ նյա-
րում խանգարելու համար դատավարության բնականոր ընթացքը: Հաս-
կապես զանազան են ազդել ոսպմական ատյանի անդամների վրա՝ թե-
րևասցնելու մեղադրյալների հանցանքը: Կ. Պոլսում լույս են տես-
նում մի քանի կեղծ հրապարակումներ, որոնց հեղինակները փորձում
են աղպատուցել, որ հայերն են իբրև բռնություններ գործադրել թուրքե-
րի նկատմամբ⁴⁸:

Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների և երիտթուր-
քական պետական գործիչների գատավարության վերջում, գլխավոր դա-
տասխալի օգնական Ռեշադ բեյը իր ընդարձակ ելույթում քաղաքական
նեղ և պատասխանելով կանգ է առել հայ-թուրքական հարաբերություն-
ների անցյալի իրագործությունների վրա, մեղադրել հայերին իրենց
աղաատգրական պայքարի համար՝ հայտարարելով, որ «Ֆրանսիական
բուրժուական մեծ հեղափոխությունից հետո, կրք Հուսաստանը անախ-
տություն ձեռք բերեց, հայերն մի ազատ Հայաստան հիմնելու նպատա-
կով սկսեցին ապստամբական շարժումներ ծավալել օսմանյան պետու-

Քյան ղեմ, առանց մտածելու, որ Օսմանյան կայսրության ոչ մի աս-
րածքում հայերը մահմեդականության հետ համեմատած մեծամասնու-
թյուն չեն կազմելը⁴⁹, Ռեշադ բեյը ղեմագործի կերպով անտեսում է այն
հանգամանքը, որ հայերն ապրում էին իրենց հայրենիքում:

Ռեշադ բեյը 1909 թվականի Ադանայի ողբերգական ղեկպեռը նույն-
պես հետևանք է համարում հայերի ապստամբական շարժման: Իսկ
առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իբր հայերը թիկուն-
քից սպառնացել են թուրքական բանակի գործողություններին: Այսպիսի
կեղծ հայտարարություններից հետո, այնուհանդերձ, Ռեշադ բեյը
իր կելզլի վերջում ստիպված խոստովանում է, որ հայերի նկատմամբ
գործադրված տեղահանության օրենքը ի շարն է գործադրվել, տեղահա-
նության է ենթարկվել նույնիսկ ռազմաճակատից հեռու գտնվող վիլայ-
եթներին հայ բնակչությունը, և գործադրված բռնությունների հետևան-
քով սեղի է ունեցել այդ ողբերգությունը:

Հարկ է նշել, որ արևմտահայերի բեկորների հալածանքի, բնաջնջ-
ման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագայում՝ բնմայական-
ների վարած ազգայնական շարժման շրջանում: 1919—1922 թվական-
ներին նբանք զանգվածային նոր կոտորածներ կազմակերպեցին Արև-
մբշտյան և Արևելյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Փուրթիայի մի շարք
վայրերում, որոնց զոհ դնացին մոտ 250 հազար հայեր:

Մեր օրերում թուրքական կառավարող շրջաններն ու թուրք պատմա-
բանները համառոտն շարունակում են մերժել արևմտահայության ճան-
գեպ կատարված ցեղասպանությունը և ընդհանրապես ձգտում են զա-
նազան միջոցներով և հակազիտական հրատարակություններով նեղագ-
փոխել հայ ժողովրդի պատմությունը: Նրանց կարծիքով՝ «հայ-թուրքա-
նա բախումները» իբր առաջ են կնկլ մեծ պետությունների գործադր-
ած խարդավանքների հետևանքով, որ 1915—1916 թթ. հայերն են քու-
նություն գործադրել թուրքերի նկատմամբ: Իսկ 1919 թ. Կ. Պոլսում տե-
ղի ունեցած երիտթուրքերի պարագլուխների դատաքննությունը համա-
րում են իթթիհատականների և իթիլահաֆականների միջև գոյություն ունե-
ցող միջկուսակցական ռիսկալուծության արդյունք⁵⁰:

Հակառակ թուրք կեղծարարների գործադրած շարմախ ջանքերի,
համաշխարհային հասարակական կարծիքը դատապարտել և դատապար-
տում է հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված հանցագործությունները:
Բնականաբար, պատերազմի ավարտից հետո երիտթուրքերի պարագլ-
ուխների դատավարությունը խոշոր երևույթ էր արևմտահայությունյան նը-

կատմամբ տեղի ունեցած հալածանքներն ու ցեղասպանությունը համայն
մարդկության առաջ բացահայտելու տեսանկյունից:

• • •

Դատավարությունների արձանագրություններն ու որոշումները
1919—1920 թթ. շատ բիւ տպաքանակով հրատարակվեցին թուրքական
պաշտոնական «Թաքվիմ-ի վերայի»⁵¹ թիթթի հավելվածներում (արա-
բատա): Բոլոր անվանաթիթթերը կրում են հետևյալ խորագիրը. «Նորին
մեծություն փաղիշահի 1335 թ. (1919) մարտի 8-ի կառարական հրամա-
նով կազմված ռազմական արտակարգ ստյանի դատավարության ար-
ձանագրությունը»: Թիթթիի հավելվածների պատճենները պահվում են
Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (Ֆոնդ
450, ցուցակ N 52): Հարկ է նրախտագիտությունը նշել, որ այդ փաս-
տաթիթթերը արխիվին է հանձնել ֆրանսահայ հասարակական գործիչ
Ռոժե (Կարպիս) Ջըբաշյանը:

Առայսօր երիտթուրքերի դատավարության նյութերի առանձին մա-
սեր հրատարակվել են ֆրանսերեն, ռուսերեն և հայերեն լեղուներով:
Ֆրանսիացի հեղինակ Ժան-Մարի Կարոն 1975 թ. հրատարակած իր
«Ներգրինակիցի ցեղասպանություն. Հայաստան, 1915»⁵² արժեքավոր աշ-
խատության հավելվածում, թուրքերեն բնագրից պատշաճ մակարդակով
թարգմանված՝ բերել է Յոզղաթի, Տրապիզոնի և իսթրբրդի հայերի տե-
ղահանության և կոտորածների պատասխանատուների դատավարության
վճիռները: Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միու-
թյուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի
անդամների դատավարության մեղադրական երակացության ռուսերեն
թարգմանությունը (ֆրանսերենից) առաջին անգամ գիտական շրջանա-
տության մեջ դրվեց ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի և պատմ. գիտ.
դոկտոր Ռ. Գ. Սահակյանի կազմած «Հայերի ղենոցիդը Օսմանյան կայ-
սրության մեջ»⁵³ փաստաթիթթերի ժողովածուում, որտեղ որոշ կրեատում-
ներով բերված են նաև Տրապիզոնի և իսթրբրդի հայերի տեղահանության
ու կոտորածների պատասխանատուների վճիռները: Կայացված դատա-
վճիռները: Յոզղաթի հայերի տեղահանության և կոտորածի պատասխա-
նատուների դատավճիռը արևմտահայերեն է թարգմանել Գրիկէրը (Գրի-
գոր Կէրկերյան)՝ «Նժողովում հայասպանության վաւերոգրական պատ-
մությունը»⁵⁴ շահեկան աշխատության մեջ: Գրիկէրը բերել է նաև Յոզ-
ղաթի դատաքննության վերաբերող մի շարք վավերագրական նյութերի
թարգմանություններ՝ թուրքերեն բնագրերով: Դատավարությանը վերա-

բերող առանձին նյութերի հայերեն (համառոտագրված) թարգմանությունները՝ 1919—1920 թթ. մամուլից թաղված, բերված են նաև Ջ. Ս. Կիրակոսյանի «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ»⁵⁶ գրքում:

Ծտորև ամբողջությամբ հրապարակվում են բնագրից հայերեն թարգմանված «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների, երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների, կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների, պաշտոնյաների դատաքննության նյութերը, որոնք առնչվում են արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների հետ: Թարգմանության մեջ չեն ընդգրկված կուսակցության համագումարների, հարցապահական հարցերի, ինչպես նաև պարենային և առևտրի խնդրում տեղի ունեցած շարաշահումներին վերաբերող նյութերը:

Իհարկե, դատաքննության նյութերը ամբողջական չեն, քանի որ հարցաքննությունների բոլոր արձանագրությունները չեն հրապարակվել «Թաքվիմ-ի վեբայի»-ի հավելվածներում: Արևմտահայության տեղահանության և կոտորածին վերաբերող վավերագրական նյութերը (հեռագրեր, հրահանգներ, մեղադրյալների նախնական հարցաքննության արձանագրություններ, ակնհատեսի վկայություններ և այլն) ամփոփված են եղել ռազմական արտակարգ ատյանի 293 թղթապանակներում⁵⁶: Բնական է, որ դրանց ամբողջական հրատարակումը առավել մանրամասն կբացահայտեր երիտթուրքերի գործադրած վախադրությունները:

Դատավարության նյութերը թարգմանելիս աշխատել ենք հարադատ մնալ բնագրին: Վերջում տրված են անհրաժեշտ ծանոթագրություններ, տերմինների բառարան և դատավարության օսմանընդհանուր բնագրից մի շարք լուսապատճեններ, ինչպես նաև մեղադրական եզրակացությունների և լատինատառ փոխադրությունը:

Մ Ա Ս Ս Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԵՐԻՏՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻ ԵՎ «ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՔԱԶՄԳԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՄՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՆԳՆԱՄՆԵՐԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆՈՐԻՆ ՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԿԵԾԱՆԻ 1895 Ք. (1919) ՄԻՔՏԻ 8-Ի ԿԱՑՆԵՐԱԿԱՆ ԼՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱՎԱՅ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐՔ ԱՑՑԱՆԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գնդապետ Ռեշիթ Ֆերիդ բեյ,
Գերագույն դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
1335 ք. (1919), ապրիլի 27, Կիևշարքի

Դատի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Սալիդ Զալիմ փաշա, Խալիլ բեյ, Ահմեդ Նեսիմի բեյ, Իբրահիմ բեյ, [Թյուլյուկ]՝ Թալաթ բեյ, Ռիզա բեյ, Միդհատ Շյուքրի բեյ, Զիյա Գյուրբալի բեյ, Քեմալ բեյ, Զեվադ բեյ, Աթիֆ բեյ:

Նեոակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների անունները — Քալաթի էֆենդի, Էնվեր էֆենդի, Զեմալ էֆենդի, զոկտ. Նազըմ էֆենդի, զոկտ. Բեհհադդին Շաքրի էֆենդի, զոկտ. Ռուզուհի էֆենդի, Ազիզ էֆենդի:

Նախագահ — Զերդ մեծության անուներ:
Սալիդ Զալիմ փաշա — Մեհմեդ Սալիդ Զալիմ:
Նախագահ — Զայրահուներ:
Ծալիդ Զալիմ փաշա — Զալիմ:

Նախագան — Քանի՞ տարեկան եք:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Հիսուսովեցի:
Նախագան — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Կա՛հիրեում:
Նախագան — Որտե՞ղ եք բնակվում:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Ենի Քյոյուն³:
Նախագան — Ի՞նչ կրթութուն ունեք:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Բարձրագույն:
Նախագան — Ամուսնացած ե՞ք:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Այո՛:
Նախագան — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Ո՛չ:
Նախագան — Նստե՛ք: Ձերդ մեծությունն անունը:
Խալիլ բեյ — Խալիլ:
Նախագան — Հայրանունը:
Խալիլ բեյ — Սալիհ:
Նախագան — Քանի՞ տարեկան եք:
Խալիլ բեյ — Քսառսունդոր:
Նախագան — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Խալիլ բեյ — Միլաս՝ կասաբաջում:
Նախագան — Որտե՞ղ եք բնակվում:
Խալիլ բեյ — Նըշանթաշում⁶:
Նախագան — Ձեր կրթությունը:
Խալիլ բեյ — Բարձրագույն:
Նախագան — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
Խալիլ բեյ — Մեջլիսի նախկին նախագահ:
Նախագան — Ամուսնացած ե՞ք:
Խալիլ բեյ — Այո՛, ամուսնացած եմ:
Նախագան — Նստե՛ք: Ձեր անունը:
Անմեղ Նեսիմի բեյ — Ահմեղ Նեսիմի:
Նախագան — Հայրանունը:
Անմեղ Նեսիմի բեյ — Իբրահիմ:
Նախագան — Քանի՞ տարեկան եք:
Անմեղ Նեսիմի բեյ — Քառասունհինգ:
Նախագան — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Անմեղ Նեսիմի բեյ — Հանիարում, Կրեմե[կղզի]:
Նախագան — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Անմեղ Նեսիմի բեյ — Զաղալ-օղլու, Մահմուդիե սոդոսայում⁸:
Նախագան — Ձեր կրթությունը:
Անմեղ Նեսիմի բեյ — Բարձրագույն:
Նախագան — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
Անմեղ Նեսիմի բեյ — Արտարին գործերի մի՞նիստը:
Նախագան — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
Անմեղ Նեսիմի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
Նախագան — Նստե՛ք: Ձեր անունը:
Արիֆ բեյ — Արիֆ:
Նախագան — Քանի՞ տարեկան եք:
Արիֆ բեյ — Երեսունյոթ:
Նախագան — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Արիֆ բեյ — Չանակկալեում⁷:
Նախագան — Որտե՞ղ եք բնակվում:
Արիֆ բեյ — Կաղբ Քյոյում⁹:
Նախագան — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
Արիֆ բեյ — Անկարայի նախկին պատգամավոր:
Նախագան — Կրթությունը:
Արիֆ բեյ — Բարձրագույն:
Նախագան — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
Նախագան — Նստե՛ք: Ձեր անունը:
Իրահիմ բեյ — Իրահիմ:
Նախագան — Հայրանունը:
Իրահիմ բեյ — Մենմեղ Սահիր:
Նախագան — Քանի՞ տարեկան եք:
Իրահիմ բեյ — Հիսուսովե:
Նախագան — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Իրահիմ բեյ — Սասմբուլում:
Նախագան — Որտե՞ղ եք բնակվում:
Իրահիմ բեյ — Փաշա-բաղչև, Ի՛նչլի Քյոյում¹⁰:
Նախագան — Ձեր կրթությունը:
Իրահիմ բեյ — Բարձրագույն:
Նախագան — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
Իրահիմ բեյ — Փառք աստո, շունեմ:
Նախագան — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Իրանիմ բեյ — Ավագանի եմ: Նախկինում պետական խորհրդի նախագահ:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Թալաթ բեյ — Թալաթ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Թալաթ բեյ — Քահիր:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Թալաթ բեյ — Երեսուներեք:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Թալաթ բեյ — Պեշիկթաշում¹⁰:

Նախագահ — Կրթությունը:

Թալաթ բեյ — Բարձրագույն:

Նախագահ — Նախկին ե ներկա պաշտոնը:

Թալաթ բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության

կենտրոնական կոմիտեի անդամ:

Նախագահ — Նախկինում զատվածություն ունեցել ե՞ք:

Թալաթ բեյ — Ո՛ր:

Նախագահ — Ձեր ինքնությունը:

Թալաթ բեյ — Իմը հայտնի է: Տրապիզոնի տեղահանության ընթացքում հայտնել էի¹¹:

Նախագահ — Ձեր անունը:

Միզնատ Շյուբի — Միզնատ Շյուբրի:

Նախագահ — Հայրանունը:

Միզնատ Շյուբի — Մեհմեդ Շյուբրի:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Միզնատ Շյուբի — Քառասունհինգ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Միզնատ Շյուբի — Սալոնիկում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Միզնատ Շյուբի — Նուրի Օսմանիեյում¹²:

Նախագահ — Նախկին ե ներկա պաշտոնը:

Միզնատ Շյուբի — Եղել եմ Բուրզուրի նախկին պատգամավոր:

Նախագահ — Նախկինում զատվածություն ունեցել ե՞ք:

Միզնատ Շյուբի — Ո՛ր, էֆենդի:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Ջեվադ բեյ — Ահմեդ Ջեվադ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Ջեվադ բեյ — Մուստաֆա:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Ջեվադ բեյ — Քառասունութ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Ջեվադ բեյ — Կադանլըբում¹³:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Ջեվադ բեյ — Բայազեդի շրջանում¹⁴:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Ջեվադ բեյ — Ավարտել եմ հրետանային ուսումնարանը:

Նախագահ — Նախկին ե ներկա պաշտոնը:

Ջեվադ բեյ — Նախկինում եղել եմ մայրաքաղաքի պարետը:

Նախագահ — Նախկինում զատվածություն ունեցել ե՞ք:

Ջեվադ բեյ — Ո՛ր, էֆենդի:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Ջիյա Գյոֆալի — Ջիյա Գյոթալի:

Նախագահ — Հայրանունը:

Ջիյա Գյոֆալի — Քեմալի:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Ջիյա Գյոֆալի — Քառասուներեք:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Ջիյա Գյոֆալի — Գիարբերբերում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Ջիյա Գյոֆալի — Ջազալ - օղլույում¹⁵:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Ջիյա Գյոֆալի — Բարձրագույն:

Նախագահ — Նախկին ե ներկա պաշտոնը:

Ջիյա Գյոֆալի — Նախկինում եղել եմ համալսարանի դասախոս:

Նախագահ — Նախկինում զատվածություն ունեցել ե՞ք:

Ջիյա Գյոֆալի — Այո՞, մի քաղաքական հարցով:

Նախագահ — Ո՞ր զատարանում:

Ջիյա Գյոֆալի — Թաշ-Փըշլալի¹⁶ զատարանում:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Քեմալ բեյ — Քեմալ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Քեմալ բեյ — Արիֆ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Քեմալ բեյ — Քառասուն:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Քեմալ բեյ — Ստամբուլում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Քեմալ բեյ — Նուրի Օսմանիեյում:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Քեմալ բեյ — Բարձրագույն:

Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:

Քեմալ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Քեմալ բեյ — Եղև եմ պարենավորման նախկին մինիստր:

Նախագահ — Նստե՞ք: Ձեր անունը:

Շյուբհի բեյ — Շյուբհի:

Նախագահ — Հայրանունը:

Շյուբհի բեյ — Հյուսեյն:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Շյուբհի բեյ — Կաստամոնուում:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Շյուբհի բեյ — Քառասուներեք:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Շյուբհի բեյ — Շիրշլուսմ¹⁷:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Շյուբհի բեյ — Նախկինում եղել եմ հանրակրթական մինիստր:

Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:

Շյուբհի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով քարտուղարին) — Փախուստի մեջ գրանդվողներին որևէ մեկը ներկայացնե՞լ է, թե՞ ոչ: Կարգացե՞ք [որոշումը]:

Ա Ր Ո Շ Ո Ւ Մ

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և մելիթի զլխավոր խորհրդի փախուստի մեջ գտնվող անդամներից նախկին մեծ վեզիր Քալաուսի փաշան, զինվորական շարքերից վճարոված նախկին ռազմական մինիստր էնվեր էֆենդին, նախկին ծովային մինիստր Ջեմալ էֆենդին, Հանրակրթական նախկին մինիստր զուհու Նազըմ բեյը, զուհու Բեհաեդդին Շաքիբ բեյը, զուհու Ռուզուսի բեյը, և նախկին հասարակական անվտանգության տեսուչ Ազիզ բեյը մեղադրը-

վում են [երկիրը] պատերազմի մեջ ներբաշելու, «Քիշքիլասի-ը մահուսե»-ի («Հատուկ կազմակերպություն») հետ սերտ առնչություն ունենալու և այլ հանցագործություններ կատարելու համար: Դատարան ներկայանալու համար բրեական օրենսդրքի 371-րդ հոդվածի համաձայն, նախազանգից կողմից հատկացվել էր 10 օր: Այդ ընթացքում շնորհայա-նալու ղեպքում նրանք համարվում են օրինականներ, և դատավարու-թյունը նրանց նկատմամբ ընթանալու է հեռակա կարգով: Այսպիսով, նը-րանք, շնորհայանալով դատավարության, զրկվում են քաղաքացիական իրավունքից՝ ունեցվածքի բռնագրավումով, և այդ կապակցությամբ նը-րանք կորնել իրավունք չունեն դատական հայց ներկայացնելու: Դատական պրոցեսի ընթացքում մեղադրյալների թաքստոցները իմացողները պետք է հայտնեն դատարանին, իսկ արդարադատության պաշտոնակատարները պարտավոր են անհապաղ ձերբակալելու նրանց: Գլխավոր դատախազու-թյան կողմից վերահիշյալներին կայանքի տակ առնելը և ունեցվածքի բռնագրավումը բխում է բրեական օրենսդրքի 372 հոդվածից:

Գլխավոր դատախազ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Նշե՞ք ամսաթիվը: Դատական Բարձրագույն — Ապրիլի 14:

Գլխավոր դատախազ — Առայսօր չեն ներկայացել, ուստի պահանջում եմ նրանց դատել հեռակա կարգով:

Նախագահ — Նորին սեծովություն Սայիդ Հալիմ փաշա՝ Ջելալեդդին Արիֆ և Հասան Հայրի բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Սայիդ Հալիմ փաշա — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Շատ լավ: Խալիլ բեյ-էֆենդի, էսադ և Քալաուս բեյերը, ինչպես նաև Քահսեին էֆենդին ձեր դատապաշտպաններն են:

Խալիլ բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Ահմեդ Նեբաթի բեյ, Շաքի և էսադ Մուհիթ բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Ահմեդ Նեբաթի բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Հանրակրթության նախկին մինիստր Շյուբհի բեյ էֆենդի՛. Սադեդդին Ֆեբիդ բեյը ձեր դատապաշտպանն է՞:

Շյուբհի բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Իբրահիմ բեյ էֆենդի՛. զուբ ու՞մ եք դատապաշտպան ընտրել:

Իբրահիմ բեյ — Մահիբ, Յուսուֆ, Ջեմալ և Կարրի բեյերին:

Նախագահ — Քեմալ բեյ. Սադեդդին, էմին Ազիլ, Ահմեդ Ռամիզ և Հասան Հայրի բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Միզնատ Շյուբրի բնյ — Այն՝ ինչպես նաև Մադեղդին Ֆերիզ և Ռա-
միզ բեկերը:

Նախագահ — Այստեղ նրանց անունները չկան, ուրեմն՝ նրանք ևս
ձեռք ուստապաշտպաններն են:

Միզնատ Շյուբրի բնյ — Այն՝ էֆենդի:
Նախագահ — Ձիյա Գյոբալի բ՛ն՝. Հալգար Ռիֆաթ և Իսմայիլ Թեվ-
ֆիկ բնյերը ձեռք դատապաշտպաններն են:

Ձիյա Գյոլբալի — Այն՝ էֆենդի:
Նախագահ — Փաստարան էֆենդիներ՝. ուղղմական ատյաններում,
ավելի ճիշտ ուղղմական արտակարգ ատյաններում մեղադրյալների պաշտ-
պանությունը դյուրացնելու կամ անհրաժեշտություն դեպքում նրանց
օժանդակելու համար օրենքը երբեք չի ստիպել և ընդհանրապես անհրա-
ժեշտ էլ չի եղել դատավարության ընթացքում դատապաշտպանների ներ-
կայությունը: Այնպես որ, այս դատավարության բացառակ առդար և ան-
շահանդիքը ընթացքը վկայակոչելու համար ուղղմական ատյանը թույլ-
լատրենց, որ այն ընթանա զոնբաց: Այնուհանդերձ, ստիպված ենք ձեռք
զգուշացնելու, որ այս թույլտվությունը շարաշահեր և մինչև հարցա-
քննության ավարտը հակառակ օրենքի որեւէ միջամտություն չկատարենք և
բացարձակ լուռ մնալով՝ ունկնդրենք:

(Դիմելով դատական բարտուղարին)
— Ենդրեմ կարողացեք մեղադրական եզրակացությունը:
(Մեղադրական եզրակացությունը ընթերցում է դատական բարտու-
ղար Շեֆիք բնյը):

ՄԱԴԵՂԳՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մաճրամասն քննարկեցինք հարցաքննության վերաբերող փաստա-
թղթերը, ինչպես նաև ուղղմական ատյանի գլխավոր դատախազության
վերահիշյալ որոշումը, որը վերակերում է լուծարքի ենթարկված «Միու-
թյուն և առաջադիմություն» կուսակցության նախագահ՝ Մալիզ Հալիմ փա-
շայի, Մեզլիսի գլխավոր խորհրդի անդամներ Թալաթի, Ջեմալի, Իբրա-
հիմի, Շյուբրիի, Խալիլի, Ահմեդ Նեսիմիի, կուսակցության գլխավորը քառ-
տուղար Միզնատ Շյուբրիի, կենտրոնական կոմիտեի անդամների՝ Ստամ-
բուլի պատգամավոր Բեմալի, Ձիյա Գյոբալիի, զոկտ. Ռուզդեհի, Բյու-
լլուկ Թալաթիի, ինչպես նաև նույն կոմիտեի անդամներ և «Թեշբիլաթ-ը
մահուտե»-ի ղեկավարներ զոկտ. Բեհնալդին Շաբրիի, զոկտ. Նազըմի,
Ռիզալի և նույն կազմակերպության գործադիր կոմիտեի անդամներ՝ Նալի-

կին հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ բնյի և մայրաքա-
ղաքի նախկին պարետ Ջեմալ բնյի դատաքննությանը:

Գատնական փաստաթղթերը վկայում են, որ «Միություն և առաջա-
դիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն միաժամանակ բազ-
կացած է եղել երկու հատուկ կազմակերպություններից, որոնցից մեկը
գործել է հրապարակաչեռներն՝ կուսակցության ներքին կանոնադրության
և ծրագրի համաձայն, իսկ մյուսը գործել է ընդհատակա և զադունի հրա-
հանգներով: Փաստերը, որոնք հաստատում են այդ կոմիտեի վերահիշյալ
ազդեցիկ ղեկավարների պատասխանատվությունը, վկայում են, որ կո-
միտեն, նրա իրավական ղեմքը, մեղադրվում է օրինազանցության, շարա-
շահումների և մի շարք կոտորածներ կատարելու հանցանքով: Ստորև
բերված փաստարկները լիովին ապացուցում են նրանց գործադրած հան-
ցազորությունների չափը:

Անցած 1350 (1914) թվականի հուլիսին կուսակցության ազդեցիկ
ղեկավարների, այդ թվում ներկայումս ղիմպոթական շարքերից վտարված,
փախուստի մեջ գտնվող էնվիերի, Ջեմալի, Թալաթի և մյուս գործընկերնե-
րի մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունից անմիջապես
հետո, երբ պատերազմ հայտարարվեց, նրանք ձգտեցին օգտագործել այն
առիթիւր, ոչ նվթրական դրավված է համաշխարհային պատերազմով և աշ-
խատեցին աճարկությունը, բռնի ուժով լուծել այնպիսի հարցեր, որոնք
կարելի էր հարթել հանկարտորեն, արդար և ստող բանականությունը:
Այդպիսով, իրենց ճակատագրական գործունեությամբ ստեղծեցին ան-
վերջ խտովահույզ վիճակ՝ խիստ ծանրացնելով ժողովրդի կացությունը:

Արտաբուստ նրանք այնպես էին ձևացնում, թե իբր պաշտարում են
ազգային շահերի համար, մինչդեռ իրականում հետապնդում էին միայն
իրենց անձնական շահը և պատերազմի հետ կապված ծանր հոգսեր ստեղ-
ծելով՝ աշխատում էին լուցնել ժողովրդին: Իրենց նենգ դիտավորություն-
ները իրականացնելու համար նրանք ի վերջո կարողացան երկիրը ներ-
քաշել համաշխարհային պատերազմի մեջ: Ռազմական գործողություն-
ների ընթացքում, իրենց զադունի ծրագրերը իրականացնելու համար,
սկսեցին աշխուժացնել զադունի կոմիտեների գործունեությունը: Այսպես,
հանցազործների բանտերից ազատ արձակելով, ստեղծվեց «Թեշբիլաթ-ը
մահուտե»-ն, որն իր զադունի հրամաններն ու հրահանգներն ստանում
էր Ստամբուլում ստեղծված հատուկ կոմիտեից, որի կազմի մեջ մտնում
էին հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ բնյը, կուսակցության
կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Աթիֆ և զոկտ. Նազըմ բեկերը: Կոմի-

տեի որոշումները հաստատվում և կյանքի էին կոչվում ուղղմական շտաբի կամ Ստամբուլի պարես Ջեվադ բեյի կողմից:

«ԲՅեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի գործակալներին և ընդհանրապես նրա գործունեության շրջաններն առաքվում էին հակապական գումարներ:

Դոկու. Բեհանդդին Եաքիբը «ԲՅեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ղեկավարներին տվել էր ծածկագրի բանալին, տրամադրել ավտոմեքենաներ, դրամական մեծ գումարներ և այլ անհրաժեշտ զինամթերք: Այս ձևով նա սկսել էր դադարանալու իր գործընկ «Միուլթուն և առաջադիմություն» կուսակցության ծրագրերը:

Առանձին շրջաններ ուղարկված այս կազմակերպության գործակալներին մի բանիսը, իրենց ղեկավարների ցուցմունքներով, ինչպես նաև «Միուլթուն և առաջադիմություն» կուսակցության այս վայրերի կոմիտեաների ներկայացուցիչներն ու պետական պաշտոնյաները, իբրև թե կուսակցության հրամանները կատարելու մղումով, կամ էլ որոշ մարդկանց գործադրած հարկադրանքի ներքո, առանց ազգի և հավատքի խտրականության, սկեպցիև ժողովրդին կոտորել, կողոպտել, ունեցվածքը այրել և շատերին առանշամահ անել: Չնայած որ անարեկան օլաբը հիմնականում ուղղված էր հայերի դեմ, այնուհանդերձ տուժեցին նաև [կայսրության] այլ տարրերն ու մեծ թվով քուրդերը¹⁵:

Ներկա հետաքրքրության զլխավոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանությունը ընթացքում, տարբեր մասնաճյուղներում և դանադան վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և հատկապես յուրաքանչյուր հանցագործության նկատմամբ օրենքի հիման վրա կատարված քննությունները ցույց են տալիս, որ դեպքը ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական բռնույթ էն ունեցել, այլ կանխատեսված իբրևկանացվել են վերահիշյալ անվերջ թաղիացած և միասնական ուժ հանդիսացող «Տատակ կենտրոնի» քանավոր հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով: Դրավոր ապացույցները, փաստաթղթերի և հավաստի վկայությունների հետաքրքրության արդյունքը հետևյալն էր: «Միուլթուն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարների կողմից սկզբնական շրջանում պատերազմական գործադրություններին մասնակցելու համար ստեղծված «ԲՅեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն, ինչպես պարզ երևում է մեղադրական փաստաթղթերից, բացառապես գաղտնի բնույթ էր կրում, և նրա բուն նպատակը հանցագործ արարողների կատարելն էր: Այդ գաղտնի ցանցը ղեկավարում էին կենտրոնական կոմիտեանի անդամները՝ զրուս. Նազրու, Բեհանդդին Եաքիբը, Աբիթիբ, Ռիզան և հասարակական անվտանգության նախկին տնօրեն Ազիզ բեյը: Սրանցից Բեհանդդին Եաքիբը բեյի կենտրոնը էրըրում քաղաքն էր, որտեղից նա ղե-

կավարում էր արևելյան վիլայեթների ուժերը: Ազիզ, Աբիթի և Նազրու բեյերը գործում էին Ստամբուլում, որոնց արարքները հաստատում և կայանքի էր կոչում մայրաքաղաքի պարես Ջեվադ բեյը: Բեհանդդին Եաքիբը բեյին ուղղված № 150 դադտնի կարգադրությունը բովանդակում է հետևյալը. «Կոմիտեն պահանջում է, որպեսզի զայաթացի իսախլը պատժվի: Ավանդագրված դրամը վերցվելու է փոստատնից և անհրաժեշտության դեպքում բաժանվելու է բնակչությանը» (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 1)¹⁶:

Այս փաստաթուղթը ստորագրել են Ազիզ, Աբիթի և Նազրու բեյերը և վավերացված է Ջեվադի ստորագրությամբ: Ներքոմում գրված է նաև «Էրբուգպատահաւը» խարդախանք. դրամ հավաքեն էն: Վերահիշյալ կարգադրության հետ ուղարկված է նաև մի ծածկագիր հեռագիր «Ա. Ջեվադ» ստորագրությամբ, որտեղ ասված է. «Արզվի, Բեհանդդին Եաքիբ բեյին, վերձանել անձամբ»:

Իսախլ, Նազրու, Աբիթի և Ազիզ բեյերի ստորագրություններով Միզահատ Եյուբը բեյին ուղղված № 59 գրությունը ցույց է տալիս, որ փախուստի մեջ գտնվող էնվեր բեյի հորեղբայր իսախլ փաշան, Ստամբուլի պարես և նազրու մամանակ, նույնպես ընդգրկված է եղել «ԲՅեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ, որ տվյալ կազմակերպությունը ներքին կապ է ունեցել «Միուլթուն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ: Այդ ապացուցվում է նաև իսախլ բեյի Իլմիտի թաղաքապետին ուղարկած № 67 հեռագրով, որտեղ իսախլում է կալանավորներին բանտից ազատելու, առաջնորդներ նշանակելու և այլ ծրագրերի մասին (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 4):

1330 (1914) թվականի նոյեմբերի 16-ին իսախլ բեյի՝ ուսուցանական գերատեսչության ուղղված № 68 գրությունը պարզվում է, որ կործանիչ սարքերը ուղարկված են «ԲՅեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար: Այս կազմակերպության վերաբերող թղթապանակներում գտնվում են նաև համանուն այլ փաստաթղթեր:

Հետաքրքրությունից պարզվում է նաև, որ «ԲՅեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին վերաբերող կարևոր գրությունները մեշտեղից վերացված են: Հավաստի ապացույցները վկայում են նույնպես, որ Թալաթ բեյի պաշտոնանկությունից առաջ ներքին գործերի մինիստրությունից հասարակական անվտանգության նախկին տնօրեն Ազիզ բեյին ուղղված հրահանգներն ու այլ կարևոր թղթակցությունները ետ չեն վերադարձվել (տե՛ս գործ № 31): Պարզվում է նաև, որ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, զեռես պատերազմ հայտարարելուց առաջ, նպատակադրված է եղել պատերազմի մեջ մտնելու: Այս պա-

բազան անհրեթելիորեն հաստատվում է 1330 (1914) թվականի օգոստոսի 17-ի կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միգճատ Շյուքրի բնյի ստորագրությունը կրող գրությունները, որը էրզրումի քաղաքապետի միջոցով հանձնվել է ԲհՆաէզդին Շաքիր բնյին:

Դիարբերելու մեղի ունեցած խոշտանգումներն ու կոտորածները տեղի են ունեցել փախուստի մեջ գտնվող Թալաաթ բնյի զորմամբ: Այն հաստատվում է [Տեք]՝ Զորի մուսթաաթրիթ Ալի Սուադ բնյի կողմից հիշյալ Թալաաթ բնյին ուղարկված ծածկագիր հեռագրի բովանդակությունից, որ խոսվում է վալիին և կոմիսար Միգճոհին իր համհարդի հետ մասնապատժի ենթարկելու անհրաժեշտության մասին: Վերանված պատասխան ծածկագիր հեռագրում կա «ի պահ դեև» նշումը (Գործ № 8, փաստաթուղթ № 1):

Ներքին գործերի մինիստրության հատուկ գրասենյակի պետ Իհան բնյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը գտնվելիս է եղել Քիլիսի կայմակամի պաշտոնում, Ստամբուլից Հալեպ գործուղված Արզուլաճազ Նուրի բնյը հայտարարել է, որ «տեղահաման հիմնական նպատակը [հայերի] ուշնացումն է և ավելի հետ, և նաև, որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ մտնելով Թալաաթ բնյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորածի հրաման, որ նա [Թալաաթը] ձգտել է համոզել իրեն, որ դա՛ է երկրի փրկությունը: (Տե՛ս հարցաանություն փաստաթղթերը, էջ 15):

Բալուրի քաղաքապետի Մյուսթիդ բնյը 1331 (1915) սեպտեմբերի 11-ի թվագրությամբ ներքին գործերի մինիստրության ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հաղորդել է, որ «Միտլոն և առաջադիմություն» կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար զոլու. Միգճատ բնյը դեռևս Բալուրի պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ, Չանկըրիից զնալի Բալուրի մուսթաաթրիթություն ուղարկած հեռագրով հայտնել է, որ Անկարայի վիլայեթից արտրված հայերի ընդհանուր թիվը հասել է 61 000-ի, որ այդ տեղահամությունը նպատակահամար է նախ տեղի մահմեդականների թիվը կայունացնելու, մյուս կողմից էլ, այն հետագայում նպատակադրող կլինի Բալուրի համար (գործ № 8, փաստաթուղթ № 2): Այս փաստը վկայում է, որ տեղահամությունը ուղղմական կամ կարգապահական միջոցառում չի եղել, այլ այն տեղի է ունեցել զուտ կոմիտեի ցանկությամբ և նախաձեռնությամբ, ինչից և ներշնչվել է Միգճատ բնյը:

Կարճ ժամանակով Չանկըրում գտնվող այս անձը հեռվից չէր կարող սպառնալուստյան ունենալ Անկարայի վիլայեթի բնակչության մասին: Նա սեռև կարծիք ունեւր նաև իր վիլայեթի բնակչության մասին: Չանկըրին մտնում է Կաստանուրի մեջ և այդտեղի մահմեդականները չբռնակ վայ-

րերում տեղի ունեցող դեպքերին վերաբերվել են առևտրությամբ: Նույնիսկ մի օր, մի խումբ մեծամեծներ և ավազաններն իրենց մյուսթիթի հետ դիմել են քաղաքապետի Ռեշիդ փաշային հետևյալ խոսքերով՝ «Շքեակ վիլայեթներից հայերին իրենց երեխաներով միասին մորթվող անասուններին նման բշում են դնալ լեռները և անտեղ կտորոտում: Մենք չենք ուզում, որ մեր վիլայեթում այդպիսի բան կատարվի: Մենք վախենում ենք ասածո ցատուից: Պետությունը ոչ թե գաժանություն է կառավարում, այլ բռնակամություն: Խեղրում ենք, որպեսզի մեր վիլայեթում այսպիսի կոտորած տեղի չունենա: Այս անձինք արտասովալի աչքերով հեռացել են քաղաքապետի մոտից, խոսք առնելով, որ իրենց վիլայեթում նման արարք չկատարվի: (Այս մասին արձանագրված է վկայությունների երկրորդ մասի 15-րդ էջում):

Ստորև բերվում է էրզրումի վիլայեթի վալի Քասհին բնյի 1331 (1915) հուլիսի 15-ի թվագրությամբ ծածկագիր հեռագիր, որ խոսվում է «Թեշեքիաթ» մահսուես»-ի նրա հետ համագործակցող ժանդարմների կողմից հայերի հանդեպ գործադրված բռնությունների և վայրագությունների մասին. «Փայիք անունով մի լեյտենանտ տիրացել է Արաբլարի 4 աջերկներին, իսկ լեյտենանտ Քյամլի էֆենդին հափշտակել է 1863 լիրա գումար, 35 բեռ ապրանք և մեծ քանակությամբ զոհարեղեն: Դրանք հափշտակությունը և կանանց հանդեպ գործադրված բռնությունները չափազանց անոթալի և քաղության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող երեխաներ են: Անհրաժեշտ է այդ վայրագություններին վերջ տալ, հատկապես «Թեշեքիաթ» մահսուես» անվան տակ բոլոր կողմերում զեղբորդ հրուսակներին: Խաբրերդի վալին հաղորդում է, որ բոլոր ճանապարհները ին կանանց և երեխաների դիակներով, որոնց չեն հասցնում թաղելու կալիկինի, որ մենք պաշտպանենք մեր անցյալի քաղության նկարագիրը» (Գործ № 8, փաստաթուղթ № 4): Փայիստի մեջ գտնվող Թալաաթ բնյին ուղղված այս հեռագիրը պահվում է մելլիսի 5-րդ բաժնի թղթապահակում: Այս հեռագիրը հաստատում է [Տեք]՝ Զորի քաղաքապետի Ալի Սուադ բնյի վերոհիշյալ ծածկագիր հեռագրում արտահայտված գաղտնի նպատակները:

Ստորև բերվում է էրզրումի «Թեշեքիաթ» մահսուես»-ի նախագահ ԲհՆաէզդին Շաքիր բնյի ստորագրությամբ Խաբրերդի վալի Մաթեթ բնյին և Նազըմ բնյին ուղղված ծածկագիր հեռագրի փակնդակությունը՝ որի ֆոտոպատճենը գտնվում է № 9 գործում: «Եղբարս իմ, մեզ պարզորոշ տեղեկացրեք, այդտեղից ուղարկվող հայերին զտու՞մ եք, թե՛ ոչ: Այսանգավոր մարդկանց, որոնց վտարան

ու արտորի մասին հայտնել եք, որչափնե՞մ եք, թե ճամփու եք դնում»։ Այս փաստը ցույց է տալիս, որ մինչև այսօր փախուստի մեջ գրտնրվող վերահիշյալ Ռեննելի նազրմ բեյը, այդ ժամանակ «Միտթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության նարբերդի քննիչ-իսպառը լինելով, գաղտնի կապ է ունեցել «Քնչբիլաթ-ը մահաուսե»-ի հետ և ըզրազվել է հայերի բնաջնման գործով։

Սամսոնի պատասխանատու քարտուղար Ռյուզդի բեյի ստորագրությամբ «Միտթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին ուղղված հեռագիրը, ինչպես նաև Միզնատ Շուբրի բեյի կողմից «Քնչբիլաթ-ը մահաուսե»-ի ներկայացուցիչ՝ դոկտ. Նազրմին հասցեագրված 1330 (1914) ղեկտեմբերի 16-ի թվագրությունը կրող հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը՝ «55 հոգուց բաղկացած լեյնների 5-րդ խումբը Թուֆան ալայի ղեխավորությամբ մտտորային նավով ուղարկված», լիովին հաստատում է, որ կուսակցության կոմիտեն կազմված է եղել «Քնչբիլաթ-ը մահաուսե»-ի հետ և այլ վայրերում գտնվող նրա մասնաճյուղերը վաղուց ի վեր գրադված են եղել հրոսակախմբեր պատրաստելու գործով։

«Միտթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության Բալբեհսիբի քննիչ-իսպոր Մուսայի ստորագրությամբ 1330 (1914) նոյեմբերի 20-ի թվագրությամբ Միզնատ Շուբրի բեյին և դոկտ. Նազրմին հասցեագրված նամակների բովանդակությունից լիովին բացահայտվում է, որ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն համազորմակցել է ներքին գործերի մինիստրության հետ՝ հրոսակախմբեր պատրաստելու գործում։

Կուսակցության Բրուսայի ներկայացուցիչ 1330 (1914) թվականի ղեկտեմբերի 19-ին կենտրոնական կոմիտեն ուղարկված գրությունը նույնպես հաստատում է, որ բանտերից դուրս բերված հանցագործներն ու ավազակներն ընդգրկվելու են «Քնչբիլաթ-ը մահաուսե»-ի մեջ։ Եվ այս կապակցությամբ սիզդրական շրջանում շանք գործադրված միամիտ մարդկանց համոզելու, որ այդ ավազակախմբերը իբրև թե մասնակցելու են պատերազմական գործողություններին։ Մինչդեռ վերահիշյալ ապացույցներն ու բոլոր փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այդ հրոսակախմբերը ստեղծված էին տեղահանված [հայերի] թարալվանները կոտորելու և ոչնչանելու նպատակով։

Լիովին ապացուցված է, որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում Թալաթ, Էնիևր և Զեմալ բեյերի անմիջական հրամաններով և գիտության (գործ 11)։ 1331 (1915) հուլիսի 21-ի թվագրությամբ կրող Թալաթ բեյի ծածկագիր հեռագիրը, որն ուղղված է Դիարբեքիբի, Խար-

բեքի, Ուրֆայի և [Տեր]-Ջորի վայրերին և մութասարրիֆներին, հրահանգում է ճանապարհներին մնացած դիակները թաղելու, լքելու գույքը վառելու և ընդհանրապես դիակները ձորերը, գետերը և լճերը լցնելու մասին։

Չորրորդ բանակի հրամանատար Զեմալ բեյի 1331 (1915) հուլիսի 1-ի թվագրությամբ Դիարբեքիբի վայրին ուղղված մի այլ հեռագրից ենթադրվում է, որ Եփրատ գետի հարավային մասում, ջրի երեսին հայտնվող դիակները կարող են ապստամբական²⁰ շարժման ընթացքում սպանված հայեր լինեն, ուստի պահանջվում է, որ դրանք հավաքվեն և թաղվեն իրենց ընտանավայրերում (գործ 11, փաստաթուղթ № 3)։

Ի պատասխան Զեմալ բեյին, 1331 (1915) հուլիսի 3-ի թվագրությամբ «սանսար» նշումը կրող հեռագրում ասվում է. «Եփրատը աղբնույթյուն շունի մեք վիլայեթի հետ, հավանական է, որ այդ դիակները զայիս են էրզրումի և Խարբեքի կողմերից։ Այստեղ, ապստամբության ընթացքում սպանվածների դիակները զցվում են ամայի վայրերում գտնվող խոր թարալները կամ էլ այրվում են։ Թաղելը բացառված է»։

[Տեր]-Ջորի նախկին մութասարրիֆ Ալի Մուսղ բեյը հիշյալ լիվան ուղարկվող հայերի ճակատագրի մասին տեղեկություն տալով նշել է, որ Զալաթի հեռագրական գործակալությունում աշխատող «Թասվիր-ի էֆթայա»²¹ թերթի նախկին թղթակից Ակյահ բեյը [Տեր]-Ջորի մութասարրիֆ Սալիհ Ջեք բեյի հետ զրուցելիս հարցրել է. «Թո մասին ասում են, որ 10 հազար հայ ես ոչնչանցի, ճիշտ է»։ Ի պատասխան այդ հարցին, Զեք բեյը պարծենալով ասել է, «Ես նամուս ունեմ, 10 հազարը ի՛նչ է որ, մի թիւ վերև բարձրացիր»։ (տես գործ 6 և 14, փաստաթուղթ № 4, ինչպես նաև գործ 11, փաստաթուղթ № 1)։

Խարբեքի վայրի կողմից Մալաթիայի մութասարրիֆին ուղարկված ծածկագիր հեռագրի առաջին մասում հազորդվում է, որ ճանապարհներին շատ մեծ թվով դիակներ կան, և նրանք կարող են վտանգավոր հետևանքներ ունենալ։ Խորհուրդ է տրվում զգուշացնել ներքին գործերի մինիստրությանը, որոյնքի վճռական քայլեր ձեռնարկվի այս հարցը անուշադրության մասունդ պաշտոնյաներին պատժելու համար։ Նշվում է նաև, որ անհրաժեշտ է մի քանի ազդեցիկ ղեկավարների տրամադրության տակ բավաբար թվով ծանդարմներ նշանակել՝ սահմանի ներսում գտնվող բոլոր դիակները թաղելու համար։ 1331 (1915) սեպտեմբերի 15-ի թվագրությամբ Ռեշիդի կողմից ներքին գործերի մինիստրությանը ուղարկված ծածկագիր հեռագրում նշվում է, որ Դիարբեքիբից արտաքսված հայերի թիվը հասնում է հարյուր քսան հազարի, որը ցույց է

տալիս կատարվող գործողության ծավալն ու նշանակությունը (գործ 12, փաստաթուղթ № 1):

Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլի ստորագրությունը կրող հեռագրում նշված է, որ հայերից որևէ մեկին հովանավորող մահմեդականը մահապատժի է ենթարկվելու իր բնակավայրում, և սուլն է հերքեցվելու է: Եթե հովանավորողը պետական պաշտոնյա լինի, ապա գործից վտարվելով՝ դատվելու է զինվորական դատարանով: Իսկ եթե զինվորական լինի, ապա որպես հանցագործ՝ կանգնելու է ազգական բարձր ատյանի առաջ, (գործ 13, փաստաթուղթ № 1): Այս հետտուժյունները ցույց են տալիս, թե ինչու տվյալ վայրի մահմեդականները և ժամեր պաշտոնյաները չէին կարողանում տեղի ունեցող գազանությունների առջև առնել:

Տրապիզոնի նախկին պատգամավոր Հաֆրզ Մեհմեդ բեյի տված ցուցմունքից (գործ № 15) բացահայտվում է, թե ինչպես հայերին Սև ծովի ափերին նավ նստեցնելով խեղդամահ են արել: Նույնիսկ այս ողբերգության մասին, երբ ինքը հայտնել է Քալաթ բեյին, վերջինս ոչ մի բայլ չի ձեռնարկել [Տրապիզոնի] վալի Ջեմալ Ազմիի նկատմամբ: Այս հանգամանակներն առավել ևս ծանրացնում է Քալաթ բեյի հանցագործությունը:

Երգրումի վալի Մյունիր բեյի 1331 (1915) ղեկավարների 14-ի թվագրությունը կրող ծածկագիր հեռագիրը (գործ № 16) ցույց է տալիս, որ հակառակ նախկին վալի Քահանի բեյի գործադրած ջանքերին, Էրզրումից Քղզիի աննապարտով ուղարկված հայերի բարավանները կոտորածի են ենթարկվել կենտրոնական կոմիտեի անդամ Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կողմից՝ հրտակախմբների և ղերսիմցիների²² կողմից:

Ջեմալ Ասաֆ բեյի գրավոր ցուցմունքի մեջ (գործ № 18) նշված է, թե ինչպես տեղահանվածները կոտորածի են ենթարկվել բուրջ Ալոյի ափազակախմբի կողմից, որը կազմակերպել էր Չանկըրիի կուսակցության նախկին պատասխանատու քարտուղար, այժմ անկուսական Ջեմալ Օղուզ բեյը: Այս անցամասնը ևս ցույց է տալիս, թե ինչպես կենտրոնական կոմիտեն նաև խնդրում համագործակցել է կուսակցությունների [չբռնալից] ներուստացուցիչներին հետ:

Հատկապես ուշադրություն արժանի տեղեկություններ կան զնդապետ հալի Ռիթալ բեյի ընդարձակ տեղեկագրում, որը կազմված է որոշակի անուններով և փաստացի վկայություններին հիման վրա (տե՛ս գործ № 2, էջ 1): Այսպես, Անկարայի տեղահանության քննաքննում «Միտություն և առաջադիմություն» կուսակցության տեղական ակումբի

վարիչի մոտ ուղարկելով Քալաթ անունով մեկին, կենտրոնական կոմիտեն հրահանգել է, որպեսզի պաշտոնից հեռացվեն զինվորական առողջապահության հայ ծառայողները: Մեհագն Շեվրեթ բեյը և նրա եղբայր Ռաֆետ բեյը, այդ ժամանակամիջոցին Անկարայում լինելով, գործակցել են կենտրոնական կոմիտեի հետ և ձեռք բերել հակայական կարողություն: Տեղեկագրում նշվում է, թե ինչպես կուսակցության ներկայացուցիչ-քարտուղար նեջատի բեյը միջամտել է Անկարայի տեղահանության գործին և այդ խնդրում իր եռանդուն մասնակցությունն է ունեցել նաև հիշյալ վիլայեթի նախկին ոստիկանապետ մասնատրըցի Բեհաէդդին բեյը:

Այն ժամանակ, երբ տեղի ուղարկված պատարանը մեղադրական գործ է հարուցել վերոհիշյալ Բեհաէդդին բեյի նկատմամբ, նրան շտապ կանչել են Ստամբուլ: Հակառակ ներքին գործերի մինիստրության ներկայացրած պահանջին, նրան վերաբերող հետաքննության փաստաթղթերը մնացել են տեղում: Հետագայում նրա գործը բննարկվել է ազգական տեղիստորությունում, և այդպիսով վերջինս ազատվել է դատաքննությունից:

Հետաքննության արդյունքների համաձայն, նրանք, ովքեր բննադատել և չեն մասնակցել կատարվող ողբերգություններին, համարվել են հայրենիքի դավաճաններ, իսկ [մասնաբաղթի] Բեհաէդդինի նման ակտիվ գործիչներն արժանացել են շափից ավելի հովանավորության: Նույնիսկ ներքին գործերի նախկին մինիստր Քալաթ բեյը հիշյալ [մասնաբաղթի] Բեհաէդդին բեյին հատուկ ծանուցադրով ծառայության է ուղարկել արևելյան գործերի օպերատիվ գորախմբի հրամանատար վեհեթ փաշայի մոտ: Միառժամանակ նա աշխատել է Մամսուկի ազգական ատյանում, այնուհետև նոր նշանակում ստանալով, մեկնել է անհայտ ուղղությունը: (Նրա մասին տրված ցուցմունքները գտնվում են վեհեթ փաշային վերաբերող թղթապահակում):

Փաստորոշ ցույց են տալիս, որ Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշան ծածկագիր հեռագիր է ստացել Բեհաէդդին Շաքիր բեյից, ուր նշված է եղել, որ հայերի տեղահանության հարցը խիստ անհրաժեշտություն է (տե՛ս գործ № 2, էջ 13): Իսկ կուսակցության Կաստամունուի քարտուղար Հասան Մեհմի էֆենդին, չնայած, որ իր ժամանակին զգուշացրել է [ներքին գործերի] մինիստրության տեղի ունեցող տեղահանության, կոտորածի և այլ վարագությունների մասին, սակայն նրա գործադրած ջանքերը մնացել են ապարդյուն:

«Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության զուսարած մի ժողովում նախագահը թաքրիր է ներկայացրել Քալաթի բեյին, որ նրկարգրոված են եղել հայերի հանդիպ գործադրված դատանություններն ու կոտորածները, և այս կապակցությամբ պահանջել է դատարանություն ենթարկել կուսակցության մի շարք շրջանային պատասխանատու բարտուղարներին, այդ թվում զոկտ. Ռեշիդին, Ջեմալ Ազմիրին, Մարիթին, Մուսաբեյին, Աթիֆին և կալանատների ընդհանուր տնօրեն Երբահիմ բեյին: Մինչդեռ Քալաթի բեյը մի կողմ է շարտել այդ թաքրիրը, ակնարկելով, որ այն պահվի:

Իզմիրի պատասխանում Ռահան Օնելի էֆենդին ջրոցմունքում նշված է, որ երբ ինքը Իզմիրի Պարտինգ կուլտի մեջ Քալաթի բեյին տեսել է, որ զոկտ. Նազրբեյ և իր գործընկերներն են իսկական բռնություն գործադրողները, Քալաթի պատասխանել է. «Են այս տեղացիներին մտուսներին մեռն կենթարկել նույն ճակատագրին» (տե՛ս գործ Ո՞ 3):

Վեհիր փաշայի վկայության մեջ (տե՛ս գործ Ո՞ 7, էջ 3) նշվում է, որ հայերի նկատմամբ կատարված վայրագություններն ու կոտորածները, նրանց ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը որոշված է եղել «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից: Եվ այդ կոտորածներին, ինչպես նաև բոլոր գաղանթությունների իրագործման համար, Բեհաեդդին Շաքիր բեյը երրորդ բանակի շրջանում պատասխան է հատուկ մարդապալաններ և ցանձար ղեկավարել նրանց նույնիսկ պետություն ղեկավարներ ենթարկվել են Բեհաեդդին Շաքիրի հրամաններին և հրահանգներին: Երրորդ բանակի կողմից կատարված բոլոր բռնությունների, խաղաղամեծների և բանասերությունների մտահաջացողը նույնպես եղել է Բեհաեդդին Շաքիրը: Նրա կողմից հավաքագրված մարզկանց մի մասը եղել են մահապատի ենթարկված գանձարգործներ, իսկ մի մասն էլ՝ արևոխում ծանդարմներ... Գրավոր հանրված բոլոր ջրոցմունքները մեղադրական հավաստի ապացույցներ են՝ ուղղված «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և մեյլիսի անդամներին դեմ:

Հարցաքննության վերաբերող փաստաթղթերի 6-րդ էջում նշված է, որ Մուկյանն Նազիֆ բեյը Բաղդադից դեպի Դիարբեքիրի սահմանամերձ շրջանները գալու ժամանակ դիակները գաղաշատությունից փակել է թիթի²³: Երբ Ջեմալ փաշան հարցում է կատարել Քալաթի բեյին Կոնիայի նախկին վալի Ջելալ բեյին Հանպից հեռացվելու մասին, վերջին պատասխանել է, որ հայկական հարցին վերաբերող իր տեսակետը համընկնում է կենտրոնական կառավարության տեսակետի հետ, որ

զոկտ. Նազրբեյի կողմից ուղարկված պատգամավոր Ալի Ռիզայի նշանակման հարցը վճարված է եղել կենտրոնական կոմիտեում մանրամասն քննարկվելուց հետո:

[Ջելալ բեյի]²⁴ հեռացման պատճառը այս ձևով բացատրվելուց հետո, երբ [Ջեմալ փաշան] այս հարցի վստահավորության մասին Ստամբուլում գզուշացրել է Քալաթի և Նազրբեյ, նրանք պատասխանել են, որ զո անհրաժեշտ է և օգտակար: Գոկտ. Նազրբեյ նույնիսկ սակ է, որ այս նախաձեռնությունը վերջնականապես կլուծի արևելյան հարցը:

Հայրի էֆենդին իր վկայության մեջ նշում է, որ ինքը ամեն շանք գործադրել է այդ բոլոր կանխելու, բայց և այնպես տեղահանություն և կոտորածին հակառակվելու համար իրեն ևս հեռացրել են պաշտոնից (հարցաքննության թղթապանակ, էջ 17): Քաղաքացիական հետաքննություն հանձնաժողովի նախկին տնօրեն Համիդ բեյի տված ջրոցմունքից պարզվում է, որ Անկարայի նախկին վալի Մազհար բեյը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ Դիարբեքիրի վալին ունչացրել է իր երկու կամահամներին այն բանի համար, որ նրանք դեմ են եղել [հայերի] տեղահանությանը, ինչպես նաև արարների դեմ գործադրվող բռնություններին ու սպանություններին:

Հարցաքննության վերաբերող թղթապանակի 34, 38, 43 էջերում տրված է Ֆինանսների մինիստրության կհամառոտ բաժնի ընդհանուր տնօրեն Լութֆի բեյի ջրոցմունքը, որը վերաբերում է կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու բարտուղար Նալայ բեյի գործունեությանը, ինչպես նաև Տրապիզոնում կատարված ողբերգությանը և նրա պատասխանատուներին:

Բեհաեդդին Շաքիր բեյի էրզրումից Անթալիայի մուսատարիֆին ուղարկած ծածկագիր հեռագրում նշված է. «Երբումի, վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ո՛չ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքսվել են Մուսուլի և [Տեր]-Ջորի կողմերը: Իսկ զուր ի՛նչ էք անում Անթալիայում»:

Անթալիայի նախկին մուսատարիֆ Սարուր Սամի բեյը իր բացատրագրում (հարցաքննության թղթապանակ, էջ 44) նշում է, որ այս հեռագրի պատճենը ինքն ուղարկել է Քալաթի բեյին, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացել: Անկարայի տեղահանության և այդ տեղի կուսակցության պատասխանատու բարտուղար Նեջատի բեյի մասին Ռազի բեյի տված տեղեկությունները բավարար ապացույցներ են այդ ամբաստանությունը հաստատելու համար:

ԲՅճՆԱԳՐԻՆ Շարիր բլրը ներքին գործերի մինիստր Թայասաբ բելի միջոցով ծածկագիր հնազգիր և ուղարկել կենտրոնական կոմիտե: «Թեշ-քիլաթ» մասնաւոճ-ի փաստաթղթերի թղթապանակներից մեկում Հայտնաբերված և 69 համարի տակ վերծանված այդ հնազգրի հակառակ կողմում, որպէս պատասխան, գրված է հետևյալը. «Քանի որ այլևս այդտեղ գործ չունեք, Արզվիինց առավել կարևոր մի պաշտոն ստանձնելու համար շտապ շարժվեք դեպի Տրապիզոն: Այստեղից մեկնող Յակոբ Զեմիլ²⁵ բլրը ձեզ կբերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը»:

Այս [հնազգիրը] լիովին հաստատում է նրանց միջև գոյություն ունեցող ներքին կապն ու համագործակցությունը²⁶:

Մեղադրվող մինիստրները հարցաքննության ընթացքում պատճառաբանել են, որ իրենց գործը ըստ պաշտոնավարության լավելու է ոչ բնազմական ատյանում, այլ սահմանադրական սկզբունքով կազմված գերադույն դատարանում: Ավելորդ է բացատրել, որ նրանց կողմից հիշատակված 92-րդ հոդվածը «մինիստրի կամ մինիստրների խորհրդի անդամի պաշտոնավարությանը» վերաբերում է քաղաքական հանցագործությանը: Սահմանադրական օրենսգրքի 33-րդ հոդվածի համաձայն մինիստրներին սովորական հանցագործություն կատարելու կամ մասնակցութուն ունենալու դեպքում ոչ մի արտոնությունից օգտվելու իրավունք չի վերապահվում: Նման հանցագործությունները ընկնելու հարցը մտնում է սովորական դատարանների իրավասության մեջ: Արտակարգ գրություն հայտարարված շրջաններում քաղաքացիական օրենքների և դատարանների փոխարեն իրավասություն են ձեռք բերում ազգամական ատյանները:

Սպանություններին և բռնազրպումներին վերաբերող հոդվածների հաստատումը մտնում է ազգամական ատյանի իրավասության մեջ և ըստ մեղադրական երակացությունից բովանդակության, պաշտոնի հարցում ոչ մի վերապահություն չի կատարվելու:

Այսպիսով, մեղադրյալների դատապաշտպանների կողմից առաջադրված դատական անիրավասության հարցը վերացվում է վերևում բերված փաստերի ու վկայությունների հիման վրա զոկտ, ԲՅճՆԱԳՐԻՆ Շարիր, զոկտ. Նազըմ, Աթիֆ, Ռիզա, Զեմալ, Աղիզ, էնվաթ, Զեմալ և Թայասաբ բելիքը, որպէս հանցագործության անմիջական մասնակիցներ՝ մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի 1-ին կետով և 171-րդ հոդվածով²⁷: Սալիզ Լալիմ փաշան, Միդհատ Ելուրբի, զոկտ. Ռուզուհի, Քուչուրկ Թայասաբ, Զիյա Գյոբալի, Քեմալ, Ահմեդ Նեսիմի,

Ելուրբի, Իրաշիմ, Խալիլ բելիքը, չայած որ անմիջական մասնակցություն չեն ունեցել կատարված հանցագործություններին, բայց դիտակցութար համագործակցելով, անուղակիորեն մասնակցել են վերոհիշյալ հանցագործություններին, որի համար էլ մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասով: Մեղադրյալների դատարանության գործը ներկայացվում է Ստամբուլի կայսերական ազգական ատյանին, իսկ մեղադրական փաստաթղթերի մանրամասն հետաքննությունը՝ Նույն ատյանի դատախազությանը²⁸:

10 սեպտ 1337 թ. [1919 թ. ապրիլի 12]:

Նախագան — Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամներ հանդիսացող այս անձինք ընդհանուր ժողովի և կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ ընթացան յոթալ ճանապարհով և, հատկապես, օգտվելով համաշխարհային պատերազմի ճգնաժամից, իրենց մղել նպատակներին ու տահմ թիվացող հարցերը ձգտեցին իրագործել հապնակորեն և դաժանությամբ: Ոչ մի ողջամիտ մարդ չէր կարող համաձայնել նրանց գործադրած այդ արարքների հետ: Նրանք արտաբոստ ցույց էին տալիս, թե իրո պաշտպանուն են ազգային շահերը և պահանջում երկրի ամբողջականությունը, մինչդեռ իրականում իրենց նախաձեռնած գործողություններով մեծ զոժկարություններ ստեղծեցին պետության քաղաքականության և տնտեսության ասպարեզում: Այդ ձևով ընդհանուր զորահավաքի կապակցությամբ բոլոր կողմերում հայտարարված արտակարգ գրությունից օգտու քաղելով, սկսեցին ժողովրդին բարոյապես ճնշել, բռնություններ գործադրել և մեծ զոժկարություններ ստեղծել պետության կառավարման գործում: Խոսքի ազատության նշույն անգամ չէր մնացել: Ժողովրդին հասցված վնասը չափ ու սահման չունեի: Մյուս կողմից, իրենց ղեկավարի ծրագրերը իրականացրին իրենց իսկ կազմակերպած մարդապան հրոսակախմբերի միջոցով: Գործադրված դաժան արարքները ոչ միայն անշուրթուն չունեն օսմանյան օրենքների և կանոնադրությունների հետ, այլև անհամատեղելի են մեր հավատքին²⁹: Բրանակի է, որ այդ բազում բռնություններն ու վայրագությունները խորատնդություն առաջացրին մարդկային սրտերում: Արդ, որպես անմիջական մասնակիցներ, դուք ևս մեծ դեր եք խաղացել այդ հանցագործությունները գործադրելու խնդրում, որի համար էլ մեղադրվում եք: Ուշադիր եղե՛ք, այդ մեղադրանքը բացահայտվելու և անացուցվելու է դատախազի կողմից (խոսքն ուղղվելով դատախազին)՝ խնդրե՛մ:

Գառախազ Մուստաֆա Եազնի բէյ — Դատարանում ներկա գտնվողների և բացակաների ամբաստանությանը վերաբերող քրեական հոդվածները պարզաբանված են մեղադրական ներկայացրելով: Իսկ մեղադրանքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու վկայություններն անվանական կարգով դասավորված են թղթապանակների մէջ: Ես կարծում եմ, որ ավելորդ ժամանակ չվատնելու համար անհրաժեշտություն վկա դադ բոլորի վրա կրկին կանգ առնելու և այսօրվա համար նշանակված ռատաքննությունը հետաձգելու հաջորդ օրվան: Հարցաքննության ընթացքում ճշմարտությունը բացահայտվել է կատարելապես: Այնուհանդերձ զատաքննության կարևորության և նրա միայն արդարության վրա հիմնվելու փաստը ապացուցելու նկատառումով ուզում եմ մի բանի խոսք ևս ավելացնել: Հայասնի է, որ ազգերի համատեղությունը, պետությունների գոյատևումը ուղղակի առնչվում են իրավունքի, արդարության և հավասարության կատարյալ ապահովության հետ: Հետևաբար, մի նրկրում իրավունքի և արդարության առկայությունը է պայմանավորված այդ երկրի հասարակական կյանքի գոյատևումը: Այդ գործոնների բացակայության դեպքում հասարակությունը չի կարող հարատևել: Տարիներ ի վեր Օսմանյան կայսրության մեջ տարբեր ազգությունների առկայությունը մեծ դժվարություններ է հարուցել և դժբարխտարար երբեմն նրանք իրար հետ բախվելով, արյունալի էլեր են արձանագրել նրա պատմության մեջ³⁰: Օսմանյան օրենսդրության, օսմանցու խզէին անհարթ այնպիսի հանցագործություններ են տեղի ունեցել, որոնք երբևէ չէին կարող ընդունվել սուլթանության և մեծն խալիֆայության կողմից: Օսմանյան օրենքները, որոնց թարգմանն եմ ևս այսօր, երբեք չեն կարող հանդուրժել և ներկէ այդ բոլորը: Օսմանյան տարածքում անպատիժ մնացած հանցագործություններն պատժվում են օսմանյան օրենքի համապատասխան հոդվածներով: Պիտի հատուցվի զո՛հ գնացած անմեղ մարդկանց արյունը և արդարություն տնչացող օսմանյան ժողովուրդներն ի վերջո պիտի հասնեն զրան: Իրականում օսմանյան տպագրում գտնվող երկրները ծառայել են արդարության: Գարերի ընթացքում իսլամի բոլոր ավանդությունների աստիճանաբար թուլացման հետևանքով այդ երկրները չեն կարողացել ինչպես Տարևն է օգտվել նրա իրավական կանոններից: Իրավունքն ու արդարությունը վերականգնելու ներշնչանքով է, որ մահմեդականները, քրիստոնյաները և բոլոր ազգություններն ամեն կերպ նեղվել են կանգնել 1908 թվականի սահմանադրությանը: Չնայած այն բանին, որ բոլոր մտավորականներն ու գիտակից մարդիկ իրենց ուժերով ջանացին վերահաստատել սահմա-

նադրությունը, ավա՛ղ, արդարության ու իրավունքի պաշտպանության փրփրանք ներկում ծայր առան անթիվ անհամար վատ երևույթներ, որոնց հետևանքով էլ օսմանյան ազգությունները սկսեցին իրարից մեկուկանալ: Հուստարա եղան նաև բազմաթիվ հայրենասիր անձինք: Սահմանադրության հռչակումից հետո Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության թիւղարանքով կատարված սպանությունները, ակտիվա՛սությունները, վայրագությունները, շարաշահումները ծանր հետևանքներ թողնցին ժողովրդի վրա: Օսմանյան պետության համար մեծ աղէկ եղան նաև համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած արյունահոսություններն ու կոտորածները:

Բարբարոսարար իրականացված կոտորածները, անարգ շարաշահումները, զոբանաբար, նույնպես վերաբրում են Միության և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին, նրա պլենումներին և Քեշերլիաթ-ը մահաուսեն-ի գործունեությանը: Եվ այս անձնավորությունները դատի են տրված ոչ թէ միխիստրի պաշտոնում գտնվելու համար, այլ Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մեջ ղեկավար դիրք ունենալու և կենտրոնական կոմիտեի անդամ լինելու հանգամանքով: Կոտորածների և շարաշահումների հետևանքով օսմանցիների արժանապատվության վրա ընկած արյունոտ հետքերը, օսմանցիների ճակատը մրտած սև բծեր կարելի է ջնջել միմիայն արդարության զբլով: Եվ այս ձևով ջնջելու համար նրանց դեմ հայտարարվում է շիհատ: Պատժվելու են հանցագործություն կատարած մահմեդական թեքրիստոնյա անձինք: Գառախազությունը չի կոչված միակողմանի հետաքննություն կատարելու: Բոլոր գառախազությունների կոման մենք են պատրաստ ենք բողոքները քննարկելու և լսելու սուսում կողմի դանդաղությունը: Լինի մահմեդական կամ քրիստոնյա, օսմանցու թափած արյունը անհատույց չի մնալու: Այդ աղետալի բախումների ընթացքում, մահմեդական սպանող քրիստոնյա օսմանցիների նկատմամբ նույնպես հետաքննություն եմ կատարելու³¹: Այնպես որ, հանցագործները պատժվելու են, և արիւժախնդրական պատերազմի պատճառով անմեղ մարդկանց կորցրած արյունը հատուցվելու է այս բարձր ատյանում: Ամբողջ մահմեդական աշխարհի խալիֆ, օսմանցիների փաղիշահ՝ Նորին մեծություն Մեհմեդ խան³² հաստատականաճորեն մտնել է, որ լիովին վերականգնվի իսլամի արդարությունը: Նույն նպատակով է հետապնդում նաև ներպաշտկառավարությունը: Մի խոսքով, օսմանյան ազգությունները խորը վըստահություն են տածում իրենց փաղիշահի արդարացի որոշման և այս Բարձր ատյանի³³ արդարադատ գործունեության նկատմամբ: Համոզված ենք, որ դատական այս հանձնաժողովը գործադրելու է իր բո-

չոր կարողութիւնները՝ հիմնվելով միմիայն խզճի և արգարութեան վրա։ Բնական է, որ արդար դատարանի վրա չի կարելի քաղաքական վերծ-
խանքութեան նկատառումներով ճշտում գործադրել և կամ վերապահուն-
նել անել։ Ո՛ր մի պետութիւն կամ քաղաքակիրթ ժողովուրդ օսմանյան
պետութիւնից և դատարանից ցալսօր չեն պահանջել և չեն էլ կարող
պահանջել, որպէսզի պատժի ենթարկված հանցագործը արգարացվի։
Մեզանից պահանջվում է հանուն մարդկային իրավունքի պաշտպանու-
թեան գործադրել արդարադատութիւնը։ Նույնիսկ մեծն խալիֆները հար-
գանքով դուրս են խոնարհել իսլամի արդարադատութեան առաջ։ Օս-
մանյան դատարանի և դատավորների առջ նույն վերաբերմունքը պի-
տի ունենան նաև մինիստրներն ու վեհիբները։

Մեզադրական եզրակացութիւնում ցույց տրված և անմիջական
իրենց հեղինակութեամբ կատարված հանցագործութիւնների համար մե-
ղազրվում են զոտա. Բենաէզդին Շաքիրը, Նազրմը, Աքիֆը, Ռիզան, Զե-
վազը, Ահիզը, Էնվերը, Զեմալը և Քալապիթ։ Այդ հանցագործութիւն-
ների անուղղակիորեն մասնակցութիւն ունենալու համար մեղադրվում
են Միջնա Շյուքրին, զոտա. Ռուզուհին, Քյուլչուկ Քալապիթ, Շյուբա
Գյորալփը, Քեմալ բեյը, Սալիդ Հալիմ փաշան, Ահմեդ Նեսիմին, Ալթա-
րին, Իբրահիմը և Խալիլը։ Օսմանյան արդարադատութեան հիման վրա
պահանջում եմ սրանց ենթարկել դռնբաց դատարանութեան։

(Նախագահից ձայն է խնդրում դատապաշտպան Զեւալեդդին
Արիֆ բեյը)։

Զեւալեդդին Արիֆ բեյ — Տվյալ դատաքննութեան՝ այս բարձր առ-
ջանի իրավասութեան մեջ մտնելու հարցը, ըստ օրենքի քննարկելու ան-
հրաժեշտութեան է զգացվում։ Հայտնի է, որ Սալիդ Հալիմ փաշան, Խա-
լիլ, Նեսիմի, Իբրահիմ և Շյուքրի բեյերը մինիստրներ են եղել նախկին
կառավարութեան մեջ։ Եթէ ուշադրութիւն դարձնենք սահմանադրութեան
պետական մինիստրներին վերաբերող 31 և 33-րդ հոդվածներին, ապա
կտեսենք, որ մինիստրների և այլ պետական բարձր պաշտոնների հետ
անսվող դատական գործերը քննարկվելու են միմիայն զերազույն դա-
տարանում, իսկ պաշտոնից զուրս իրենց անձին վերաբերող դատական
գործերը կարող են լսվել ընդհանուր դատարաններում։ Սահմանադրու-
թեան 23-րդ հոդվածն ասում է, «Տուրաքանչյուր անձի դատական գործ
լսվելու է միմիայն օրենքով հաստատված դատարաններում»։ Արդի-
սով, մինիստրների գործը, օրենքի նշած այդ կետերի համաձայն, պետք
է լսվի զերազույն դատարանում³⁴։

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ — [Դատապաշտպանների] կող-
մից առաջ քաշված պաշտոնի և իրավասութեան հարցի մասին ես եւ
ուզում եմ հայտնել իմ աեակետը (ձայներ՝ չի լսվում)։ Այս դատա-
քննութիւնը ռազմական առյանում կամ սահմանադրութեան մեջ նշված
զերազույն դատարանում լսելու հարցը բխում է այդ հանցագործութիւն-
ները պաշտոնավարութեան ընթացքում կատարելու կամ շկատարելու
հանգամանքից։ Ինչպես բացահայտվեց մեղադրական եզրակացութիւ-
նում, ցույց տրված հանցագործութիւնները տեղի են ունեցել ոչ թէ
պաշտոնավարութեան բերումով, այլ կենտրոնական կոմիտեի, ինչպես
նաև նրա պլենումների գործադրած հանցագործութիւններին մասնակից
դառնալու հանգամանքով։ Հետեւաբար այս դատավարութիւնը պաշտո-
նավարութեան հիման վրա մեկնաբանելու խնդրը բացառված է։ Խըմ-
բակային հանցագործութեան մասնակից դառնալու Իբրահիմ բեյի խըն-
դիրը դեռևս պարզորոշ չէ։ Մեզ տեղեկացրին, որ մինիստրների խորհուր-
դից մի շարք փաստաթղթեր հանձնվելու են դատախազութեանը։ Դատա-
քննութեան ընթացքում հանցանքի միմիայն պաշտոնավարութեան հետ
կապ ունենալը եթէ հաստատվի, ապա այդ ժամանակ տվյալ կետին
ուշադրութիւն կդարձվի։ Այլ դեպքում պաշտոնի և իրավասութեան հար-
ցը ընամ օրակարգի հարց չի կարող դառնալ, քանի որ առկա փաստերը
վկայում են, որ այդ դատավարութիւնը մտնում է ձեր իրավասութեան
մեջ։ Մեզադրական եզրակացութիւնում փաստերը ցույց են տալիս, որ
գործադրված հանցագործութիւններն անձնական բնույթ են ունեցել։
Եթէ դատավարութեան ընթացքում [հարցն] այլ բնույթ ընդունի, ապա
այդ հանգամանքը նկատի կտանվի։

Նախագահ — Մենք մեր վճիռը կհայտնենք անհրաժեշտ քննարկու-
մից հետո։
Taksim-i Vekal, 27 Nisan 1335 (1919) № 3510 (ilave)
ԵՊԻՐՈՒ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
1335 (1919) ք. մայիսի 4
[Մատմբույթի հայտնի պարես, «Թեմիխաբը մահաուսե»-ի
աեղում Աճմեզ Զեվադ բեյի հարցախնդրույնը]։

Նախագահ — Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կուսակ-
ցութեան կողմից հազմակերպված «Թեմիխաբ»-ը մահաուսե-ի մեջ որևէ
պաշտոն ունեցել էր։

Ջեվադ բեյ — [1914 թ.] ղեկավարների կեսերին ընդունեցի մայրաքաղաքի պարտի պաշտոնը, զրա հետ առնչվող հրքեջային գունդը և այլ զորամասեր: Ինձ հետո ասացին, որ դասն առավանական մինիստրության հետ կապ ունեցող «Թեքթիլաթ»-ը մասնուսանիս [զորագնդերն են]: **Նախագահ** — Ինչպիսի՞ն էր այդ «Թեքթիլաթ»-ը:

Ջեվադ բեյ — Ես չգիտեմ, թե մինչև իմ ընդունելը այն երբ է կազմակերպվել: Սկզբում նրա ղեկավարը Մուհեման Առքերի բեյն էր, հետո Նալի բեյը նշանակվեց: Նրանից հետո էլ նա ընդունեցի: Ինձ հանձնված ռազմամթերքի և օպերատիվ գործողությունների ծրագրերն իրագործելու համար ես մինչևորդի ղեք էի կատարում ռազմական մինիստրության պաշտոնատենների միջև: Այդ գործողություններն իրագործելու համար կային բավականաչափ թվով սպաներ, որոնք ծառայում էին զանազան մասնաճյուղերում: Այդ ժամանակ նրանց շարքերում էին գտնվում նաև զոհու. Նազըմը, Աթիֆ բեյը և հասարակական անվտանգություն տնօրեն Ազիզ բեյը:

Նախագահ — Բացատրություն տվեք «Թեքթիլաթ»-ի մասնաճյուղերի մասին:

Ջեվադ բեյ — Այդ ժամանակ հասկանալի զբաղված էինք Կովկասի գործերով:

Նախագահ — Քանի՞ մասնաճյուղ կար:

Ջեվադ բեյ — Իմ պաշտոնավարության ընթացքում զբաղված էինք միայն Կովկասյան գործողություններով և մեկ էլ Տրիպոլի հարցերով:

Նախագահ — Այն բաժանված էր արդյո՞ք մասնաճյուղերի:

Ջեվադ բեյ — Այո, բաժանված էր և յուրաքանչյուր մասնաճյուղի համար նշանակված էր մի սպա:

Նախագահ — Ի՞նչ պարտականություններ ունեին այդ մասնաճյուղերը:

Ջեվադ բեյ — Մասնաճյուղերի պարտականությունը Կովկասի ներսում մի շարք կամավորական կազմակերպություններ ստեղծելն էր:

Նախագահ — Ո՞ր մասնաճյուղի մասին ե՞ խոսքը:

Ջեվադ բեյ — Կովկասի մասնաճյուղի:

Նախագահ — Ինչպե՞ս հասկանալու «Թեքթիլաթ»-ը մասնուսանիս հետևում էր մի կազմակերպություն, իսկ ֆինանսական հաշիվներին մի ալլ կազմակերպություն: Բացատրություն տվե՛ք. ֆինանսական հաշիվներին, առճիկներին, համազգեստին հետևելը ո՞ր մասնաճյուղերի պարտականության մեջ էր մտնում:

Ջեվադ բեյ — Դրանց համար նշանակված էին մի շարք սպաներ, որոնք հետագայում միացան [զինվորական] անձնակազմին: Ռիզա անունով մեկը հետևում էր Կովկասի «Թեքթիլաթ»-ը մասնուսանիս:

Նախագահ — Ես հարցնում եմ կենտրոնական [Կովտետի] «Թեքթիլաթ»-ը մասնուսանիս մասին: Ձեր գործընկերներից ովքեր էին գտնվում նրա կազմում:

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, նրանք անմիջականորեն իմ տրամադրության տակ չէին գտնվում: Պարետային հրամանատարությունը և նրանց ղեկավարությունը տարբեր պաշտոնատեններում էին կատարում իրենց պարտականությունները:

Նախագահ — Միթե՞ նրանց պաշտոնավարությունը ձեր համեմատ տարբեր բնույթ էր կրում:

Ջեվադ բեյ — Այո՞, էֆենդի:

Նախագահ — Որտե՞ղ էր գտնվում ձեր պաշտոնատեղին:

Ջեվադ բեյ — Պարետային հրամանատարությունը գտնվում էր ռազմական մինիստրությունում:

Նախագահ — Իսկ «Թեքթիլաթ»-ը մասնուսանիս պաշտոնատեղին որտե՞ղ էր գտնվում:

Ջեվադ բեյ — Նուրի Օսմանիևի կողմերում:

Նախագահ — Այդ գործերով զբաղվող քանի՞ մասնաճյուղ կար այնտեղ:

Ջեվադ բեյ — Արիֆ բեյ անունով մեկը կար, որը հետևում էր միայն

Մակեդոնիայի գործերին:

Նախագահ — Ինուսթազըն Արիֆ բեյին:

Ջեվադ բեյ — Խոսքը կապիտան Արիֆ բեյի մասին է: Ռիզա անունով մի կապիտան կար, որը լայն արտոնություններ ուներ: Կար նաև Մոխտար բեյ անունով մի ալլ կապիտան, ինչպես նաև կայմախան Հյուսամեդդին բեյը:

Նախագահ — Սրանք ի՞նչ պաշտոն ունեին:

Ջեվադ բեյ — Ղեկավարում էին օպերատիվ գործողությունները:

Նախագահ — Քիչ առաջ ձեր կողմից նշված զոհու. Նազըմ բեյը և նրա գործընկերները ի՞նչ պարտականություն ունեին:

Ջեվադ բեյ — Նրանք ընդգրկված էին կամավորների հավաքագրելու գործին: Դրա համար էլ գտնվում էին այնտեղ:

Նախագահ — Նրանք ի՞նչ կապ ունեին ձեզ հետ:

Ջեվադ բեյ — Ոչ մի կապ, էֆենդի:

Նախագահ — Եթե ոչ մի կապ չունենին, ինչու՞ էին ձեզ մոտ գտնվում:
 Ջեվադ բեյ — Նրանք մեզ մոտ չէին գտնվում:
 Նախագահ — Այսինքն ձեր պաշտոնատեղիում:
 Ջեվադ բեյ — Նրանք «Թեհրիվաթ-ը մասնուսեռ»-ի պաշտոնատեղիում էին գտնվում:
 Նախագահ — Գուր ալնտեղ չէի՞ր լինում:
 Ջեվադ բեյ — Ես հազվադեպ էի այնտեղ լինում:
 Նախագահ — Գնալ-գալու ժամանակ ձեզ հետ չէի՞ն տեսակցում:
 Ջեվադ բեյ — Տեսակցում էին:
 Նախագահ — Ի՞նչ հարցերի կապակցությամբ:
 Ջեվադ բեյ — Մի շարք անձեր և կամ կամավոր ջոկատներ կովկաս ուղարկելու համար:
 Նախագահ — Այդ անձերը, զինվորական լինելով հանդերձ, ինչպե՞ս էին ղեկավարում այդ գործերը:
 Ջեվադ բեյ — Հավանական է, զինվորական անձնակազմի հետ կապ չունեցող կամավորներ հավաքագրելու խնդրով:
 Նախագահ — Այդ կապակցությամբ գրավոր հրահանգ կա՞ր:
 Ջեվադ բեյ — Ես նրանց էի հաղորդում ուղղմական միխիտարովյուններից ստացված հրամանի այն մասերը, որոնք վերաբերվում էին իրենց:
 Նախագահ — Հատուկ հրահանգ չկար, այդպես չէ՞:
 Ջեվադ բեյ — Ես նրանց էի հաղորդում ուղղմական միխիտարովյան օպերատիվ գործողությունների մասնաճյուղից և զխալաթը շտաբից ստացված հրամանները:
 Նախագահ — Ու՞մ էիք հաղորդում այդ հրամանները:
 Ջեվադ բեյ — Այդ հրամանները տրվում էին պարետային հրամանատարության անունով: Պարետային հրամանատարության միջոցով էլ մի օրինակ ուղարկվում էր նրանց:
 Նախագահ — Ու՞մ էր ուղարկվում:
 Ջեվադ բեյ — «Թեհրիվաթ-ը մասնուսեռ»-ին:
 Նախագահ — «Թեհրիվաթ-ը մասնուսեռ»-ի գրասենյակին:
 Ջեվադ բեյ — Ո՛ր, էֆենդի, «Թեհրիվաթ-ը մասնուսեռ»-ի գրասենյակին: Նրանք ևս փաստաթղթեր, թղթապանակներ ունենին և ընդունում էին այդ հրամանագրերը: Երբեմն մի շարք վավերագրեր ետ էին վերագրվում, երբեմն էլ պատահելով որոշ վավերագրերի պատճենները:
 Նախագահ — «Թեհրիվաթ-ը մասնուսեռ»-ի մեջ ցուցակագրվածները զինվորականության հետ որևէ առնչություն ունեի՞ն:

Ջեվադ բեյ — Օպերատիվ գործողությունների [կենտրոնից] նշանակված սպաներ կային:
 Նախագահ — Օպաներից բացի զինվոր կա՞ր:
 Ջեվադ բեյ — Մի խումբ զինվորներ կային, որոնք ծառայում էին վարձատրությանը:
 Նախագահ — Նրանք ի՞նչ առնչություն ունենին զինվորական [պարտադիր] ծառայության հետ:
 Ջեվադ բեյ — Ստացված հրամանի համաձայն ծառայության էին վերցնում զինվորականության հետ առնչություն չունեցող մարդկանց:
 Նախագահ — Ո՞վ էր հոգում նրանց սնուցող, համազգեստը և զինամթերքի ծախսերը:
 Ջեվադ բեյ — Մեզ մոտ գտնվողները ղոնապահ և սահմանափակ թվով ծառաներ էին:
 Նախագահ — Ծակատ գնացողների զինումը և ուղղամթերքով ապահովումը ձեր միջոցով է՞ր կատարվում:
 Ջեվադ բեյ — Նրանց կարիքների ապահովումը մասամբ կատարում էինք մենք, անհրաժեշտ պաշտոնատեղիներ զինելու միջոցով:
 Նախագահ — Իսկ մյուս մասը ինչպե՞ս էր կատարվում:
 Ջեվադ բեյ — Մի շարք սովորական գործողությունները իրենք էին կատարում:
 Նախագահ — Գուր սացիք մասամբ: Իմ հարցը վերաբերում է ուսելիքին, հաջակիքին և զինամթերքին: Այդ ծախսերը ո՞վ էր հոգում:
 Ջեվադ բեյ — Էֆենդի, բոլորն էլ այնտեղից էր կատարվում³⁶:
 Նախագահ — Այս խնդրի հետ առնչվող [մարդկանց] ի՞նչ միջոցներով էիք ուղարկում:
 Ջեվադ բեյ — Կամավորների ջոկատը կազմակերպվելուց հետո, ուղղմական միխիտարության հրահանգի համաձայն, ենթարկվում էր բանակի հրամանատարությանը: Իմ պաշտոնավարությունից առաջ մի բանի խմբեր գնացել էին Կովկաս: Իսկ պաշտոնավարության ընթացքում նրանք գնում էին բանակի հրամանատարության կարգադրությանը:
 Նախագահ — (...) ³⁷:
 Ջեվադ բեյ — Օպաների և զինվորների համար մի զավթար կազմվելով՝ հանձնվում էր իրենց: Իջևանատներում նրանց ապահովում էին ուսելիքով: Այնուհետև անցնում էին բանակի շարքեր: Միայն թե զինվորական ծառայության հետ առնչություն չունեցողների ընտանիքներից այստեղ ուժեղ էր հատկացվում: Սրանք մի մասն էլ զինապարտ-

ների նման վերցվում էին ծառայության, բայց վարձատրվում էին իրենց պաշտոնատեղիներին:

Նախագահ — Մրանց ընդհանուր թիվը միշտ չէ, որ որոշակի է եղել: Այդ մասին ձեռք տեղեկություն տալիս էի՞ն, թե ոչ:

Ջեվադ բեյ — Ոչ, էֆենդի, թղթապանակներում բազմաթիվ հրամաններ կան այն մասին, որ [այդ խմբերը] գնալուց հետո բոլորովին թրդ-թակցություն չունենան այստեղի հետ: Նույնիսկ հրահանջ էր եղել, որ կողիկ և այլ անհրաժեշտ իրերը ստանան բանակից:

Նախագահ — Իրենց կատարած գործունեության մասին տեղեկություն տալիս էի՞ն, թե ոչ:

Ջեվադ բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսն»-ի հրամանատարներին նշանակումը այստեղ է՞ր կատարվում:

Ջեվադ բեյ — Իմ պաշտոնավարության ընթացքում մեկնող շոկատները հրամանատարները այստեղից էին նշանակվում:

Նախագահ — Կարող է՞ր պատահել, որ այդ հրամանատարները փոփոխության ենթարկվեին իրենց գտնված վայրերում:

Ջեվադ բեյ — Նկատի ունենալով, որ նրանք իրենց պարտականությունները կատարելու էին բանակի շարքերում, [հրամանատարները] նշանակվում էին այստեղից:

Նախագահ — Ռազմաճակատներում գտնվող «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսն»-ի ջոկատները, բացառապես բանակի հրամանատարությանն էի՞ն ենթարկվում:

Ջեվադ բեյ — Անկասկած, էֆենդի, նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մեջ: Մինչև այսօր էլ նրանց մի մասը գտնվում է այդ զորագնդերում: Նրանց կազմը համարվում էր զինվորներով, բանակի հրամանատարության կողմից, և այդ ձևով էլ շարունակում էին ծառայությունը:

Նախագահ — Ասում են, որ «Միոլություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներից մի քանիսը³⁸ այդ ջոկատներին գլուխն անցած, որոշակի գործողություններ են ծավալել: Ընդհատվե՞լ:

Ջեվադ բեյ — Դա տեղի չի ունեցել իմ պաշտոնավարության ընթացքում: Տվյալ ժամանակ ես գտնվում էի Եվրոպայում: Դա տեղի է ունեցել իմ բացակայության ժամանակ:

Նախագահ — Որբա՞ն ժամանակ պաշտոնավարեցիք: Ե՞րբ հեռացար պաշտոնից:

Ջեվադ բեյ — Պաշտոնի անցա 1330 [1914] թվականի դեկտեմբերի սկզբին, իսկ 1334 [1918] թվականի վերջերին թողեցի մայրաքաղաքի պարետի հրամանատարությունը:

Նախագահ — Եվրոպայում եղար:

Ջեվադ բեյ — Այո՛, ընդհանուր զորահավաքի ընթացքում գտնվում էի Եվրոպայում: 1330 թ. դեկտեմբերին նշանակվեցի մայրաքաղաքի պարետ:

Նախագահ — Ձեզանից առաջ ո՞վ էր ղեկավարում «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսն»-ն:

Ջեվադ բեյ — Ինձանից առաջ մայրաքաղաքի պարետը ես[ի]ր բեյը³⁹ էր: Այդ ժամանակ...

Նախագահ — Խալիլ բեյի ղեկավարության ժամանակ:

Ջեվադ բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Այդ «Թեշքիլաթ»-ը զինվորական հրամանատարության կողմից էր ստեղծվել:

Ջեվադ բեյ — Մի ժամանակ այն ստեղծվեց ռազմական միևիտարությունում:

Նախագահ — [կուսակցության] կենտրոնական կոմիտեն ի՞նչ ձևով է օժանդակել այդ «Թեշքիլաթ»-ին:

Ջեվադ բեյ — Ես չեմ հիշում, թե կենտրոնական կոմիտեն ի՞նչ օժանդակություն է ցույց տվել: Մեծարգո փաշա, կենտրոնական կոմիտեն ոչ մի օժանդակություն ցույց չի տվել:

Նախագահ — Այդ դեպքում ի՞նչ դրդապատճառներով են դուկա. նազըմ բեյը և մյուսները ենթարկվել ձեռք:

Ջեվադ բեյ — Երբ ես պաշտոնի անցա, նրանք արդեն գտնվում էին դրա կազմում: Մեծարգո փաշա, ես տեղեկություն չունեմ նախկին [նշանակումների] մասին:

Նախագահ — Այդ ջոկատների կազմը նվազել է: Հետագայում, որտեղի՞ց էր այն համարվում:

Ջեվադ բեյ — Կամավոր ջոկատները անցնում էին բանակի...

Նախագահ — Մի՞թե բանակում կամավոր ջոկատներ կայի՞ն:

Ջեվադ բեյ — Նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մեջ:

Նախագահ — Այդ մասին ասացիք: Շատ լավ, կազմը նվազելու դեպքում այն որտեղի՞ց էր համարվում:

Ջեվադ բեյ — Այստեղից չէր համարվում:

Նախագահ — Շատ լավ, որտեղի՞ց էր կատարվում:

Ջեվադ րեյ — Այն համալրում էր ծառայության համար բանակ եկած զինվորներից:

Նախագահ — նրանք այդպես խառը ձևով էի՞ն ծառայում:

Ջեվադ րեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս էլ չգիտեմ: Միայն թե մի բանի չոկատներ, իբրև թե բանակում ծառայելու համար սպաների և զինվորների հետ ...

Նախագահ — Հանձնվել են մի շարք վալիների տրամադրությունը: Այդ հրամանի ի՞նչ ձևով եք տվել:

Ջեվադ րեյ — Ես տեղեկություն չունեմ: Կարելի է ստուգել իմ պաշտոնավարության ընթացքում կամավոր մեկնած չոկատների թվաքանակները: Նրանց գտնված և ծառայած վայրերի մասին կարելի է տեղեկանել նաև նրանց հրամանատարներից:

Նախագահ — Պատերազմական դրություն պատճառով նրանց թիվը բնական է, որ նվազում էր: Այդ ուղղությամբ ինչպիսի՞ միջոցներ էիք ձեռնարկում:

Ջեվադ րեյ — Ստամբուլից մեկնելուց հետո մենք ոչ մի հարաբերություն չէինք ունենում նրանց հետ:

Նախագահ — Եթե ձեր պաշտոնավարությունը միմիայն այստեղի համար էր, ուրիշն դրանք ստեղծված պետք է լինեին պատերազմի օկրդրում մի բանի ամիսների համար: Բայց նրանց գործունեությունը շարունակվել է: Մի՞թե դուք իրազեկ չպետք է լինեիք նրանց հետադա գործերի ընթացքի մասին:

Ջեվադ րեյ — Մեծարգո փաշա, նրանց գործունեությունը չի շարունակվել: Ռազմական միջնատրությունից ստացված հրամանի համաձայն կամավոր «Թեշքիլաթ»-ի [գործունեությունը] վերջ է տրվել:

Նախագահ — Այդ Ե՞րբ:

Ջեվադ րեյ — Հունվար ամսվա ընթացքում: Այդ մասին ուղղական միջնատրության կողմից բանակներին և զորամիավորումներին ուղղված հրամանի մի օրինակը գտնվում է ինձ մոտ:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Ջեվադ րեյ — 1330 [1914] թվականի ...

Նախագահ — Այդ թվականից հետո մի՞թե «Թեշքիլաթ»-ը լուծարքի ենթարկվեց:

Ջեվադ րեյ — Ստացված հրամանագրում նշված էր գոյություն ունեցող չոկատները ուղարկելու մասին: Բանակի հրամանատարներին առաքված գրությունը նույնությամբ ուղարկել էին ինձ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս էր այդ շրջաբերականի բովանդակությունը:

Ջեվադ րեյ — «Բանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զորամիավորումներին և Իզմիրի շրջանի հրամանատարներին: Չեթեների կազմակերպությանը⁴⁰ տրված ուղղմական միջնատրության հրամանի բովանդակությունը հետևյալն է.

«Թեշքիլաթ»-ի չեթեների համալրված [չոկատները] ուղարկել նշանակված վայրերը: Մինչ այդ ուղարկվածները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այնուհետև վերջ է տրվելու չեթեների ստեղծմանը: Ուղարկված զինվորները բաժանել զորամասերին և կամ պահեստային գումարտակներին»:

Այս հրամանը տրվելուց հետո առկա [չոկատները] ուղարկվեցին և այդ աշխատանքներին վերջ տրվեց:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Ջեվադ րեյ — 1330 (1915) թվականի հունվարի 21-ին:

Նախագահ — Ո՞վ է ստորագրել:

Ջեվադ րեյ — Բանակի հրամանատարության շտաբի անունից Բի-հիլը:

Նախագահ — Տվե՛ք դրա պատճենը:

Ջեվադ րեյ — Այն իմ դատապաշտպանի մոտ է:

Նախագահ — Ձեր ընթերցածը տվե՛ք, դուք մյուսը վերցրե՛ք: Դատապաշտպան Խուլայի րեյ — Հրամանեցե՛ք:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով բարտուղարին) Կարդացե՛ք:

ԵՍԶՄԱԿԱՆ ՄԵԼԽՍՏՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՇՏԱԲ	ՄԱՏՐԱԲԱԿԱԹԻ ՊԵՐՍՏԱՅԻՆ ՇՐՄԱՆԱՏՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԱՄԲՈՒԼ, 1330 Բ. [1915 Եռեվադի 21] № 1117
---------------------------------------	---

Ի պատասխան 17 նոյեմբեր 1330 (1914) թվականի № 159 գրություն:

1. Բանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զորամիավորումներին և Իզմիրի շրջանի հրամանատարներին:

Չեթեների կազմակերպությանը տրված ուղղմական միջնատրության հրամանի բովանդակությունը հետևյալն է.

«Թեշքիլաթ»-ի չեթեների համալրված [չոկատները] ուղարկել նշանակված վայրերը: Մինչ այդ ուղարկվածները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այնուհետև վերջ է տրվելու չեթեների ստեղծմանը:

Ուղարկված զինվորները բաժանել զորամասերին և կամ պահեստային զումարտակներին:

Նախագահ — Այստեղ ոչինչ չի ասված չհամարված «Թեղթիլաթ»-ի [չոկատների] մասին: Խոսվում է միայն համարվածների մասին և ոչ մի նշում չկա չհամարված [չոկատների] մասին: Ի՞նչ միջոցներ ձեռնարկեցիք: Դրանք ցրեցի՞ք, թե՛ ըստ ձեր անձնական հալեցողության գործեցիք:

Զվվաղ րեյ — Բնական է, որ նրանք չընդգրկվեցին [«Թեղթիլաթ»-ի] մեջ, այլ հանձնվեցին բանակի տրամադրությանը և պահեստային զորամասերին:

Գետապաշտպան Խուլուսի րեյ — Մեծարգո փաշա, այդ մասին նըշված է ստորև բերված կետերում:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին).—Որ այդպես է, կարդացե՛ք:

2. Բանտարկյալներին ու դատապարտվածներին բանակի մեջ ընդգրկելու և նրանց ծառայության մասին կազմվում է հատուկ օրենք⁴¹, որի հրապարակումից հետո [վալիները] գործելու են ըստ օրենքի: Հաստեղեկագրերի, տարբեր բանտերից ուղարկված 2267 անձերի մասին առավոժ անհրաժեշտություն չկա որևէ գործողություն ձեռնարկելու:

3. Մի հատուկ նպատակի զբոժանումն համար կազմակերպվող 531 հոգիանոց չոկատը անհրաժեշտ է համարել և առաջինը նշված վայրը⁴²:

4. Թափումից և շրջակայքից եկած գաղթականներից դեռևս այստեղ գտնվող 335 անձանց անհրաժեշտ է տրամադրել Զորք բանակի հրամանատարությանը:

«Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեան»-ի հանձնաժողովին. ծանոթանալուց հետո վերադարձնելու
1330 թ. [1914] նոյեմբերի 25

Բանակի շտաբի հրամանատարության անունից [ստորագրել է] Բիհիլը: Մանոթացվել է [1914 թ. նոյեմբերի] 26-ին:
պատասխանատու քարտուղար:

Նախագահ — Այստեղ այդպիսի բան չկա, չհամարված [չոկատները] ի՞նչ արեցիք: Ցրեցի՞ք թե՛ համարեցի՞ք: Դրա մասին այստեղ նըշում չկա: Այս հրամանագիրը նախպես տրված հարցումի պատասխանն է: Այնպես որ, սա ուղղական միևնույնությունից տրված հրաման կամ հրահանգ չէ:

Զվվաղ րեյ — Հավանական է, որ սրա պատճառարանությունը գտնելի թղթապանակներում: Անշուտ, ուղղական միևնույնությունից մի

հրաման չկա՞ծ, մայրաքաղաքի պարետային հրամանատարությունը չէ՞ր կարող նրանց մասին հրաման արձակել:

Նախագահ — Նրանք ինչպիսի՞ գնեքեքով և ի՞նչ ուղղամիջոցով էին գինված:

Զվվաղ րեյ — Նրանք գինված էին ուղղական միևնույնությունից, բանակի շտաբից հատկացված գնեքեքով:

Նախագահ — Ի՞նչ մակնիշի և տեսակի [գնեքեքով]:
Զվվաղ րեյ — Որքան ևս հիշում եմ, սկզբում տրվածը «մարտին»⁴³

էր: **Նախագահ** — Նրանք հեծյալներ կամ թեղթիլաթներ ունեի՞ն:
Զվվաղ րեյ — Ո՛չ, է՛ջնեղի:

Նախագահ — Բեռներ և ծանրություններ տեղափոխելու հարմարանքե՞ք:

Զվվաղ րեյ — Ո՛չ, է՛ջնեղի:
Նախագահ — Սրանց հրամանատարները ուղղակի ուղղական միևնույնությունյան հետ էի՞ն կապվում, թե՛ ձեզ հետ:

Զվվաղ րեյ — Հավանական է, որ նրանց կապը բանակի հրամանատարների հետ էր:

Նախագահ — Ուղղակի նրանց հ՛էտ:
Զվվաղ րեյ — Բանակի հրամանատարության հետ ուղղակի կապվելու իրավունք չունեին:

Նախագահ — Նրանց զլխավերևում գտնվող հատուկ հրամանատարներին ինչ ձևով էին կապի մեջ մտնում կենտրոնի հետ:

Զվվաղ րեյ — Ի՞նչարկե, այդպիսի կապ գոյություն ունեցել է: «Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեան»-ի մեջ այդ թղթակցությունները պահող պաշտոնյաներ կային: Ես չեմ կարողանում հիշել, թե ի՞նչ ձևով էր կատարվում այդ կապը:

[Անկախ] նախկին պետգավազոր, «հատուկ կազմակերպության» անդամ Արիֆ րեյի հարցախոսությունը]

Նախագահ — Ինչպե՞ս ստեղծվեց «Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեան»:

Արիֆ րեյ — Բալկանյան պատերազմի վերջերին Սուլեյման Ասքերի րեյը ծառայում էր Արևմտյան Թրակիայում, այնտեղ միևնույն նպատակի համար նրա հետ աշխատակցել էին մի շարք գործընկերներ: [Պատերազմից] հետո, սրանք դեռևս ծառայելու համար ոչ մի տեղ չէին նըտեղակվել: Երբ ընդհանուր դրահանգը հայտարարվեց, նրանց միջոցով ստեղծվեց «Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեան»:

Չորահավաքի ընթացքում, ցով ստեղծվեց «Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեան»:

ներ գործերը շատացան, շորս հոգի, մի հանձնաժողովի ձևով հավաք-վեցինք ուղղական միևնույնությունում: Այդ թվում ես, Սուլեյման Աս-բերի բեյը, գոկո, Նազըմը, ինչպես նաև հասարակական անվտանգու-թյան տնօրենը:

Նախագահ — Ասացեք նաև հասարակական անվտանգություն տնօ-րենի անունը:

Արիֆ բեյ — Ազիզ բեյ, էֆենդի... Տվյալ վայրերի իրադրությունը ծանոթ հայրենասեր մարդկանց ուղարկեցինք Ռուսաստանի խորհրդը և նրանց միջոցով մի «Թեշքիլաթ» ստեղծեցինք մասնաբաժան քնակաշու-թյան շրջանում: Մեր բանակը այնտեղ մտնելու ղեկավարում այդ «Թեշքի-լաթ»-ը օժանդակություն էր ցույց տալու և ընդհանրապես հետևելու էր ուսական բանակի տեղաշարժերին: Մինևույն ժամանակ, պահեստներն ու այլ կենտրոնատեղիները պայթեցնելու համար ուղարկեցինք անհրա-ժեշտ ուղղամթերք: Այսպիսով, [ուղղական] գործողությունները ծա-վալովու ընթացքում, ուղղամեակատի թույլ մասերում, այսինքն՝ ապա-կենտրոնացված զինվորական շրջաններում, հայրենիքը պաշտպանելու համար կամավոր հիմունքներով ստեղծեցինք մի «կազմակերպություն»: Էֆենդի, մոտավորապես 5—6 ջոկատներ ուղարկեցինք, որոնք անձնվի-րարար ծառայելով հայրենիքին՝ երկար ժամանակ պաշտպանեցին ծով-նորյա և այլ թույլ վայրերը:

Նախագահ — Ինչի՞ց էր կազմված պարեոտային հրամանատարու-թյան տակ գտնվող «Թեշքիլաթ»-ը:

Արիֆ բեյ — Մեր հանձնաժողովը գտնվում էր այսպիսի վիճակում: Ռազմական միևնույնություն հետ մեր կապը, մեր որոշումների հաղոր-դումը կատարվում էր Սուլեյման Ասբերի բեյի միջոցով: Նրա գնալուց հետո կարճ ժամանակով մայրաքաղաքի պարեոտային հրամանատարու-թյունում նշանակվեց Խալիլ բեյը: Հետագայում նա էլ մի զինվորական-դիվիզիայի հետ մեկնեց [ուղղամեակատ]: Այնուհետև պարեոտային հրամանատարությունում նշանակվեց Ջեվադ բեյը: Տրիպոլիում⁴⁴ և այլ վայրերում հատուկ սպաների ղեկավարության տակ մասնաճյուղեր ունենք: Այսինքն՝ «Թեշքիլաթ»-ը ուներ իր մասնաճյուղերը, այնպես, որ, մեր հանձնաժողովը գտնվում էր լեզալ վիճակում:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ»-ը քանի՞ մասնաճյուղ ուներ:

Արիֆ բեյ — Էֆենդի, ընդհանուր թիվը չեմ կարողանում լավ հի-շել, կարծեմ շորս մասնաճյուղ ուներ՝ Ռումելիի, Կովկասի, Աֆրիկայի և Տրիպոլիի մասնաճյուղերը:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ»-ը մասնուսուխն-ն որբա՞ն ժամանակ գոյու-թյուն ունեցավ: Ե՛րբ կազմավորվեց:

Արիֆ բեյ — Կարծեմ այն կազմավորվեց զինադադարի ժամանակը 1331 (1915) թվականի ապրիլի վերջերին մենք ցրվեցինք: Այդ թվակա-նին էնվեր փաշայի նշանակումով պաշտոնավորում էր Ջեվադիբեյ Ալի բեյը: Նա սոճիկով, այսինքն՝ պաշտոնապես էր նշանակված, իսկ մենք ծառայում էինք անվճար: Այդ ժամանակ էլ մեր հանձնաժողովի պարտա-կանությունը ավարտվեց:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Արիֆ բեյ — 1331 (1915) թվականի ապրիլի վերջին:
Նախագահ — Մինչև այդ թվականը ձեռ կապը [ուղղական] մի-նուստրություն հետ է՞ր:

Արիֆ բեյ — Մինուստրությունը մեզ արտոնություն էր տվել: Կա-պը գոյություն ուներ⁴⁵:

Նախագահ — Բնական է, որ այստեղից ուղարկվող ջոկատների ընդ-հանուր թիվը պիտի պահպանվեր: Ինչպե՞ս էր կատարվում նրանց համա-լրումը:

Արիֆ բեյ — Նրանք ենթարկվում էին բանակին: Նրանց համալր-ումը կատարվում էր բանակի կողմից: Միառժամանակ հետո, այսին-քն մի քանի ամիս հետո, նրանք անցնում էին բանակի անձնակազմի շարքերը: Մեզ հետ ոչ մի առևտրություն չուներ: Նույնիսկ առաջին հեր-թին գնացողները մնացել էր 50 հոգի: Նրանց թիվը կատարելապես նը-վազեց, քանի որ նրանք կողեցին հերոսաբար:

Նախագահ — Ստացվում է այնպես, որ կանոնավոր զորքը գտնվում էր խառը վիճակում:

Արիֆ բեյ — Այո՞, մասամբ, մաղպես էր: Հատկապես վերջերս, Տրա-պիզոնի շրջակայքում համարյա թե՛ այդպես էր:

Նախագահ — Դուր գիտե՞ք, որ մի շարք վրայիններում այդ շո-կատներից մի քանիսը ենթարկվել են վալիների հրամանատարությանը:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի, հորեք վալիների հրամանատարությունը չեն արվել: Միմիայն, սահմանամերձ շրջանում գտնվող վրայինների վալիները, այդ թվում Տրապիզոնի և Էրզրումի վալիները, օգնություն են ցուցաբերել: Այսինքն՝ նրանք մի տեսակ համարվում էին այդ վայրերի «Թեշքիլաթ»-ը մասնուսուխն-ի մասնաճյուղերի անդամները: Տվյալ վայրե-րում մի քանի մասնաճյուղեր էին ստեղծվել: Հետագայում դրանք էլ վերացվեցին:

Նախագան — Այդ գործողությունների ընթացքում նրանք էրրևէ ձեզ չե՞ն դիմել:

Աքիֆ բեյ — Ազդերնական շրջանում «Մեզ դիմվորներ ուղարկեք» ասելով, մի քանի դիմողներ եղան: Հետագայում ուղարկական միխատրությունը հայտնեց որ «Դուք մի խառնվեք [«Թեղքիլաթ»-ի] գործունեությանը, նրանք ենթարկվում են բանակներին»: Մենք չմիջամտեցինք: Միմիայն սկզբնական շրջանում որոշ համագործակցություն է եղել:

Նախագան — Համարումս ինդրամ եղած պահանջարկը նրանք ուղղակիորեն ձեզ է՞հ՞ն ներկայացնում:

Աքիֆ բեյ — Ո՛ր, էֆենդի, չեմ հիշում:

Նախագան — Երբևէ փող ուղարկվե՞լ է, թե՛ ոչ:

Աքիֆ բեյ — Փող ուղարկվելը չեմ կարողանում հիշել:

Takvim-i Vekayi, 4 Mayıs 1335 (1919) № 547

ԵՐԲՐԱՆԻ ՊԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐԸ

1919 թ. մայիսի 6

[«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ֆառտոլար Միզնատ Շյուբի բեյի հարցախոնարհությունը]:⁴⁷:

Գառախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Տեղահանության և կոտորածի հարցում կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն ինչպիսի՞ դիրքորոշում ունի:

Միզնատ Շյուբի բեյ — Տեղահանության հարցի մասին շզիտեմ, որովհետև այն տեղի է ունեցել զինվորական տեսանկյունից, ինչ որ պատերազմական գործողությունների հետ կապված: Ուստի այդ հարցի մասին ոչինչ չզիտեմ: Կոտորածի հարցում կենտրոնական կոմիտեն և բոլոր ընկերներս կատարելապես դեմ էինք: Նույնիսկ շատ էինք ներգրավում, երբ հետաձգող տեղերից կամ կոտորածի վայրերից կեղծ մարդկանցից այդպիսի լուրեր էինք անում: Ես անձամբ այդ մասին ղեկուցեցի ներքին գործերի միխատրությանը՝ հայտնելով. «Իմացաք, որ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունենում, դա ճիշտ բան չէ...»: Իմ ղեկուցյին ներքին գործերի միխատրությունից տրվեց հետևյալ պատասխանը. «Ստուգող հանձնաժողով եմ ուղարկելու, վստահ եղեք, հանգիստ եղեք, այդ արարքները կանխվելու են, մի քանի հարյուր հոգի ձերբակալվեցին և հանձնվեցին ուղարկական ատյանին, մի քանիսը մահվան են դատապարտվելու»: Այդ ձևով ինձ կատարելապես հանգարտեցին, ասելով նաև, որ զորս համար անհանգստանալու պատճառ չկա»:

[Կենտրոնական կոմիտեի անդամ Զիա Գյոնալպի հարցախոնարհությունը]

Նախագան — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և «Թեղքիլաթ»-ը մահտուսան»-ի միջև ինչպիսի՞ կապ կար:

Զիա Գյոնալպի — «Թեղքիլաթ»-ը մահտուսան»-ի հետ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը կապ չուներ: Այն ստեղծված էր ուղարկական միխատրության կողմից և կատարելապես զանվում էր նրա տրամադրության տակ: «Թեղքիլաթ»-ը մահտուսան»-ն ուղարկական միխատրության հսկողության ներքո մի պաշտոնական հիմնարկություն էր: Մենք տեղյակ չենք տեղահանության և կոտորածի հետ նրա ունեցած անուշիայան մասին: Այդ մասին մեզ ոչ մի տեղեկություն չի հասել:

Նախագան — Կոտորածի մասին կենտրոնական կոմիտեն ոչ մի բան չէ՞ր լսում:

Զիա Գյոնալպի — Շատ ուշ: Իսկական եզրույթյան մասին մեզ պարզ տեղեկություն չէր հասնում, մեզ շատ թեթև լուրեր էին գալիս:

Նախագան — Ի՞նչ ձևերով երբեք այդ կապակցությամբ:

Զիա Գյոնալպի — Այդ խնդրի հետ կապված կենտրոնական կոմիտեն պաշտոնապես մի բան ձևակերպելու իրավասություն չուներ, ասկայն կենտրոնական կոմիտեի անդամներ անձամբ դիմում էին ներքին գործերի միխատրությանը կամ էլ մյուս միխատրներին, հարցնելով այդ խնդրի առաջ գալը կամ ինչ ձևով տեղի ունենալը և ցանկանում էին, որ այն կանխվի: Իր հերթին ներքին գործերի միխատրությունը պատասխանում էր, որ մի շարք ստուգող հանձնաժողովներ են ուղարկված, որ ստեղծված են ուղարկական ատյաններ, որ հանցագործները հանձնվել են ուղարկական ատյանին և հետաքննություններ են կատարվում:

Նախագան — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատգամավորները և պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վայրերում մահտուսանություն են ունեցել և նույնիսկ հիմնական դեր են խաղացել [տեղահանության և կոտորածի] խնդրում: Այս մասին մի՞թե կենտրոնական կոմիտեն տեղյակ չէր:

Զիա Գյոնալպի — Ո՛ր:

Նախագան — Օրինակ, Բեհաէզդին Շաբրի բեյը, դոկտ. Նազըմ բեյը-գիտե՞ք, որ իրականում իրենք են կազմակերպել [կոտորածները]:

Զիա Գյոնալպի — Տեղյակ չեմ:

Նախագան — Ինչպե՞ս կարող է պատահել, որ կենտրոնական կոմիտեն այդ մասին տեղեկություն չունենա: Զե՛ որ նրանք անձամբ չըր-

չազայել են վիլայեթներում, սանջակներում և անճրածեշտ կարգադրութիւններ արել:

Ղիա Գյոնլալի — Մենք տեղյակ չէինք, այլապես անճրածեշտ միջոցներ կձեռնարկեինք:

Նախագան — Գննարոնական կոմիտեի իրազեկ լինելու մասին բավականաչափ թժով գրավոր ապացույցներ կան:

Ղիա Գյոնլալի — Վիլայեթներից համազումարներին եկած պատգամավորները այդ մասին ոչ մի բան չեն ասել: Մենք ո՞րտեղից կարող էինք ստեղծվածաւ:

Նախագան — Գննարոնական կոմիտեի անդամների վիլայեթ գործուղվելու հարցին համազումարն է՛ր հավանութուն տալիս:

Ղիա Գյոնլալի — Համազումար եկածները, եթե իմանային, որ նրան մարդիկ միջամտել են վիլայեթներում տեղի ունեցած այդ դեպքերին, անշուշտ մեզ կատանայ այդ մասին: Համազումարում մենք ձայն վերցնելով կատար, որ Քեհաեղդին Շարիր բոյը այսպես է արել և կամ նայել բոյը անպէս է արել: Բնական է, որ դրա հիման վրա էլ անճրածեշտ միջոցներ կձեռնարկվեն: Սակայն ո՛չ վիլայեթներից եկած պատգամավորները, ո՛չ էլ պատվիրակները այդպիսի տեղեկութուն չեն տրվել: Ոչ մի բան չեն հայտնել նաև կենտրոնական կոմիտեին⁶⁵:

Նախագան — Արասին հակացցվում է, որ նրանք այդ մասին պետք է, որ անպայման տեղեկութուն տային: Բայց, պարզվում է, որ այստեղի կենտրոնն ու արտաքին մասնաճյուղերը միաձայն հավանութուն են տրվել այդ գործի իրականացմանը:

Ղիա Գյոնլալի — Ինչպե՞ս կարող է պատահել, էֆենդի: Այդքան պատգամավորների միջոց մի՞թե մեկը չէր կարող լուր տալ այդ մասին:

Նախագան — Բնական է, որ անճրածեշտ կլինեն լուր տալ, բանի որ Շարաֆօղո չէր գտնվել վիլայեթում և իրազեկ չլինել կոտորածի մասին Օրինակ, Տրապիզոնում գտնվող Նայի բոյը կոտորածին ակամատես լինելով, ինչպե՞ս կարող էր վերադառնալ այստեղ և ոչինչ չասել այդ բոյորի մասին: Ուրեմն, նշանակում է, որ [կենտրոնական կոմիտեն] ոչ միայն իրազեկ է եղել, այլև հավանութուն է տվել այդ խնդրին:

Ղիա Գյոնլալի — Անշուշտ, 300 հոգուց բաղկացած համազումարի մեջ պետք է, որ իրազեկ մարդիկ գտնվեն: Եվ նրանց մեջ կարող էին լինել արեւելիները, որոնք համաձայն չլինեին կոտորածին: Ձեր ասածի նման, սովյալ վայրերում կարող էր մեկը համաձայն լինել, իսկ մյու-

սը ոչ: Հասկանալի է, որ այդպիսի մարդիկ եղել են և նրանք պետք է, որ այդ մասին տեղեկացնեին:

Նախագան — Իսկ զուր ասում եք, որ այդ մասին տեղեկութուն չեն տվել: Միևնուրեզ դրանով ապացուցվում է, որ այդ հարցին միաձայն հավանութուն է տրված եղել: Այնպես որ, համազումարում գտնվող 300 անձերը բոլորն էլ այդ մտքին են եղել:

Ղիա Գյոնլալի — Ինչպե՞ս կարող է լինել: Զէ՞ որ նրանք տարբեր վայրերից են դալիս և նրանց մեջ եղել են տարբեր կրթության հայեր, հույներ, հրեաներ: Մի խոսքով, նրանց մեջ եղել են բոլոր ազգութիւններից պատկանող անձինք: Մի՞թե նրանք կարող էին հավանութուն տալ այդ խնդրին:

Նախագան — Հասկանալի է, որ կոտորածը բոլոր վայրերում տեղի չի ունեցել: Այն վիլայեթներում, որտեղ կոտորած է եղել, այստեղի [կուսակցութիւն] մասնաճյուղի անդամ է պատգամավոր ընտրվել: Եվ համազումարին եկողներն էլ նրանք են, ովքեր իրազեկ էին կոտորածին:

Ղիա Գյոնլալի — Ոչ մահաճեղական պատգամավորներ են եղել, մի՞թե նրանք էլ հավանութուն են տվել:

Նախագան — Իրենց տեղամասերում ընտրված և «Միութուն և առաջադիմութուն» կուսակցութիւն համազումարին եկածներից, օրինակ՝ էրզրումի, Տրապիզոնի, Դիարբեքրի և այլ տեղերից եկած, կոտորածին 20 հոգու համամիտ լինելը, չի նշանակում, որ համազումարի բոլոր 300 մասնակիցներն էլ համամիտ են եղել:

Ղիա Գյոնլալի — Ինչպես մի բիշ առաջ ասացինք, համազումարում մեկը պիտի ասեր, որպէսզի կենտրոնական կոմիտեն տեղյակ լինելու կոտորածի մասին: Այդ ժամանակ մենք էլ կիմանայինք:

Նախագան — Կուսակցութիւն գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շուքր բոյն ասաց, որ կենտրոնական կոմիտեն թե՛ իրազեկ է եղել կոտորածի մասին և դիմել է ներքին գործերի մինիստրութիւնը, որ այն կանխվի:

Ղիա Գյոնլալի — Այո, այդ ես էլ ասացի: **Նախագան** — Այդ դեպքում, ինչպե՞ս է, որ [կենտրոնական կոմիտեն] իրազեկ չի եղել:

Ղիա Գյոնլալի — Այդ մասին ես էլ ասացի, բայց թե գործակալնում ովքեր էին կոտորածի մեղաւկիցները ...

Նախագան — Հետաքննութիւն ընթացքում կրացահայտի:

Ղիա Գյոնլալի — Մենք այդ մասին տեղեկացանք շատ ուշ: Լուրերը արագորեն չէին հասնում:

Նախագան — Այդ շրջանների պատգամավորներին և պատասխանատու քարտուղարներին պետք է հանցագործ համարենք, այդպես չէ՛:

Ձիա Գյոճալի — Եթե նրանց կատարած հանցանքը հաստատվեր: Նախագան — Ոչ մեկինը չհաստատվեց:

Ձիա Գյոճալի — Խարբերդի պատասխանատու քարտուղարի վերաբերյալ մի բողոք էր եկել: Պարզելու համար մի պաշտոնյա ուղարկեցինք: Նա էլ գրեց, որ ոչ մի բան չկա: Համենայն դեպս, ինչ որ բան եղել է, որ հետաքննող հանձնաժողովը իր զեկուցագրում պահանջում էր նրա պաշտոնանկությունը: Մենք էլ անմիջապես ընդունեցինք այն:

Նախագան — Կենտրոնական կոմիտեն ինչպիսի՞ տեսակետ ունեք կոտորածի մասին: Գեմ է՞ր, թե՞ թե՞ կողմ:

Ձիա Գյոճալի — Անշուշտ զեմ էր:

Նախագան — Հապա ինչո՞ւ այդ կապակցությամբ մճիռ չեք կայացրել: Այդ հարցը քննարկել ե՞ք:

Ձիա Գյոճալի — Այդ լուրերը առնելուց հետո բոլորն էլ անիծում և ատելություններ էին խոսում այդ մասին:

Նախագան — Տեսնու՞մ եք, պարզվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն իրազեկ է եղել:

Ձիա Գյոճալի — Թեթևակի և շատ ուշ լուր առնելով...

Նախագան — Ուշ կամ կանուխ, իրազեկ լինելուց հետո ի՞նչ որոշում ընդունվեց:

Ձիա Գյոճալի — Անշուշտ դիմեցինք մինիստրներին, նրանք էլ հետաքննող հանձնաժողով ուղարկեցին, ուզական դատարաններ ստեղծվեցին, ստուգումներ կատարվեցին:

Նախագան — Շատ լավ, այդ որոշմանը կամ միջոցառմանը հետամուտ եղա՞ք: Դուք վստահ ե՞ք, որ այդպիսի նախաձեռնություններ կատարվել են:

Ձիա Գյոճալի — Եթե սուտ տեղեկություններ տային, ինչպե՞ս կարող էինք մճիռ կայացնել:

Նախագան — Ուրեմն, միջոցառումներ եղե՞լ են:

Ձիա Գյոճալի — Հանձնաժողովների գնալը տեսնում էինք: Այդ հանձնաժողովները նշանակվում էին այստեղ և այնուհետև ուղարկվում վիլայիթները:

Նախագան — Շատ լավ: Դուք յուրաքանչյուր վիլայիթում ներկայացուցիչներ ունեիք: Այդ հանձնաժողովների գործունեությունը ստուգվում է՞ր նրանց միջոցով, թե՞ ոչ:

Ձիա Գյոճալի — Մի շարք մարդիկ այնտեղ դատի են տրվել, մահվան են դատապարտվել: Այս բոլորի մասին տեղեկություն առնում էինք: Բնական է, որ այդ գործերին վերաբերող փաստաթղթերը գտնվում են զինվորական դատարաններում:

Գատախաղ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Ինչպե՞ս կարող եք ապացուցել, որ կոտորածի հարցում դուք զեմ եք եղել: Ի՞նչ եք ձևոնարկել այդ ուղղությամբ:

Նախագան — պատասխանե՛ք դատախաղի հարցին:

Ձիա Գյոճալի — Բազմաթիվ անգամ բողոքարկել ենք մինիստրներին և մենք ենք պատճառ հանդիսացել, որպեսզի այդ հանձնաժողովները ուղարկվեն... Ուրիշ ի՞նչ կարող էինք անել:

Նախագան — Ձեր դիմումը բանավոր էր կատարվում, թե՞ գրավոր:

Ձիա Գյոճալի — Անշուշտ բանավոր, քանի որ պաշտոնապես միջամտելու իրավասություն չունեինք: Կենտրոնական կոմիտեն պաշտոնապես չէր կարող միջամտել:

Նախագան — Ի՞նչ եք կարծում, տեղի ունեցած այդ վատ արարքների համար պաշտոնյաներին հետաքննության ենթարկելը մի՞թե չէր մշտնում ձեր պարտականությունների մեջ:

Ձիա Գյոճալի — Տեղեկանալուց հետո անշուշտ կատարում էինք:

Նախագան — Գործնականում ի՞նչ եք արել այս հարցի կապակցությամբ, ո՞ր պատասխանատու քարտուղարին հանդիմանեցիք կամ պատժեցիք:

Ձիա Գյոճալի — Ինչպես մի քիչ առաջ ասացի, լսեցինք, որ Բրուսայի մեր պատասխանատու քարտուղարը [Հալիբի] լքյալ դուպլիք մի տուն է վերցրել:

Նախագան — Տան հարցը ուրիշ է: Կոտորածի վերաբերյալ...

Ձիա Գյոճալի — Այդ մասին լսեցինք: Այն, ինչ-որ լսում էինք, բընական է, քննարկում էինք:

Նախագան — Տեղեկանալով այդ մասին, մինիստրներին դիմեցիք արդյո՞ք: Այդ մասին խոսե՞ք:

Ձիա Գյոճալի — Էթենդի, իմացանք, որ կոտորած է տեղի ունենում, բայց մեզ չտեղեկացրին, որ այդ կոտորածների հետ մեր պատասխանատու քարտուղարները կապ ունեն: Մենք կարող էինք քննության ենթարկել միմիայն մեր պատասխանատու քարտուղարների գործերը:

[Զիա Գյոնֆալիի հարցաճեմարտներ]⁵⁾

Նախագան — Կուսակցության մի շարք ներկայացուցիչներ, գնալով Միվաս, Կաստամունու, էրզիզեան, Յոզղաթ և այլ վիլայիթներ, որոշակի հրահանգներ են տվել: Դուք տեղեկություն ունե՞ք այդ մասին:

Զիա Գյոնֆալի — Ո՛ր:

Նախագան — Բենաէզդիի Շաբիր բեյը ծածկագիր ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ: Զիա Գյոնֆալի — Կենտրոնական կոմիտեն ծածկագիր չի ունեցել, ուստի նա էլ չպետք է ունենար:

Նախագան — Հատուկ * օգտագործելու համար նրան ծածկագիր է տրվել և դրանով նա մի շարք վայրեր գաղտնի հրամաններ է ուղարկել: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Զիա Գյոնֆալի — Տեղյակ չեմ:

Նախագան — Դուք կատարելապես վստա՞հ եք, որ կենտրոնական կոմիտեն չի իմացել այդ մասին:

Զիա Գյոնֆալի — Ես չեմ լսել:

[Ռիզա բեյի հարցաճեմարտներ]

Նախագան — Ռիզա բեյ, ասում են, որ երկու տեսակ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» է եղել: Մեկը գործել է ռազմական միջնորդության, իսկ մյուսը՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից: Դուք, ո՞ր մեկի հետ եք աշխատել:

Ռիզա բեյ — Ես չգիտեմ, որ երկու տեսակի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» է եղել: Մինչև զորահավաքը ես գտնվում էի Տրապիզոնում: Դեռևս, պատերազմը սկսվելուց առաջ այդտեղ էի և ուղարկում որոշ մարդկանց: Ես նրանց ուղարկեցի Կովկաս: Երբ պատերազմը սկսվեց, իմ ձեռքի տակ 3000 վրացի կար: Ես ենթարկվում էի բանակի հրամանատարությանը:

Նախագան — Բենաէզդիի Շաբիր բեյը մի շարք լիմաներ շրջագայելով՝ գաղտնի հրահանգներ է տվել: Դուք տեղյակ չե՞ք այդ մասին:

Ռիզա բեյ — Ո՛ր, տեղյակ չեմ:

Նախագան — Բենաէզդիի Շաբիր բեյը ծածկագիր ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ: Ռիզա բեյ — Չգիտեմ:

Նախագան — Գիտե՞ք, որ Բենաէզդիի Շաբիր բեյի այդ շրջագայությունից հետո սկսել են տեղի ունենալ [հայերի] տեղահանությունն ու կոտորածները:

Ռիզա բեյ — Ես հետագայում այստեղ իմացա այդ մասին⁵⁾:

Takvim-i Vekayi, 8 Mayıs 1335 (1919) № 3549

[Զևվադ բեյի հարցաճեմարտներ]

Նախագահի կարգադրությամբ արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է Զևվադ բեյի կողմից գրված հեռագրերը:

ԲԵՆԱԷԶԻԴԻ ՇԱԲԻՐ ԲԵՅԻ

Կոմիտեն պահանջում է զալաթացի Խալիկի պատճել: Ավանդագրված դրամը փոստանից վերցվելով՝ անհրաժեշտության դեպքում բաժանվելու է բնակչությանը⁵⁾:

Նուրմ, Արթ. Ազիզ համաձայնեցված է՝ Զևվադ

1330 ք. (1915) հունվարի 8

Յրգապատեանոր՝ խորհրդավա՞ր՝ դրամ հավաքելն է:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՎԻՍԵՅԻՆ

Քաղաքային կազմակերպության տեսրեն ԱՀՈՒՅ էլուզ բեյին և գործընկերներին հանձնելու համար հեռագրվող 50 օսմանյան լիբա է ուղարկված: Ետագ Վերագառնալու մասին իրենց ծանուցեք:

Ստամբուլի պարեա Զևվադ

1331 ք. (1915) մարտի 7

Նախագան — Մի հեռագիր էլ կա, ուր ելված է դրամ շուղարկելու մասին: Մինչդեռ, այստեղ դրամ ուղարկելու մասին հեռագիր է տրված: Այդ դրամը ինչու՞ տվիք այդ մարդկանց:

Զևվադ բեյ — Մեծարդ փաշա, բուրբուվին չեմ հիշում:

Նախագան — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ձեր տրամադրության տակ եղած ժամանակ զինվորական կազմակերպություն է եղել, մինչդեռ, դուք դրամը ուղարկել եք ոչ զինվորական պաշտոնյաներին: Բացի այդ, հեռագրի ներքևի մասում լուսանցքային նշում կա, ուր ասվում է, որ այդպիսի կարևոր հեռագրերի բնագրերը բոս օրենքի վերադարձվում են, որ այն վերաբերում է «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին և անհրաժեշտ է թաքցրել: Ի՞նչ է նշանակում այս (կարդում է հեռագիրը):

Ըստ որևեքի հեռագրերի բնագրերը վերագործվում են, բայց պահեր այնտեղ:

1915 թ. հունվարի 8

Ջիվագ

Նախագահ — Խալիլ փաշայի կողմից Միդհատ Շյուբրի բեյին ուղարկված հեռագրերը, որոնք կարդացվելու են հիմա, պարզորոշ ցույց են տալիս, որ «Քեշիլաթ»-ը մահաուսուհ-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ներքին կապ է գոյություն ունեցել: (Քարտուղարը կարդում է):

ՄԻԳՆԱՆ ՇՅՈՒՅՐԻ ԲԵՑ ԷՅՆԻՒՅԻՆ

Հարգելի կարյալս-Իգձիտի, Բրուսայի, Բանդրմայի, Բալքեսիերի և այլ վայրերի պատասխանատու քարտուղարների միջոցով մեկ շարաքով ընթացքում հասուկ մարդկանց զարմանալիս հավաքելու հնարավորության մասին ինքզինքս էր տեղեկություն տալ:

13 Քեշիլ-ի սահի 1330 թ.
[1914 թ. նոյեմբերի 13]

Ազիզ, Արթի, Նազրմ, Խալիլ

ԻԳՄԻՏԻ ՄՈՒԹԱՍԱՐԻՆՅՈՒԹՅԱՆ

Առաջնորդ նշանակված նրեք հոգես ընտանիքներին հեղական տասնհինգ լիրա տվեք: Դրամը գտնվում է փոստատանը: Այս հեռագիրը ցույց տվեք առաքել պաշտեայունի: Չեթի անվան տակ ցանկություն ունեցող 100 հոգուս ճամփու գրեք զինվորի անվան տակ և այդ մասին տեղեկացրեք մեզ: Բանտարկյալների ազատ արձակման մասին մինտարությունից⁵⁴ հրաման է տրվելու:

16 Քեշիլ-ի սահի 1330 թ.
[1914 թ. նոյեմբերի 16]

Խալիլ

[Ջիվագ բեյը կցկաուր պատասխաններ է տալիս, որ իհր եվրոպայում է գտնվել տվյալ ժամանակ և կապ չի ունեցել այդ բոլորի նեմ]:

Նախագահ — «Քեշիլաթ»-ը մահաուսուհ-ի ստեղծման մասին կայսերական հրամանադիր կեղև է, թե՞ ոչ:

Ջիվագ բեյ — Չգիտեմ:

Նախագահ — Ինչպիս կարող է պատահել, որ առանց կայսերական հրամանագրի մի հիմնարկության կից մի մասնաճյուղ ստեղծվի:

Ջիվագ բեյ — Տեղեկություն չունեն:

Նախագահ — Ինչպե՞ս թե տեղեկություն չունեք: Առանց ձեր ծառայության նպատակը իմանալու, ինչպե՞ս եք պաշտոնավարել այդ հիմնարկում:

Ջիվագ բեյ — Ուղղմական միևնպարտության կողմից նշանակված պաշտոնյաներ, սպաներ են եղել:

Նախագահ — Բեհհալդդին Շարիր բեյի կողմից ներքին գործերի մինտարություն Թալաթ բեյին ուղղված մի հեռագիր կա, որը ցույց է տալիս, որ Բեհհալդդին Շարիր բեյը կապ է ունեցել «Քեշիլաթ»-ը մահաուսուհ-ի հետ: Նույնիսկ միջամտել է պատերազմական գործողություններին: Կարդացե՛ք: (Քարտուղարը կարդում է):

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՆԵՐԻ ՄԻՆԻՍԻՐԻ ԹԱՎԱՍԻ ԲԵՏԻ ՄԻՉՈՅՈՎ [ՀԱՆՆԵՆԻ] ԿՆՏՐՈՒՄԵՆԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Իմաստի Հարքը⁵⁵ բեյի ժամանումից հետո, շտաբում իմ պարտականությունը ավարտված համարելով՝ պատրաստվում էի Արդվինում գտնվող զինվորական ուժերի դրուրը անցնել: Երեկ մասամբ տեղ Հասազ «Քեշիլաթ»-ը մահաուսուհ-ի ճամփու հասկացված ուղղմաները: Իմաստի Հարք բեյի հետ տեսակցելիս մա այն կարծիքին եմ, որ անգործության մատակած մարտիկները, եթե աշխատանքային զոհաբաղաններում գտնվում մահաուսուհ-ի բանակի, ապա Արդվինից մինչև Մուրզու գտնվող և բուր միջոցներից գարկ «Քեշիլաթին» որոշակի ուժով օգնած կլինեմ⁵⁶: Բասենի կողմերում 250-ի մոտ ընտիր հեծյալներ ունեմ, որանց Արդվին տեղափոխելու կամ բանակի թիկունքում, թեքին օժանդակելու հարցում դեռևս որոշակի զճիւ չի կայացված:

Բեհհալդդին Շարիր բեյ

(հեռագրի հակառակ երեսին գրված է)

ԲԵՆԱԷԳՐԻ ՇԱՐԻՐ ԲԵՏԻՆ

17 Քեշիլ-ի սահի 1330 թ.
[1914 թ. նոյեմբերի 17]

Քանի որ այդտեղ այլևս անևիր չունեք, Արդվինից շապ շարժվեք դեպի Տրապիզոն առավել կարեք մի պաշտոն տանանելու ճամփու: Այստեղից կեղ Ցանկոր Ջեմի բեյը ձեզ կրեքի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

Նախագահ — Տեսնում եք, որ Բեհհալդդին Շարիր բեյը «Քեշիլաթ»-ը մահաուսուհ-ի հետ սերտ հարաբերության մեջ է եղել: Նույնիսկ զինվորական տեղաշարժերի մասին կարծիք է հայտնել: Հետո, ձեզ չի գրում, այլ ներքին գործերի մինտարություն:

Ջիվագ բեյ — Իմ պաշտոնավարության ընթացքում զննցողները կանոնավորապես կազմակերպված կամավոր զորախմբեր են եղել: Ըստ այդպիսիներին եմ ուղարկել: Ավելի ուշ զննցողների մասին տեղեկություն չունեմ:

Նախագահ — Հիմա այս հեռագրից ի՞նչ էք հասկանում: Մի՞թե չի հասկացվում, որ Բեհեզդին Շաքիր բեյը թԹեշքիլաթ-ը մասնուսեռ-ի մեջ պաշտոնավարութուն է ունեցել:

Ջեվադ բեյ — Վսեմափայլ փաշա, այո՛, հասկացվում է:

Նախագահ — Հետո, ձեզ ուղղված հեռագիրը, լինի թԹեշքիլաթ-ը մասնուսեռ-ի հրամանատարութիան կամ նախագահութիան կողմից, կարևոր չէ: Այդ պաշտոնը ինչ-որ ձևով ստանձնել է: Զարմանալին այն է, որ հեռագիրը ձեզ չի հղում, այլ ներքին գործերի մինիստրութիուն: Այս հանգամանքն առանձին ուշադրութիան առիթ է տալիս: Դուք ինչպես՞ եք մեկնարանում այդ:

(Դատապաշտպան [խուլուսի բեյը] ուղում է իմանալ հեռագրի տարբերվելը: Նախագահը պատասխանում է. — 17 թեշքին-ի աս-նի 1330 թ. (1914 թ. նոյեմբերի 17):

Խուլուսի բեյ — Այն Ջեվադ բեյի պաշտոնավարութիան ընթացքում չի եղել:

Նախագահ — Այո՛, մենք չենք ասում, որ այն տեղի է ունեցել Ջեվադ բեյի պաշտոնավարութիան ընթացքում: Մենք մասնացույց ենք անում հեռագրի Քալաթ բեյին ուղղված լինելը: Բացի այդ, շատ պարզ երևում է թԹեշքիլաթ-ը մասնուսեռ-ի և Բեհեզդին Շաքիր բեյի միջոցով կենտրոնական կոմիտեի միջև գոյություն ունեցող կապը: Մի՞թե դուք ես չեք հաստատում այդ:

Ջեվադ բեյ — Ինչպես ասացի, ես կարծում էի, որ այդ պաշտոնյաները, որոնց հետ ես գործակցում եմ, ազգական մինիստրութիունից են: Ես չեի կարծում, որ նրանք այլ պարտականություններ ունեն այստեղ:

Նախագահ — Դուք ո՞ր թվականին ստանձնեցիք այդ պաշտոնը:

Ջեվադ բեյ — 15 կանուն-ի էլվել 1330 թվականին (1914 թ. դեկտեմբերի 15):

Նախագահ — Ուրեմն, մտավորապես մեկուկես ամսվա տարբերություն կա:

Ջեվադ բեյ — Այո՛, էֆենդի: Ես չգիտեմ, թե դրանից հետո ի՞նչ եղավ: Արգահանի կամ Կովակի ազգական գործողություններն այլ ընթացք ունեցան: Հրաման կապով, որպեսզի մերերը անցնեն Երրորդ բանակի հրամանատարութիան տակ: Եսլեիսկ հաղորդագրութիուն եղավ, որ առևտ կամավորական կազմակերպության անհրաժեշտությունը չկա ...

[Միգնա Շյուբի բեյի հարցախոսությունը]

Նախագահ — Օգոստոսի 17 թվագրությամբ էրզրումի վալիի միջոցով ժամկազիր հեռագիր եք ուղարկել, որից պարզվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն խառնվել է պետական գործերին: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

(Քարտուղարը կարդում է հեռագիրը):

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԱԼԻ ՄԻՋՅՈՎ [ՀԱՆՔՆԻ] ԲԵՀԱՒԻՒԿԻ ՇԱՔԻ ԲԵՅԻ

Այստեղ, մի քանիսի կողմից արված տեղեկություններից, ինչպես նաև 1330 (1914) օգոստոսի 15 թվակիր ձեռ գրությունից պարզվում է, որ հայերը հավակնություն չունեն մեզ հետ միասեղ ազգական գործողությունների մասնակցելու: Ուստի ձեռնարկվող բոլոր միջոցները պետք է զաջտեի պահվեն նրանցից: Պետությունը և կառավարությունը փակագում է, որ մեր հայ հայրենակիցները մասն ապահով: Այս ուղղությամբ ցանկալի է, որ անհրաժեշտ շանք գործողքի՞ նրանց որոնքը հանգիստ պահելու համար՞:

Միգնա Շյուբի բեյ

Միգնա Շյուբի բեյ — Այո՛, էֆենդի, ճիշտ է, հիշում եմ: Նախագիս ինձանից այդպիսի բան հարցրել էին: Ինչպես ասացի, Բեհեզդին Շաքիր բեյը գորահավարի ժամանակ, պատերազմ ճայտարարելուց առաջ, հայրենիքին ծառայելու նպատակով՝ դեսպել էր այնտեղ: Մենք տեսպես հարաբերության մեջ էինք այդտեղ գտնվող հայերի հետ: Ընտրություններում միշտ միասեղ էինք անցկացնում դաշնակցության հետ: Անընդհատ չլիման մեջ էինք գտնվում նրանց հետ և հորդորում՝ որպեսզի նրանք ևս պատրաստվեն պատերազմին և շանք գործադրեն հայրենիքը պաշտպանելու խնդրում: Մակայն պարզվում է, որ տեղի ունեցած բանակցությունները հաջողություն չեն ունեցել, քանի որ նրանք ասել են. «Մենք չենք կարող բացկերպց թուրքերի հետ ընկերակցել, պատերազմ ծաղելու դեպքում՝ չեղոր ենք մնալու»: Բնական է, որ նրան բաց հեռագիր ուղարկելը պատշաճ չէր կարող համարվել, ուստի կենտրոնական կոմիտեի պատասխան հեռագիրը ուսաբեցինք ներքին գործերի մինիստրութիան միջոցով, որտեղ սոված էր. «Տեսակցե՛ք նրանց հետ և աշխատե՛ք, ինչպես որ հարկն է, մեղմությունը համաձայնության գալու: Մեր այս վարձույցը կառավարության հետ անուշություն չունի: Այն գրված է եղել պատերազմը սկսվելուց առաջ, օտմանյան ազգությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների սերմանում միտումով:

Նախագահ — Քեկուղ և [պատերազմից] առաջ գրված լինի, չէ՞ որ դուք դառնով միջամտել եք [կառավարության] գործերին:

Միզհատ Շյուբրի բնյ — Մեծարդո փաշա, ի՞նչ միջամտութիան մասին է խոսքը: Մենք տեսպես շփման մեջ ենք եղել հայերի հետ: Բոլոր ընտրութիւններին ընթացքում քննիածոներին առաջադրումը կատարել ենք զուրկութիւն հետ միատեսել: Նրանք ձայն են տվել մեր տեղեկացանք հետին, մենք էլ՝ նրանց: Այնպես որ, ընտրվել է ցանկալի քվազոգ քննիածոն: Ինչպես նշվեց, մենք նախաձեռնեցինք, որպեսզի պատերազմի ընթացքում համազործակցեցք իրար հետ: Բայց այդ միջոցները հաջողութիւն չունեցան: Նրանց չճանաչանելու մասին մենք տեղեկացանք հետագայում: Այնուամենայնիվ, կրկին գրեցինք, որ լավ վերաբերմունք ցուցաբերվի նրանց հանդեպ: Դա մտնում է ոչ քն կառավարութիւն, այլ կուսակցութիւն պարտականութիւններին մեջ:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց առաջ ուրեմն այդպիսի մտադրութիւն ունեիք:

Միզհատ Շյուբրի բնյ — Ինչպիսի՞, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց առաջ, ուրեմն նախօրոք գիտեիք, որ մտնելու եք պատերազմի մեջ:

Միզհատ Շյուբրի բնյ — Այո, էֆենդի. զորահամար հայտարարելու հետևանքով կարելի էր ամեն ինչ սպասել: Զորահամար հայտարարելը մի՞թե պատրաստ եղիր՞ չի նշանակում:

Նախագահ — Տվյալ մամանակ պետութիւն դիրքորոշումը գիեմված շեղորութիւն մեջ մնալն էր: Ուստի զորահամար հայտարարելը անհրաժեշտութիւն էր:

Միզհատ Շյուբրի բնյ — Չեղորութիւն, էֆենդի:

Նախագահ — Այո՞, դա գիեմված շեղորութիւն էր: Զորահամար հայտարարելը անպայման պատերազմի մեջ մտնելն է:

Միզհատ Շյուբրի բնյ — Ո՛չ, էֆենդի. [զորահամար] հայտարարվել է, որպեսզի Թուսաստանի կողմից հարձակում լինելու դեպքում գտնըմենք պատրաստ վիճակում⁵⁸:

Նախագահ — Կարողե՞ք:

(Ընթերցվում է Բեհնադդին Շաքիր բնյի կողմից Ներքին գործերի մինիստր Թալաթ բնյի միջոցով կենտրոնական կոմիտեին ուղղված վերոհիշյալ հետադիրը):

Նախագահ — Տեսնում եք, որ կենտրոնական կոմիտեն ոչ միայն մասնակցել է ռազմական գործողութիւններին, այլև հանդես է եկել որոշ նախաձեռնութիւններով:

Միզհատ Շյուբրի բնյ — Էֆենդի, կենտրոնական կոմիտեն հանդես է եկել միջնորդի դերում: Ես ինքս վստահ եմ, որ այն ուղղված է եղել

«Քեշիւլաթ-ը մահատեսե»-ին, քանի որ գործերին հետևելու համար մեզ ամեն տեղերից գրութիւններ էր գալիս:

Նախագահ — Անցյալում ասել էիք, որ ժածկագիր չունեք: Միզհատ Շյուբրի բնյ — Ծածկագիր չունենք, այդ մեր ժածկագիրը է:

Նախագահ — Այսինքն, ներքին գործերի մինիստրութիւն գրելու փոխարեն, կարող էր ուղղակի ձեզ գրել:

Միզհատ Շյուբրի բնյ — Ներքին գործերի մինիստրութիւն գրելուց հասկացվում է, որ մենք ժածկագիր չենք ունեցել: Ուղղակի ներքին գործերի մինիստրութիւն ատարելը դրա վրա ապացույց է:

Նախագահ — Շատ լավ, ի՞նչ նպատակ է հետապնդել ներքին գործերի մինիստրութիւնը միջնորդագրելով: Ստացվում է այնպես, որ նման ձեռք վարվելը ստիպողական անհրաժեշտութիւն է:

Միզհատ Շյուբրի բնյ — Բաց ի բաց ի կարողացել գրել: Գաղտնի գրելու համար էլ դիմել է այդտեղի վախի՞ն:

Նախագահ — Կարողե՞ք, [հետադիր] հակառակ կողմում գրված հրահանգը:

ԲԵՀԱՆԳԻՆ ԵՆԹԻՐ ԲԵՏԻՆ

Փանի որ այդտեղ այն անելք չունեք, Արզիմից շտապ շարժեք զեպի Տրապիզոն ատվել կարևոր մի պաշտոն ստանենելու համար: Այստեղից եկող Ցակուր Զեմի բնյ ձեզ կրիք անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

1914 թ. նոյեմբերի 17

Միզհատ Շյուբրի բնյ — Այո՞, էֆենդի, ինչպես ձեզ հայտնի է, դուռ. Նազըմը ևս ընդգրկված էր «Քեշիւլաթ-ը մահատեսե»-ի մեջ: Չնայած, որ բախական ժամանակ է անցել, բայց հիշում եմ: Կովկասի կողմերը դուրս գալու համար հարձակման պիտի անցնեին: Ցակուր Զեմի բնյ է այլ տեղեր հետ միանալով, զնայու էին այդ հարձակումը իրագործելու: Կարծում եմ, այդ կապակցութիւնը էլ ավելի պատասխանն ենք գրել:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ հրահանգը դուք ե՞ր գրել:

Միզհատ Շյուբրի բնյ — Շատ հավանական է, որ «Քեշիւլաթ-ը մահատեսե»-ից կամ ռազմական մինիստրութիւնից, կամ էլ մի այլ տեղից գրված լինի: Այո, մի տեղից անհրաժեշտ եղել է, որ գրել են: Ըստ երեւոյթի է, այնտեղ գտնվող Բեհնադդին Շաքիր բնյի հարցումի հիման վրա գրվել է կենտրոնական կոմիտեին կից գտնվող մի հաստատութիւնից: Բեհնադդին Շաքիր բնյին արված հրահանգից այդպես է երևում: Ելլո է

եղել նրա պաշտոնը: Այսինքն՝ տվյալ գործին ուղղակիորեն մասնակցութեան չունենալու: Չեմ կարողանում մտաբերել, թե այդ ստորագրութիւնները ու՞մ են պատկանում:

Նախագահ — Դուք ասացիք, որ Բեհաէզզին Շաքիրը «հայրենիքին ծառայելու» նպատակով պարտականութիւն էր ստանձնել, ուրեմն՝ մինչև այդ պարտականութեան ավարտը ձեզ հետ հարաբերութիւն չզետք է ունենալ: Միշնդեռ նա իր հարաբերութիւնը չի խզում և անընդհատ ձեզ է գրում:

Միղեատ Շյուքի բեյ — Շատ հավանական է էֆենդի, չէ՞ որ նա կենտրոնական կոմիտեի անդամ էր: Բայց նա այնտեղ չի գնացել կենտրոնական կոմիտեի հետ անշլոդ մի պաշտոնով: Նա գնացել է մի այլ պարտականութիւն կատարելու: Նման գրութիւններ միայն Բեհաէզզին Շաքիր բեյից չէինք ստանում, այլ մի շարք տեղերից էա: Պատասխանները սարքեր տեղեր էին առաքւում: Մեր աշխատակիցներին մեկը այդ գործին հետամուտ լինելով, գրում էր պատասխանները: Որեւէ գրութեան ուղղակի մեզ գալը չի նշանակում, որ այն ուղարկողը հետ մենք հարաբերութեան մեջ ենք եղել: Բեհաէզզին Շաքիր բեյի հետազդիրն էլ, ահա, այդպիսին է եղել: Այսինքն՝ կենտրոնական կոմիտեն այդպիսի գործերով չի զբաղվել:

Նախագահ — Իսկ ո՞րն է զրա իմաստը:

Միղեատ Շյուքի բեյ — Իմաստը նրեի «հայրենիքի ծառայութեան» մեջ լինելն է:

Նախագահ — Ասում են, որ զա ցույց է տալիս, «Թեշքիլաթ-ը մահուտես»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև գոյութիւն ունեցող կապը:

Միղեատ Շյուքի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի: Նման թղթեր մեզ դալիս էին նաև այլ տեղերից: Օրինակ, «Կարմիր մահիկին» վերաբերող մի շարք գրութիւններ էինք ստանում: Պատասխանն ուղարկում էինք «Կարմիր մահիկին», որն էլ իր հերթին գրութիւն էր ուղարկում համապատասխան կազմակերպութեանը: Օրինակ, շրջաբերականներ էինք ստանում «Որբանոցային կազմակերպութիւնից», ուր նշված էր լինում՝ «Դրքը ձեռ մասնաճյուղերին, որպեսզի նրանց օգնեն»: Որբանոցը կատարելապես ինքնուրույն կազմակերպութիւն լինելով՝ հանդերձ, մեզ գրութիւն էր ուղարկում, հայտնելով, որ մի շարք տեղերում պակասորդ ունեն: Մենք էլ գրում էինք մեր մասնաճյուղերին, խնդրելով, որ նրանց պակասորդները փոխհատուցվեն: Դա չի նշանակում, որ որբանոցի և կենտրոնական կոմիտեի միջև կապ գոյութիւն ունի: Դա ցույց է տալիս, որ ներքոնք իրար հետ փոխօգնութեան մեջ են գտնվել պատերազմի ընթաց-

քում: Դրա մեջ վնասակար մի բան եթե նկատեի, ես ընթացք չէի տա: Բոլոր դեպքերում զրա իմաստը միշտոր լինելու մեջ է: Նույնիսկ կենտրոնական կոմիտեում պաշտոն չունենալու դեպքում էլ, եթե նման գրութիւն անցնէր ձեռքս, կգնայի, ջանք կՄտփեի, պատասխանը կգրեի և կուղարկեի: Բոլորովին չէի պատկերացնում, որ հետագայում նման վիճակի առջը կկանգնեմ:

Նախագահ — Սուլեյման Ասքերի բեյը ի՞նչ հարաբերութիւն ունի կենտրոնական կոմիտեի հետ:

Միղեատ Շյուքի բեյ — Նա միշտ էլ դիմվորական է եղել: Պարզ է, որ սպաների հետ կենտրոնական կոմիտեն չի կարող հարաբերութիւններ ունենալ:

Նախագահ — Նրա կողմից Բեհաէզզին Շաքիր բեյին ուղղված մի հեռագրի կա, որը լիովին ցույց է տալիս «Թեշքիլաթ-ը մահուտես»-ի հետ նրա ունեցած համագործակցութիւնը:

Միղեատ Շյուքի բեյ — Մեծաբոզ փաշա, ինչպիսի՞ կապ:

Նախագահ — Կարգացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյը ընթերցում է)

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎՈՒՍՏՅՈՒՆ

Վերծանել անձամբ

ծածկազրկը ուղղված է Բեհաէզզին Շաքիր բեյին:

Տրպիզոնից Ռիզա բեյը ընտրված է էրզրումի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Ռիզա բեյի փոխարեն որդես պատասխանատու քարտուղար ուղարկվելու է Մեհդուհ բեյը:

Սուլեյման Ասքեր

9 Թեշքի-ի օտեի 1330 թ.,
[1914 թ. նոյեմբերի 9]

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեին է գրել:

Միղեատ Շյուքի բեյ — Սուլեյման Ասքերի բեյը «Թեշքիլաթ-ը մահուտես»-ից է գրել: Դրեմ է էրզրումի հասցեով: Արդեն Բեհաէզզին Շաքիր բեյը կապ ունի «Թեշքիլաթ-ը մահուտես»-ի հետ, այդպես չէ՞ էֆենդի: Ռիզա բեյը կենտրոնական կոմիտեի [անդամ] ընտրվելու կապակցությամբ մենք դիմել ենք «Թեշքիլաթ-ը մահուտես»-ին: «Գրքը Բեհաէզզին Շաքիր բեյին, որպիսակ Տրպիզոնցի Ռիզա բեյին ուղարկի մեզ մտտ, քանի որ նա ընտրված է կենտրոնական կոմիտեի անդամ:

Նախագահ — Ի՞նչ նպատակով Սուվյան Ասերի բնյը միջնորդ է հանդիսանում: Այնպես է հասկացվում, որ նրանց միջև ներքին կապ է գոյություն ունեցնել:

Միգնատ Շյուբրի բնյ — Չէ՞ որ Բեհնէղզին բնյը կապված է եղել «Թեքիլաթ-ը մահուտեն»-ի հետ: Բեհնէղզին Շաքիր բնյը զորահաճաքից հետո հայրենիքին ծառայելու նպատակով գնաց ուղարկված: Ընտանաբար՝ նա երթարկվելու էր Սուվյան Ասերի բնյին: Ուստի մենք խնդրել էինք Սուվյան Ասերի բնյին, որպեսզի Ռիզա բնյին ուղարկի այստեղ: Բավական ժամանակ է անցել, լավ չեմ հիշում:

Նախագահ — Ռիզա բնյին ուղարկում են էրզրումի կենտրոնական կոմիտե:

Միգնատ Շյուբրի բնյ — էրզրումում կենտրոնական կոմիտե չկա: Նախագահ — Ընտազրում այդպես է գրված:

Միգնատ Շյուբրի բնյ — Սուվյան Ասերի բնյը «Թեքիլաթ-ը մահուտեն»-ի գործերին իրազեկ չլինելու պատճառով, այդպես սխալ է գրել: Նախագահ — Կարդացե՛ք հետագիբը:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բնյը կարդում է հեռագիրը)

«ՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» [ԿՈՄԱՆԿՏՈՒԹՅԱՆ]
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Հարգանքներով տեղեկացնում ենք, որ 55 հոգուց բաղկացած 5-րդ շեֆները [իսումբոյ] 50 Արզիսից Թուֆան աղայի հրամանատարությանը հենց նոր նախագահ՝ զեյնեք մատրոզ⁵⁰:

Սուլտանի պատասխանատու-հատուղար Ռյաշիի
16 կանոն-ի էվկել 1330 ք.
[1914 ք. զեյնեքների 16]

Երբորս՝ զովտ. Նազմ բնյ էֆենդին ՄԻՉՆԱՍ ՇՅՈՒՔՐԻ

Միգնատ Շյուբրի բնյ — Մի քիչ առաջ ասացի, որ մենք ես պատասխանատու քարտուղարներին դրել էինք, որ հայրենիքին ծառայելու համար ցանկություն ունեցող մարդկանց, որպես կամավորներ հավաքարեն «Թեքիլաթ-ը մահուտեն»-ի համար: Որքան մեզ հայտնի է, այս Ռյաշիի բնյը կապիտանի կողմն ունի, և հրամանատար էր մի զինվորական դասակի: Ըստ երևույթին, այնտեղ կամավորներ է հավաքել և մեզ ուղարկելու մասին տեղեկություն է ստիել: Ընտազրում իմացանք, որ Ռյաշիի բնյը շատ գործեր ունի և խիստ ծանրաբեռնված է: Լսեցինք նաև, որ ավազակներին հետապնդելու համար մութառարիֆի կողմից ներգրավվել է ժանդարմական գործերի մեջ: Կանչեցինք մեզ

մտա: Հետո զբաղված և մեր վարած քաղաքականությունից կտրված լինելով՝ հետացրինք պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնից: «Թեքիլաթ-ը մահուտեն»-ն այդ մասին կարող է մանրամասն տեղեկություն տալ:

Նախագահ — Ասում եք, որ կենտրոնական կոմիտեն «Թեքիլաթ-ը մահուտեն»-ի հետ առնչություն չի ունեցել, բայց և այնպես հասկացվում է, որ նա համախափի միջամտել է նման գործերին:

Միգնատ Շյուբրի բնյ — Այո՞, մենք կապի մեջ էինք բոլոր հաստատությունների հետ: Մեզ մտա եկած գրությունները ուղարկում էինք համապատասխան կամավորություններին, ինչպես, օրինակ՝ «Կարմիր մահիկին», որբանդին, ներքին գործերի մինիստրություն և այլ տեղեր:

Միջիվա Մուստաֆա փաշա (հանձնաժողովի անդամ) — Կենտրոնական կոմիտեն ուղղակի զբաղվել է «Թեքիլաթ-ը մահուտեն»-ի գործերով: Կամավորներ է ուղարկել: Եղում է, որ Եայս կապակցությամբ հրաման տվեցինք պատասխանատու քարտուղարներին, պատվիրակներին, ուրեմն «Թեքիլաթ-ը մահուտեն»-ն հիմնականում ստեղծված է եղել ձեր կողմից, կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

Միգնատ Շյուբրի բնյ — Ոչ, մեծաբո փաշա: Պատերազմի ընթացքում յուրաքանչյուր մարդու պարտականությունն էր իր կարողության չափ, մինչև պատերազմի ավարտը օգտակար լինել իր հայրենիքին: Արդեն պատերազմը հայտարարվելուց հետո մեր ընկերների մեծ մասը սկսեց զբաղվել զինվորական, հայրենիքին ծառայելու գործերով՝ յուրաքանչյուրն ըստ իր կարողության: Այդ Ռյաշիի էֆենդի ասված անձնավորությունը որպես զինվորական՝ առավել շատ է զբաղվել, նույնիսկ պաշտոնավարել է ժանդարմական ոստիկանությունում: Այդ մասին տեղեկանալով, մենք կանչեցինք նրան և խիստ զբաղվածություն համար հեռացրինք պաշտոնից:

Նախագահ — Ձեր քարտուղարության ընթացքում ինչու՞ հոգառար վերաբերմունք չեք ունեցել զովտ. Նազմի կողմից հափշտակված փաստաթղթերի նկատմամբ: Կուսակցության քաղաքական գործունեությունը վերաբերող այդ կարևոր փաստաթղթերը մեջտեղից վերացնելը ցույց է տալիս, որ [Կուսակցությունը] առնչություն է ունեցել մի շարք զատուհի գործերի հետ: Այս մասին ի՞նչ կասեցիք:

Միգնատ Շյուբրի բնյ — Ցավոր սրտի [նրա] մեկնելուց հետո տեղեկացա այդ մասին: Մեկ օր հետո մեկնել էր այստեղից:

Նախագահ — Շատ լավ: Բայց չէ՞ որ այդ բանին ավելի շուտ պետք է հետաժուտ լինեիք:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Երբեք մտքովս չէր անցնում, որ փաստաթղթերը առնելով՝ հետը կտանի:

Նախագահ — Ուրեմն փաստաթղթերը նախապես պետք է հավաքված, պատրաստված լինե՞ին, որ բոլորը միատեղ առնելու գնաք:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Էֆենդի, արդեն կուսակցությունը վերակազմելու ընթացքում բոլոր փաստաթղթերը սնդուկների մեջ էինք դասավորել: [Այդ ժամանակ] մենք նկատեցինք, որ նա առանձնացնում էր Փարիզում գտնվելու ընթացքում Ահմեդ Ռիզա բեյի՞ հետ ունեցած էր Քիթակցությունները: Ըստ հրևույթին, դրանք էլ փնտրել, տակնուվրա արել, և, չկարողանալով գտնել՝ բոլորը միատեղ վերցնելով՝ գնացել է:

Նախագահ — Ուրեմն, նախապես զգացել եք, որ զոկո. նազըմը փախուստի է դիմելու:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Ո՛ւ, էֆենդի: Նախագահ — Հապա, ինչու՞ էր ուզում վերցնել:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Հրաժարական տալով՝ խղճել իր հարաբերությունը կուսակցության հետ: Հրաժարական տալու ժամանակ ասաց. «Այս փաստաթղթերը կարևոր են և վերաբերում են ինձ: Ես չեմ ցանկանում, 20—25 տարի առաջ Փարիզում գտնվելու ընթացքում իմ նախատանքին վերաբերող փաստաթղթերն այստեղ մնան: Ես իմ հարաբերությունները խզում եմ: Նույնիսկ այսօր՝ նեռ համագումարներին էլ չեմ մասնակցելու: Շատ լավ, ասայի՛ր: Բայց, երբեք չէի պատկերացնում, որ բոլոր փաստաթղթերը կվերցնի:

Նախագահ — Այդ կարևոր փաստաթղթերը այդպես անփութորեն նրան տալու իրավասությունը ունե՞ի՞ք:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Էֆենդի, զրանք իր փաստաթղթերն էին, ինքն էր տվել:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ զրանք կուսակցության փաստաթղթերի մեջն էին մտել:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Ո՛ւ, էֆենդի. նշված էր, որ այդ նյութերը օգտագործվելու են կուսակցության պատմությունը շարադրելու ժամանակ: Այսինքն՝ այդ փաստաթղթերը պիտի օգտագործվեին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ստեղծման, նրա ասարիք փութերից անցնելու պատմությունը շարադրելու ընթացքում:

Նախագահ — Անցյալ օրը, ձեր տված ցուցմունքի ժամանակ, խոսեցիք Իրբահիմ և պահեստի սպո Ջաֆեր էֆենդիների մասին: Գուր գիտեք արդո՞ք, թե ներկայումս նրանք որտեղ են գտնվում:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Նրանք պետք է, որ Ստամբուլում լինեն: Նախագահ — Ո՞ր կողմերում, հասցեն գիտե՞ք:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Կարծում եմ, որ Իրբահիմ էֆենդին բնակվում է Պեշկիթաշում, իսկ քարտուղար Ջաֆեր էֆենդին Չաթիհում կամ էլ Ջահանգիրի շրջանում: Ժիշտ հասցեն չգիտեմ:

Նախագահ — Առում են, որ պատերազմ հայտարարելուց հետո «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը ձեռնամուխ է եղել [ժողովրդից] նպաստ հավաքելու գործին: Այդ նպատակ ինչու՞ հավաքվեց, գու՞մարը որքանի հասավ և ի՞նչ նպատակի համար ծախսվեց:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Այսի՞նքն, էֆենդի: Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց հետո որոշ նպատակներ են հավաքվել:

Միգնատ Շյուրի բնյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության համար է հավաքվել:

Նախագահ — Այո՞:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Լուր չունեմ, տեղեկություն չունեմ:

Նախագահ — Այդ հասույթից որոշ գումար է ծախսվել: Այդ գումարը ի՞նչ ձևով էք ծախսել:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Այո՞, էֆենդի. մոտ 400 000 լիրայի չափ մի գումար էր, որը հետագայում պահ տրվեց բանկերում: Ձեր ասածը այդ դումարի մասին է արդո՞ք:

Նախագահ — Այդ է, թե՛ այդ էլ, չգիտեմ: Բացատրություն տվեք:

Միգնատ Շյուրի բնյ — Իմ իմացածը այդ գումարի մասին է: Ինչպես փոսեր, պատերազմ հայտարարելուց առաջ հացի խնդիրը բավականին դժգոյացել էր: Այդ կապակցությամբ քաղաքապետարանը որոշեց զնացույթակ օսանձանի: Բայց այդ զնացույցակը արդյունավետ չեղավ: Հետագայում այդ գործով զբաղվեց քաղաքապետարանը: Հացի խնդրին հետևելու համար դիմեցին նաև Փնձալ բեյին: Նա պարտավորվեց այդ գործին հետևել համատեղության կարգով: Նա ասաց, որ «Ես հասցե վաճառեցու եմ այս զնով», իսկ քաղաքապետարանն էլ հավանություն տվեց այդ զնին՞:

[Զիա Գյուլբախի հարցախոսությունը]

Նախագահ — Զիա բեյ, դուք «Ենի մեջմուա» (Նոր հանդես) խորագրով հանդես հրատարակում ե՞ք:

Զիա Գյուլբախ — «Ենի մեջմուա» հանդես է, ես նրան թղթակցում եմ:

Նախագահ — Այդ հանգեցում ինչ-որ թուրանիզմին⁶⁴ վերաբերող մի հողված ունեք: Այդ հողվածում օսմանիզմի⁶⁵ փոխարեն նախապատվությունը տրվում է թուրանիզմին: Այս խնդրի վերաբերյալ րացատրեք ձեր տեսակետը:

Ղլա Գլոբալի — «Ընչ է թուրանը՝ վերնագրով մի հողված ունեմ, որտեղ ցույց եմ տալիս, որ այսօրվա պատկերացումով այն կուլտուրական թուրան է: Այսինքն՝ օսմանյան թուրքերը պետք է մեկ կուլտուրատեղեղեն, Հետագայում մյուս թուրքերը (թուրքալեզու ժողովուրդները — Ա. Փ.) այն ընդունելու զեպքում կուսացվի կուլտուրական թուրան: Եվ դա նպատավոր կլինի նաև օսմանյան պետության համար, քանի որ նախ կըզբարձր օսմանյան երկրի հիմքը հանդիսացում թրքությունը: Բնական է, որ կհզորանա նաև պետությունը, հետագայում էլ ամբողջ թրքությունը, որոնք կընդունեն օսմանյան թուրքերեն լեզուն: Աղբյուրները թուրքերը արդեն սկսել են կուլտուրական թուրանի ուղղությունը անշատեղի թուրքերեն լեզվի տարածումը, օսմանյան գրականության, որպես ազգային գրականություն ընդունելը, բոլոր թուրքերին հոգով-տրտով կապելու է մեղ հետ: Բոլոր թուրքերը ընթերցելու են մեզ մտալույս տեսած ստեղծագործությունները: Թերթերի և զրբերի ընթերցողները կեն շատանան, բնական է, որ զրոզները, գրականագետներն իրենց ստեղծագործություններից առավել շատ օգուտ կըազեն: Ահա այդ հողվածը սկզբից մինչև վերջ զրված է այս նպատակի համար և պարզ ցույց է տրված, որ այն նպատավոր կլինի օսմանիզմի համար:

Նախագահ — Այս հանգամանքը արդյոք չի՞ գրգռի ոչ մահմեդական ազգություններին:

Ղլա Գլոբալի — Ո՛չ, էֆենդի, բոլոր օսմանյան ազգություններն իրենց մշակութի մեջ ազատ են: Այսինքն՝ յուրաքանչյուրը կարող է իր մարտերի լեզվով գրականություն հրատարակել: Այնպես որ, այս կարգը փոխանակ նրանց վշտացնելու, պետք է որ զոհացնել: Այդ ազգությունները կատեն այն մարդկաց, որոնք ասում են, թե թուրքական ազգ, թուրքական կուլտուրա գոյություն չունի, այլ կա միմիայն օսմանյան լեզու և օսմանյան կուլտուրա: Այսինքն՝ նրանք մյուս ազգերին չեն ճանաչում և ասում են, որ գոյություն ունի միմիայն օսմանյան ազգ: Մինչդեռ իմ համոզմունքով «օսմանյան» անվանումը վերաբերում է միայն պետությանը, այսինքն՝ Օսմանյան պետությանը: Եվ այդ պետության մեջ ընդգրկված են արաբ, թուրք, հայ և այլ ազգություններ: Այս հանգամանքը հաստատում է յուրաքանչյուրի ինչ ազգություն լինելը և միևնույն ժամանակ կապահովի օսմանյան պետության հզորությունը:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ Օսմանյան պետությունը, որպես Հե-նարան, կարող է ունենալ ազգերի միջև գոյություն ունեցող միությունն ու փոխազդեք հարգանքը: Իսկ կեն հայտարարվի, որ բոլոր օսմանցի ենք և ազգություն չունենք, այս ազգությունների միջև չի կարող միասնակություն լինել: Հասկանալի է, որ մյուս ազգերը կմերժեն այս թեզը:

Նախագահ — Տեղահանության հարցը ի՞նչ ձևով քննարկվեց կենտրոնական կոմիտեում:

Ղլա Գլոբալի — Բոլորովին շքնարկվեց: Պատերազմին վերաբերող օրենքներն արդեն հրամանագրի ձևն ունեին: Գրանք կազմվում էին պատերազմի պատճառով: Այն կուսակցության ծրագրի հետ առնչություն չունի: Ընհրաժեշտությունից կլնելով հարյուրավոր օրենքներ էին կազմվում:

Նախագահ — Շատերը ասում են, որ այն վճռված է եղել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեում, մի շարք հեկկավարների մտահոգմամբ և որոշմամբ:

Ղլա Գլոբալի — Ե՛րևո չէ:

Նախագահ — Առաջին հերթին այն տեղի է ունեցել Բհհէպդին Եաթրի բեյի և զոկտ. Նազրմի հրահրմամբ:

Ղլա Գլոբալի — Կենտրոնական կոմիտեում:

Նախագահ — Այո՛, կենտրոնական կոմիտեում և ձայների մեծամասնությամբ: Եվ այս հարցը կենտրոնական կոմիտեի կողմից քաջալերվելով՝ նրանք ներգործել են ռազմական միմիստրության վրա և իրականացրել այն:

Ղլա Գլոբալի — Կենտրոնական կոմիտեում այդ մասին ոչ մի խոսք չի եղել:

Նախագահ — Տեղահանության ընթացքում մի շարք վայրերում կոտորածներ են տեղի ունեցել, կողոպուտ և հափշտակություն: Կենտրոնական կոմիտեն մնացել է գիտողի դերում և ոչ մի որոշում չի ընդունել այդ մասին:

Ղլա Գլոբալի — Կենտրոնական կոմիտեն բավական ուշ իմացավ: Այն էլ ոչ բուքթի, այլ մասնակի զեպքերի մասին: Կենտրոնական կոմիտեն տեղեկանալուց հետո պահանջեց, որպեսզի ներքին գործերի և ռազմական միմիստրություններն արգելեն այդ բոլորը և հանցագործներին էլ պատժեն: Մենք պաշտոնազեկ կառավարության գործերին միջամտելու իրավասություն չունեինք: Ուստի այդ ձևով պահանջ ներկայացրինք: Այդ հարցումի հիման վրա մեզ պատասխանեցին, որ մի շարք

Հետաքննող Հանձնաժողովներ են ուղարկել և որոշ միջոցներ են ձեռնարկել: Մեր հարցազրույններին միշտ այդ ձևով էին պատասխանում: Նախագահ — Համեմատյալ ղեկավարող տեղաբնակիչներն ու կոտորածը շարունակում էր իրագործվել: Այդպես չէ՞:

Ղիա Գյոնալի — Այդ արարքներին ո՞վ կարող էր արգելք հանդիսանալ:

Նախագահ — Կուսակցության պատգամավորները համեմատաբար կարևորություն չենրկայացնող հարցերի նկատմամբ միևիտերներ խորհրդում կառավարությունից անմիջապես բացառություն են պահանջել: Այդ ինչպե՞ս է եղել, որ այս կարևոր խնդիրը ձեռք կողմից անուշադրության է մատնվել:

Ղիա Գյոնալի — Կենտրոնական կոմիտեն պատգամավորներին հետո էլ հարաբերություն չունի: Պատգամավորներն ունենին առանձին կազմակերպություն, որը նախկինում կոչվում էր «Ընդհանուր բյուրո», հետագայում այն ընդունեց «Կառավարող հանձնաժողով» անվանումը: Այսպիսին էր միևիտերներին խորհրդի կազմակերպությունը: Պատգամավորներին կառավարողը այդ հանձնաժողովն էր:

Նախագահ — Այո, այդպես է: Սակայն նշվեց, որ կենտրոնական կոմիտեն իր ցանկությունները իրականացրել է ձեռք միջոցով, կամ էլ ձեռք մյուս պատգամավոր ընկերներին օգնությամբ: Այսինքն՝ ասացին, որ կենտրոնական կոմիտեում հավանության արժանացած խնդիրները մենք աշխատում էինք իրագործել միևիտերներին խորհրդում գտնվող կուսակցականներին միջոցով: Այսպիսով, ինչպես նրանում է, նրանք եռանդազին զբաղվել են բոլորովին կարևորություն չենրկայացնող գործերով:

Ղիա Գյոնալի — Նրանք գործել են անձնական նախաձեռնությամբ:

Նախագահ — Կարևորություն չենրկայացնող խնդիրներին համար ներքանք ամեն ջանք գործադրել են, իսկ ինչու՞ կոտորածի հարցով ոչ մի բան չեն նախաձեռնել միևիտերներին խորհրդում: Այստեղից եզրակացվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն հավանություն է տվել կոտորածին:

Ղիա Գյոնալի — Ո՛չ, էֆենդի: Կենտրոնական կոմիտեն ղեկավարում էր «Թեղեթիլաթ-ը հարիչին» («Արտաքին կազմակերպություն»): Պատգամավորներին պրոպագանդելը արգելված էր: Սակայն անձնապես ծանոթ պատգամավորներին հետ կարող էին որոշ հարցերի մասին խոսել: Կենտրոնական կոմիտեն ուղղակի չէր կարող նրանց պրոպագանդել: Պրոպագանդելը չէր մտնում նրա իրավասության մեջ: Հետո պաշտոնները առանձնացված էին: «Թեղեթիլաթ-ը ֆեդերալ»-ի («Շա-

րիաթի կազմակերպություն») և «Թեղեթիլաթ-ը հարիչին»-ի կառավարող հանձնաժողովները տարբեր էին:

[Արիֆ բեյի հարցախոսությունը]

Նախագահ — «Թեղեթիլաթ-ը մահատես»-ի ստեղծման մասին կալուսերական հրամանագիր տրվե՞ց, թե՞ ոչ:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Դուք ասացիք՝ սպաշտոնական հաստատության մասնաճյուղ: Առանց կայսերական հրամանագրի արդյո՞ք կարող էր սպաշտոնական հաստատության մասնաճյուղ գոյություն ունենալ:

Արիֆ բեյ — Ժամանակավոր հանձնաժողով լինելու համար այն ստեղծվել էր ռազմական միևիտերության կողմից: Բնական է, որ այդ մասին իրազեկ էին նաև ներքին գործերի միևիտերը, մեծ վեզիրը և մյուսները:

Նախագահ — Միևիտերներին խորհրդի որոշմամբ:

Արիֆ բեյ — Հավանական է, էֆենդի:

Նախագահ — Դուք այնտեղ էի՞ք «Թեղեթիլաթ-ը մահատես»-ի ստեղծումից առաջ:

Արիֆ բեյ — Այնտեղ էի, էֆենդի: Այդ մասին ինձ տեղեկություն տվեց ռազմական միևիտերը:

Նախագահ — «Թեղեթիլաթ-ը մահատես»-ի ստեղծման հրամանը ինչպե՞ս եղավ, գրավո՞ր:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, գրավոր չի եղել, այլ բանավոր: Այդ մասին առաջին հերթին տեղեկություն տվեց Սուլեյման Ասերի բեյը: Նա տեսակցեց էր ռազմական միևիտերի հետ: Հետո ռազմական միևիտերը ինձ կանչեց իր մոտ, նա էլ բանավոր հայտնեց այդ մասին: Ես էլ բժողունեցի: Սակայն Ազիզ բեյին այդ մասին հրաման է տվել ներքին գործերի միևիտերը: Այստեղից կուսում եմ, որ ներքին գործերի միևիտերն էլ գիտեր այդ մասին:

Նախագահ — Ձեր պաշտոնավարության հարցը կարող էր բանավոր տեղեկացվել: Իսկ մի հաստատության հիմնադրումը չէր կարող բանավոր կատարվել: Անպատճառ որևէ միևիտերության հրաման անհրաժեշտ էր:

Արիֆ բեյ — Ըստ երևույթին, այդպիսի մի հրաման եղել է:

Նախագահ — Դուք այնտեղ չէի՞ք գրա ստեղծումից առաջ:

Արիֆ բեյ — Այնտեղ էի:

Նախագահ — Այդ մասին ձեզ հրաման չեկա՞մ: Ինչպե՞ս կարող է որևէ հաստատություն առանց հրամանի հիմնվել:

Արի՞ք բեյ — Չեմ հիշում, էֆենդի:
Նախագահ — Սուլեյման Աբրեքի բեյը ի՞նչ հարաբերության մեջ էր «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ:

Արի՞ք բեյ — Նա հանձնաժողովի նախագահն էր: Որոշումները հայտնում էր ուղղմական մինիստրություն և ստանում անհրաժեշտ հրահանգներ:

Նախագահ — Որտե՞ղ էր նրա պաշտոնատեղին:
Արի՞ք բեյ — Նրա համար հատուկ պաշտոնատեղի էր վարձված Նուրի Օսմանիեյում: Քառասնի-ի էֆբլարո տպարանի դիմաց, N 32 տանը:

Նախագահ — Նա դրամարկղ ունե՞ր:
Արի՞ք բեյ — Ի՞նչ:
Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին հատկացված դրամարկղ գոյություն ունե՞ր:

Արի՞ք բեյ — Այո՞:
Նախագահ — Գրամադղոխ ունե՞ր:
Արի՞ք բեյ — Անկասկած:

Նախագահ — Սկզբնական շրջանում որբա՞ն գումար էր հատկացված:
Արի՞ք բեյ — Փանակը չգիտեմ:
Նախագահ — Ո՞րտեղից էիք վերցնում այդ գումարը:

Արի՞ք բեյ — Կարծեմ դրա մասին ասացի: Մի քանի անգամ ստացել ենք ազգային պաշտպանության մինիստրությունից: Ավելի շատ ստանում էինք ուղղմական գաղտնի հաստատությունից:

Նախագահ — Փոխարենը ստացական տրվում է՞ր:
Արի՞ք բեյ — Միգուցե:
Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ոչ մի կապ գոյություն չունի, այդպես չէ՞:

Արի՞ք բեյ — Ոչ, ոչ մի կապ գոյություն չունի:
Նախագահ — Այժմ կարգացվելու են մի շարք հեռագրեր և թղթակցություններ:

Արի՞ք բեյ — Կարող է թղթակցություն լինի, բայց դրանք չեն կարող այդ կապը հաստատել:

Նախագահ — (խոսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Կարգաց՛ե՛ր:

Հարգելի եղբայրն՝ ր.
Թերզապի կազայում, Թեշքիե նահանստը ևղած ազգայիներից չեւէն Համիդ աղան օժանգակութեան է խնդրել, ասելով, որ Կովկասի (...)66 վիլայեթի բընակները մի քանի հայրենակիցների հետ նպատակադրել է օդնիլ բունակին: Եթե իրեն թույլ տրվի, ապա Գլաբրեզիում մի կարևոր «Թեշքիլաթ» ասեղծելով, շարժելու է դեպի սահման: Հուսով ենք, որ հիշյալը կարող է այդ ձևով ծառայության մատուցել: Կարծում ենք, որ նրանց ատարածը կարող է երկու տեսանկյունով՝ օգտակար լինել հայրենիքի համար:

Քանակին եղբայրներ, հայրենասիրական նախանձություն համարելով, խնդրում եմ ձեր թույլտվությունը՝ այդ կամ ոչ: Պատասխանը հետադրով:
Իզմիրի մյուքիի՝ Զուհի Զադե Ամնեյ
23 թեշրի-ի սահի 1330 թ.
[1914 թ. նոյեմբերի 23]

(Այնուհետև նախագահը բնթերցել է տալիս վերոհիշյալ հեռագրերը):

Նախագահ — Ընթերցված բոլոր հեռագրերը ցույց են տալիս, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ներքին կապ է եղել:

Արի՞ք բեյ — Ո՞չ:
Նախագահ — Ինչպե՞ս թե ոչ:
Արի՞ք բեյ — Հիշողությունս թույլ է, չեմ կարող պատասխանել: Եթե մեկ ան մեկ հարցնեք, կարող եմ ապացուցել, որ կապ գոյություն չի օւնեցել:

Նախագահ — [Կենտրոնական կոմիտեն] նույնիսկ միջամտել է զինվորական գործողություններին:

Արի՞ք բեյ — Բեհաէդդին Եաբիր բեյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ուղղակի պաշտոնատար անձը լինելով...

Նախագահ — Շատ լավ, չէ՞ որ Միգուցա Շյուքրի բեյին է գրում:
Արի՞ք բեյ — Ուղղակի մեզ հետ թղթակցելու հնարավորություն չի օւնեցել, ուստի նրա միջոցով է ուղարկել:

Նախագահ — «Ներքին գործերի մինիստրության միջոցով Միգուցա Շյուքրի բեյին» գրելու փոխարեն, թող ձեզ գրեք:

Արի՞ք բեյ — Ծժն չի գրել, դրանում ինքն է մեղավոր:

Նախագահ — Ուրեմն այդպես է ցանկացել և այդպես էլ գրե՛լ է:
Արի՛ֆ բեյ — Է՛քեհրի, ես այնքան էլ կարգ ու կանոնի հետևող մարդ չեմ: Երբեմն ինքնուրույն գործեր էր կատարում: Ոչ մեկը չի կարող ապացուցել, որ «Թեղթիլաթ-ը մահաուտե»-ն կուսակցություն հետ հարաբերության մեջ է եղել:

Նախագահ — Ինչու՞

Արի՛ֆ բեյ — Թող մյուս հեռագրերը կարդան:

(Ընթերցվում է Լալիլ, Նազըմ և Աղղի բեկերի ստորագրություններով Միդհատ Շյուքրի բեյին ուղղված հեռագիրը)

Արի՛ֆ բեյ — Մա ցույց չի տալիս, որ կապ է գոյություն ունեցել: Ես նախապես էլ սասել եմ, որ կամավորների ստեղծման հարցում զբոսում կազմակերպություններ չունենալու պատճառով որոշեցինք օգտվել այլ վայրերում գտնվող [կուսակցություն] պատասխանատու քարտուղարներից: Ուստի այդ մասին զրեցինք կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին:

Նախագահ — Շատ լավ, գրողը ո՞վ էր:

Արի՛ֆ բեյ — Մեր հանձնաժողովը:

Նախագահ — Բայց չե՞ որ այդ հանձնաժողովը ուղղակի հրաման է տալիս կուսակցությանը:

Արի՛ֆ բեյ — Դա հրաման չէ: Նրանց միջնորդությունից օգտվելու համար է, որ դիմել ենք:

Նախագահ — Շատ լավ, առե՛ք թե նման դիմում կարող էիք անել: Բայց չե՞ որ այդ թղթակցությունը կարող էր ուղղակի անել:

Արի՛ֆ բեյ — Ուղղակի թղթակցություն ունեցել ենք պատասխանատու քարտուղարների հետ: Այստեղ գրում ենք Միդհատ Շյուքրի բեյին⁶⁵:

[Ռիպա բեյի հարցաճեմուրջներ]⁶⁵

Նախագահ — Ձեր ցուցմունքից այնպես է հասկացվում, որ տեղահանությունն ու կոտորածը իրականացնող ջոկատների, զինվորական միավորումների մեջ գտնվել են նաև «Թեղթիլաթ-ը մահաուտե»-ին պատկանող խմբավորումներ:

Ռիպա բեյ — Եթե թույլ տաք, այդ էլ կրացատրեմ: Ես այդ հարցում ինչ-որ սխալ արտահայտություն եմ տեսնում: Իմ կարծիքով, գոյություն է ունեցել մի «Թեղթիլաթ-ը մահաուտե», որը կազմակերպվել է ռազմական միևիտարության հրամանով և գործել է ռազմաճակատում և ընդհանրապես հակառակորդի գտնված շրջաններում: Ուզում եմ այս

հարցը բացատրել ըստ իմ համոզմունքի: Մյուս՝ երկրորդ «Թեղթիլաթ-ը մահաուտե»-ն ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիլայեթներում, սանջակներում, կազաներում իրականացնի տեղահանությունը, նկատի ունենալով, որ այդ վայրերում ժանդարմական ոստիկանությունը բավարար ուժ չի ունեցել այն գործադրելու: «Թեղթիլաթ-ը մահաուտե»-ի ստեղծած խմբերը բոլորովին կապ չեն ունեցել ժանդարմական ուժերի հետ, իհարկե զու, առանձին հարց է: Օրինակ, հայերին գյուղերից հավաքելու և տարագրելու խնդրում ժանդարմական ուժերը չէին բավարարում: Ինչպես գիտեք, բանակը ժանդարմին իր հետ ռազմաճակատ էր տարել: Որևէ գյուղի տեղահանությունը համար ուղարկվում էր երկու ժանդարմ, իսկ նրանց օգնելու համար էլ նշանակվում էին տվյալ գյուղին կամ շրջանին ծանոթ ձեռնհաս և փորձառու մի քանի մարդիկ: Հավաքագրում էին: Եվ դա անվանում էին «Թեղթիլաթ-ը մահաուտե»: Ահա այս գործը շինվածն է մեջ էր զրվում մեծ նպատակի համար ստեղծված «Թեղթիլաթ-ը մահաուտե»-ի հետ:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ ձևով մեջտեղ եկած «Թեղթիլաթ-ը մահաուտե»-ն ո՞վքեր էին կառավարում, վախենե՞րք:

Ռիպա բեյ — Դրանք բոլորն էլ տեղական բնույթ ունեին:

Նախագահ — Տեղական լինելով հանդերձ կառավարումը ո՞ւմ ձեռքին էր գտնվում, վախենե՞րք, թե պատասխանատու քարտուղարների Այս հանգամանքը բացատրե՛ք:

Ռիպա բեյ — Բացատրելու եմ ըստ իմ հայեցողության, քանի որ անձամբ ներկա չեմ գտնվել: Դրանք, այնտեղ, որտեղ ստեղծվել են, կառավարվել են այդ շրջանի քաղաքացիական առաջնորդների կողմից: Տվյալ վայրի պատասխանատու քարտուղարները անպաշտոն խառնվել են այդ գործերին, դրանք ուղղակիորեն տեղական բնույթ ունեցող գործեր են եղել: Մեծարգո փաշա, կենտրոնական կոմիտեն դրանից տեղյակ չի եղել:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեն զինվելու համար տվել է իր համաձայնությունը, նույնիսկ այդ մասին հրամաններ է արձակել: Այդ բոլորը առկա են փաստաթղթերի մեջ: Ձեր կողմից այդպիսի բան տեղի ունեցե՞լ է արդյոք:

Ռիպա բեյ — Ոչ, ես նախապես սասել էի, թե իմ ռազմամթերքը ինչպիսի վիճակում է գտնվում:

Takvim-i Vekayi. 12 Mayıs 1335 (1919) № 3554

[Միզհատ Ելուրի բյի հարցաՎեճությունը]

Նախագահ — Միզհատ Ելուրի բյի. ասում են, որ կատարածի խնդրում [կուսակցության] պատասխանատու ներկայացուցիչները ազգացություն են բանեցրել մի շարք վալիներին և մուլթասարիֆներին վրա, նույնիսկ չհնազանդվողներին պաշտոնազրկել են, ճիշտ է արդյոք:

Միզհատ Ելուրի բյի — Մի քանիսի հեռացումը կատարվել է մեր կողմից: Այսինքն՝ վալին կամ մուլթասարիֆը զբոլ են մեզ խորհրդակցելու նպատակով մի շարք գործերի մասին: Մենք չենք թողնել, որ նրանք այդ գործերի մեջ խառնվեն:

Նախագահ — Պատասխանատու ներկայացուցիչներ:

Միզհատ Ելուրի բյի — Այո՞:

Նախագահ — Այդպես չէ: Ձեր մի շարք պատասխանատու ներկայացուցիչները պաշտոնից հեռացրել են վալիներին:

Միզհատ Ելուրի բյի — Չեմ կարծում, որ այդպես եղած լինի:

Նախագահ — Ինչպե՞ս թի:

Միզհատ Ելուրի բյի — Էֆենդի, մեր ներկայացուցիչները մի՞թե կարող էին պաշտոնից հեռացնել վալիներին:

Նախագահ — Տեղատնտեսական և կոտորածիք վերաբերող հրամաններին չհնազանդվելու համար Անկարայի վալի Մազհար բեյը, կատամետուի վալի Ռեշիդ փաշան անմիջապես պաշտոնանկ են արվել:

Միզհատ Ելուրի բյի — Մազհար բեյին չեմ ճանաչում: Նրա պաշտոնանկություն մասին տեղեկություն չունեմ: Ռեշիդ փաշան բարեկամս է, 15 տարոց ի վեր նրան ճանաչում եմ: Չեմ կարծում, որ պատասխանատու ներկայացուցիչ ցուցումով հեռացված լինի պաշտոնից⁷⁾: Ընդհակառակը, նա հեռացվել է պաշտոնից հիվանդության պատճառով: Նա եղել է իմ 15 տարվա մտերիմ ընկերը: Ինձ հրրե է չի սակ, որ ինքը հեռացվել է պաշտոնից պատասխանատու քարտուղարի ցուցումով:

Նախագահ — Ձեր պատասխանատու քարտուղարը նրան չի հեռացրել պաշտոնից: Դա կատարվել է նրա ղեկավարի հիման վրա:

Միզհատ Ելուրի բյի — Ո՛չ, էֆենդի. պատասխանատու քարտուղարը պետք է, որ ինձ զբեր այդ մասին, իսկ ես նրա պարկեշտության մասին լավ կարծիք ունենալու համար չէի կարող հավանություն տալ այդ խնդրին:

Նախագահ — Ձեր պատասխանատու քարտուղարները կարող էի՞նք արդյոք, որե՛է հարցով ուղղակի դիմել ներքին գործերի մինիստրությանը: Միզհատ Ելուրի բյի — Ո՛չ, էֆենդի. չէի կարող: Այդ մասին նե՛ք իմացվեր, նրանք կհեռացվեն իրենց պարտականությունից: Եթե մենք տեղեկանալիք, որ նրանք որե՛է հարցով դիմել են ներքին գործերի կամ մի այլ մինիստրությանը, ապա անմիջապես կհեռացնեմք: Դա մտնում էր մեր իրավասության մեջ: Նրանց խիստ հրաման էր տրված, որ նման թղթակցությունների առկայության դեպքում...

Նախագահ — Մեր ձեռքի տակ այնպիսի փաստաթղթեր կան, որոնք ցույց են տալիս, որ Բեհաէդդին Շարիր, զոկու. նազըմ բեյերը թղթակցություն են ունեցել ներքին գործերի մինիստրության հետ:

Միզհատ Ելուրի բյի — Գործին վերաբերո՞ղ:

Նախագահ — Այո՞:

Միզհատ Ելուրի բյի — Կարող է մեզուցի զոկու. նազըմը ինքնազուրի է կատարել այդ:

Նախագահ — Թղթակցել է նաև Բեհաէդդին Շարիր բեյը, այդ մասին դուք տեղեկություն չունե՞ք:

Միզհատ Ելուրի բյի — Գարող է պատահել, էֆենդի:

Նախագահ — Որ այդպես է, ինչու՞ առանց արտոնության, ինքնազուրիս կերպով նման արարքների համար...

Միզհատ Ելուրի բյի — Բայց դա տեղի է ունեցել նախքան իմ քարտուղարությունը:

Նախագահ — Առանց համաձայնության, մի՞թե այդ դիմումները կարող էին այդպես հասնալի կրկնվել:

Միզհատ Ելուրի բյի — Ըստ ներույթին անհրաժեշտություն է ըզգացվել էֆենդի: Սրանից 6—7 տարի առաջ նույնիսկ մի քանի պատասխանատու քարտուղարներ ընտրվել են իրենց շքաններով: Մեղ հայտնեցին, որ այդպիսիները որոշ հարցերով դիմել են մինիստրություններին: Նրանք էլ այդ գրությունները ուղարկել էին մեզ, և մենք նկատողություն անկնով գրել էինք, որ կրկնվելու դեպքում նրանք կհեռացվեն իրենց պարտականություններից: Օրինակ, Յակուր Չեմի բեյը դատադարտվել էր ռազմական առյանի կողմից նրա համար, որ Աղանալում զոտնվելու ընթացքում նա մի քանի բաներ էր հայտնել Մուամմեր բեյին: Մուամմեր բեյն էլ այդ մասին գրել էր մեզ: Ուստի, մենք անմիջապես նրան հեռացրինք որ պարտականություններից: Վալի գործերին միջամտելու համար մեր ձեռք նրան հեռացրել էինք մեր անձնակազմից: Միզուցի,

ինչ-որ բան եղել է, որ ես տեղեկություն չունեմ: Այդ մասին ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախագահ — Անկարայի վայրի Մազհար բելը նույնպես մի շարք աշգլխի հրամաններ է ստացել: Այդտեղ գնացող կուսակցության զբլ-խաժոր բարտուղարներից Աթիֆ բելի թելադրանքով նա անմիջապես հեռացվել է պաշտոնից, իսկ նրա տեղ վայրի է նշանակվել Աթիֆ բելը:

Միղհատ Շյուբի բել — կուսակցությունը Աթիֆ բել անունով զբլ-խաժոր բարտուղար չի ունեցել:

Նախագահ — Այդպես են հայտնել: Գուցե կուսակցական անդամ-ներինց մեղք լինի:

Միղհատ Շյուբի բել — Անդամներից չէ, էֆենդի: Աթիֆ բելը այդ ժամանակ կենտրոնական կոմիտեի մեջ չէր:

Նախագահ — Ինչ որ է, կուսակցության կողմից ուղարկվել է Աթիֆ բելը և մի շարք գաղտնի հրահանգներ է տվել վայրին: Մազհար բելն էլ մերժել է: Հաջորդ օրը Մազհար բելը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ նրա տեղ նշանակվել է Աթիֆ բելը:

Միղհատ Շյուբի բել — Բոլորովին տեղեկություն չունեմ: Ես տե-սակցել եմ նրա հետ, եթե այդպիսի բան լիներ, ինձ կասեր անպայման:

Նախագահ — Այդ բոլորի մասին մեզ վկայություն է տվել Մազհար բելը:

Միղհատ Շյուբի բել — Կարող է պատահել, էֆենդի: Ինձ այդպի-սի բան չի ասել, կարող եք իր ներկայությամբ ստուգել: Ես հիմա եմ տեղեկանում, որ Աթիֆ բելը այդպիսի հրաման է տվել:

Նախագահ — Նույնը պատահել է նաև Ռեշիդ փաշայի և Յուզլաթի մուֆասարբիֆ Ջեմալ բելի հետ:

Միղհատ Շյուբի բել — Բոլորովին տեղեկություն չունեմ, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմի բնթացքում կուսակցության որոշումով բռնազորավել են օտարազգի մի շարք զպրոցներ: Այդ մասին տեղեկու-թյուն ունե՞ք արդյոք:

Միղհատ Շյուբի բել — Կենտրոնական կոմիտեի որոշումով:

Նախագահ — Այո՞:

Միղհատ Շյուբի բել — Բոլորովին ոչ:

Նախագահ — Միգուցե՞ Ստամբուլի կենտրոնի որոշումով:

Միղհատ Շյուբի բել — Մեծարգո փաշա, չեմ կարծում: Դա բոլո-րովին հնարավոր չէր: Ես չեմ լսել, որ որևէ զպրոց բռնազորավել կամ փակվի: Դրա համար հիմք էլ չի եղել:

Նախագահ — Եվ այդ շինությունները այլևս չեն օդտագործվել տե-րիեղծների կողմից: Որոշ տեղեր քանդել են, իսկ որոշ բաներ էլ ավելաց-րել:

Միղհատ Շյուբի բել — Բոլորովին տեղեկություն չունեմ: Այդպիսի բան չեմ կարողանում հիշել:

Նախագահ — Մի նամակ կա, կարդացե՛ք:
(Քարտուղարը կարդում է)

Հարգաբանագրություն.
Կառավարության փոփոխման հետևանքով անվտանգության ընդհանուր տնօրենի մոտ չուղեցի երկար մնալ: Իմ ցանկությունը ընդառաջելով՝ Ստոկհոլմի գնացանառան անհրաժեշտ կերպով 7500 զուրուց սոհէկ և 2500 զուրուց էլ ավելիով դուրսը հատկաց-րել: Արտաբեկ գործերի միջնորդությունից ստացա միջևե մարտ ամսվա սկիզբի ինձ հատկացված ոտեֆին ու հարկից դուրսը: Մեկ ամից ավելի է, ինչ գտնվում եմ Վիեննայում: Բեռլինի ճանապարհն արեան էլ ապահով լինելու պատճառով ստի-գված եղա մեյալ այստեղ: Վաղ մեկնելու եմ Բեռլին, այնտեղից էլ Ստոկհոլմ: Առողջու-թյունս շատ լավ է, Երբեմն այցելում եմ Հյուսանի Հիմի փաշային⁷²: Անշալ օրը ին-քը և ազգիկը ծանր հիվանդություն անցկացրին: Հիմա կազդրովել են: Կարելի է ասել, որ հեղափոխական շարժումների ընթացքում ոչ մեկի թիքը շարունակեց Վիեննա-յում: Հեղափոխությունից հինգ-վեց օր հետո եկա Վիեննա: Ամենաութը հանցարտ է: Մի նամակ էլ կգցեմ Ստոկհոլմից: Օտար մամուլից իմացա, որ հակառակորդ⁷³ գրա-վել է Ալանայի վիլայեթը, բայց ներքին կառավարումը մնացել է մեր ձեռքին: Այս նամակը ուղարկում եմ Օսման բելի միջոցով: Հարկային վարչության ընդհանուր տը-նեման Սերրի բելը երկու ամիս է, ինչ գտնվում է Վիեննայում: Ճանապարհները փակ լինելու պատճառով, Վիեննա ժամանած ուղևորները սպասողական դրություն մեջ են ... Առայժմ այսքան:

Երաչյա Ազիզ⁷⁴

Նախագահ — Կարողացա՞ք մտաբերել:

Միղհատ Շյուբի բել — Ազիզ բելին ճանաչում եմ:
Նախագահ — Ո՞րտեղ գտնվում ...

Միղհատ Շյուբի բել — Վիեննայից է գրում:
Նախագահ — Հիմա ու՞ր է, որտե՞ղ է գտնվում: Ո՞վ է այս նամակը

ձեզ բերող՝ Օսման բելը:

Միղհատ Շյուբի բել — Ես չեմ ստացել այդ նամակը: Առաջին ան-գամ եմ տեսնում: Միգուցե փոստատունն է վերցրել: Ես հետազայում իմացա, որ Ազիզ բելը մեկնել է այստեղից: Նույնիսկ մեկնելուց առաջ փնտրել է ինձ:

Նախագահ — Ո՞վ է այս Օսման բելը, կարողացա՞ք հիշել:

Միղհատ Շյուբի բել — Մի Օսման բել կար, որը Յուսուֆ Ռադի բե-լի եղբայրն էր: Նա՞ է արդյոք:

Նախագահ — Կարդացն՝ք ծրարի վրա գրվածը:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիկ բեյը կարդում է)

— Ներքին գործերի մինիստրություն իրավաբան-խորհրդատու Օսման փաշա էֆենդի:

Միղհատ Շյուբի բեյ — ձանաչում եմ, շատ լավ եմ ձանաչում:

Նախագահ — Սալիդ Հալիմ փաշայի զոյակում տեղի ունեցած ժողովում Սև ծովի պատահարի պատճառով պատերազմ հայտարարվելու մասին անշուշտ տեղյակ եք:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Այո՛, լսել եմ: Բայց Սալիդ Հալիմ փաշան, ասաց, որ ինքը կաշխատի կանխել:

Նախագահ — Այդ [պատերազմի] հրամանը ի՞նչ ձևով հաղորդվեց և ինչպիսի՞ն էր ձեր համոզմունքը այդ մասին:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Մեզ տեղեկացրին:

Նախագահ — Շատ լավ, ինչպե՞ս տեղեկացրին:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Հինգ տարի առաջ եղած բանը ինչպե՞ս բացատրեմ, Հիշողությունս այնքան էլ զորավոր չէ:

Նախագահ — Նույնությամբ մի ասեք, այլ ինչ ձևով տեղի ունենալը:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Մեծ վեզիրի ջրագրգիռ վիճակից հասկացա, որ նա պատերազմին կողմնակից չէր: Նա ասում էր, որ պատերազմի մեջ մտնելը լավ բան չէ:

Նախագահ — Այդ դեպքը ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Մանրամասն բացատրություն չովեցին: [Մեծ վեզիրը] ասաց հետևյալը. «Սև ծովում ինչ-որ բանում է տեղի ունեցել: Մի նավ են պարտաստել մեզ հանձնելու համար⁷⁵, Բայց ես աշխատելու եմ պատերազմը կանխել և մի քանիսին էլ պատժել: Այժմ շվամս մեջ եմ դեպքանությունների հետ: Նրանց վստահեցրել եմ, որ մնալու ենք չեզոք: Թե ինչ արդյունքի կհասնեմ, չգիտեմ: Բոլոր դեպքերում դուք հաղորդե՛ք ձեր ակումբներին⁷⁶ և բուլոբին, որ պատերազմ տեղի չի ունենալու»:

Նախագահ — «Այդ մարդուն պիտի պատժեմ» ասելով, ու՞մ նկատի ունեք:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Այսինքն, ասաց, «Դեռ պանություններին կը վստահեցնենք, որ մի սխալություն է եղել, հետաքննություն կկատարենք»⁷⁷:

Նախագահ — Դուք ասել էիք, որ կենտրոնական կոմիտեին և Քեշ-բիլասի-ը մասնակցե՛ք միջև կապ գոյություն չունի: Մինչդեռ, այս նա-

մակից, որը հիմա կարգացվելու է, հասկացվում է գոյություն ունեցող կապը: Ի՞նչ կասեք: Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիկ բեյը ընթերցում է նամակը)

ՄԻՂՀԱՍ ՇՅՈՒԲԻԻ ԲԵՅ ԷՖԵՆԴԻՍ

Հարգելի եղբայրս,

Պատասխանում եմ նրեկ ստացված 1330 (1914) նոյեմբերի 15 թվագրությունը կրոզ գրությունը:

Մտախի մեկ շաբաթ առաջ ներքին գործերի մինիստրությունը մտիտաարթություն մի հրաման եկավ, որ իմ լիմաշի մեջ գտնվող չերքեզիները, բանասիրչայները և այլ մարդկանցից մոտ 200 հոգի հավաքեմ և ուղարկեմ Կովկասում շեֆուտություն անելու համար: Այս գործը արդեն Նախաձեռնվել է և հավաքում ենք մարդկանց: Առանց մասնաճանաչությունների մեջ մտնելու, մենք զրանց կհավաքենք և կուղարկենք մի քանի օրվա ընթացքում: Այն ձևով և պայմանով, ինչ կենտրոնական կոմիտեն է պահանջում՝ մեզ մոտ քիչ մարդիկ կգտնվեն: Կովկասի ժողովուրդներից կարասի լիմաշում միայն չերքեզներ կան: Ազգի, շեյխ, վրացի կամ այլ ժողովուրդներից մարդ չկա: Այստեղ գտնվող չերքեզներ համարյա թե ո՛չ ուտեստի սրան, ո՛չ էլ ծածոթ են Կովկասի տարածքին և ո՛չ էլ կրքե՛կ եղել են այնտեղ: Բայց և այնպես զինվորական ծառայության մեջ չգտնվող և պահանջված նկարագրով համարակ մարդիկ կգտնվեն:

Մենք կարող ենք մի քանի հարյուր (300—400) չերքեզ հավաքարկ և ուղարկել, որոնք շեֆուտություն կանեն բանակի առաջամասերում: Միայն կապ հաստատելու համար, կեն սահմանափակ թվով մարդկանց կարիքը զգացվի, այպա տարբեր կրթությունը 5—10 խոց կարելի է գտնել, որոնք քիչ թե շատ կկարողանան Կովկասի զուլուրներ և Կոսթան ասել և [ժողովուրդին] զբոսել: Այդ մարդկանց անունները և բնակավայրերը արձանագրված են: Հետագայում, կքն անհրաժեշտություն և հրաման լինի, մի քանի օրվա ընթացքում կուղարկենք: Նրանք խոտեր տեր և հարգաբեր արժանի մարդիկ են: Չնայած ներքին գործերի մինիստրության և բարձր հանձնաժողովի⁷⁸ պահանջաբար արարել զսակ մարդիկ են, բայց անհրաժեշտության դեպքում կվազվեն, ինչպես հարկն է: Սպասում ենք ձեր պատասխանին:

էֆենդի եղբայրս, պատրաստ եմ ձեր հրամանները կատարելու⁷⁹:

Հարգանքներով՝ ձերը Բալչեքներին անտու՛ջ Մուսա:

20 թեյրե-ի սանի 1330 թ.
[1914 թ. նոյեմբերի 20]

Ետպա ծանուցել զվա. նազում էֆենդի եղբայրս

1914 թ. նոյեմբերի 22

ՄԻՂՀԱՍ ՇՅՈՒԲԻԻ ԲԵՅ

Հարցնե՛ք միտառակ: Անհրաժեշտ ծախսերը կատարել այց վալի բնակչության հաշվին և ուղարկել այստեղ: Չիմվելու են այստեղ: Բարձր հանձնախորհրդի պահանջի դեպքում նրանց ստուգումը կատարվելու է Ցակուր [Չմախի] բեյի կողմից:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Ինչպես ասել էի նախօրոք, կենտրոնական կոմիտեն ջանացել էր օժանդակել տվյալ պատերազմին: Կովկասյան ժողովուրդների մեջ խոսովություն սերմանելու համար անհրաժեշտ էր

ուղարկել այդ տեղերին ծանոթ, լեզուներին տիրապետող մասնագետական մարդկանց: Այս կապակցությամբ «Թեհրթիւլաթ-ը մասնուսուս»-ն ցանկացել էր, որպեսզի կենտրոնական կոմիտեն իր մասնաճյուղերի միջոցով հարցում կատարի և պատասխաններն էլ տեղեկացնի իրենց: Մենք էլ հայրենասիրական նվիրումով կատարել ենք այդ հանձնարարականը և քստացված պատասխանները նույնությամբ հայտնել «Թեհրթիւլաթ-ը մասնուսուս»-ին: Մենք անձնապես չենք զբաղվել այդ հարցով:

Նախագահ — Այնտեղ պարզ երևում է, որ բարձր հանձնախմբի և ներքին գործերի մինիստրության հրահանգները չեն համապատասխանում իրար:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Հնարավոր է, որ ներքին գործերի մինիստրությունը գրած լինի այլ գասի մարդկանց վերաբերյալ: Ես ստույգ չբնորոշում այդ դեպքը:

Նախագահ — Բարձր հանձնախումբ առնելով, ըստ երևույթին, նկատի ունի ձեր կենտրոնական կոմիտեն:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Բնական է, որ իմ կողմից գրված լինելու համար պատասխանատու բարտուղարը չէր կարող դանաղանել: «Թեհրթիւլաթ-ը մասնուսուս»-ն ինչ դասի մարդկանց վերաբերյալ մասին որ գրել է, մենք էլ նույնությամբ հաղորդել ենք մեր ակումբներին: Մենք հայտնել էինք, որ մեր փնտրած մարդիկ՝ նամուսի տեր, լեզու իմացող, Կովկասի իրավիճակին ծանոթ և հնդկաբնություն վայելող անձնավորություններ լինեն: Իսկ ներքին գործերի մինիստրությունը մուսուլմանորիֆներին պահանջել է այլ մարդիկ⁵⁰: Ահա այս կապակցությամբ մեզ հարցում են կատարել: Այստեղից չի հասկացվում, որ «Թեհրթիւլաթ-ը մասնուսուս»-ն կապ է ունեցել կենտրոնական կոմիտեի հետ: Վատահ եղեք, որ կենտրոնական կոմիտեն զբաղմանով թղթակցություններ էր ստանում այնպիսի հիմնարկություններից, ինչպիսիք են՝ որբանոցները, «Կարմիր մահակը», լուսավորության մինիստրությունը և այլն: Բնական է, որ ամեն մի գրություն չէր կարող իրար նման լինել: Հետևաբար, ես այն մտքին եմ, որ պատրիարքի ընթացքում այս արարքը արժանի էր գնահատանքի: Երբեք չէի կարծում, որ դրա համար հետագայում դատարանում կենթարկվեն հանդիմանություն: Այս արարքը գնահատման արժանի երևույթ էր, որովհետև ժամանակը այնպիսին էր, որ չլուրացանչուք մարդ պետք էր սրտանց ջանք թափեր երկրի պաշտպանության համար: Այս արարքին, որ կողմից էլ մտանա, արժանի է գնահատանքի, նման ծառայություն կատարելը յուրաքանչյուրի համար հայրենասիրական պարտականություն էր:

Նախագահ — Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող բարտուղար Շեֆի բեյը բնեթերցում է)

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՀԱՐԿԱՐՈՒՄԸ ՀԱՆՁՆԱԿԱՆՄԵՐԻՆ

Մերիկ եղբայրներ.

Պատասխանում ենք 1914 սեպտեմբերի 15-ի թվագրությամբ ստացված գաղտնի հրամանագրերին:

Մրանից առջև բազմաթիվ նամակներ էին եկել բարձր հանձնախմբի կողմից, ուր ելված էր անձանների վրա շեթույթուն անելու համար Սուլեյման Աբուրի բեյին անհրաժեշտ մարդկանց մասին ներկայանալու, ըստ երևույթին, դրա անհրաժեշտությունը զգացվել է, որ շտապ հրաման է առաքվել այդ գործը կազմակերպելու և անհրաժեշտ մարդկանց ուղարկելու: Երկու օր առաջ էլ ներքին գործերի մինիստրությունը վիշաթին ուղղված ծածկագիր եկավ, ուր հրամայվում էր՝ մեկ շարավազ բնթացքում երկու հարյուր հոգի պատրաստել և ուղարկել: Մյուսօր բեյի՛՛՛՛՛ հետ տեսակցելուց հետո անցանք գործի: Արդեն 200 հոգու զաֆթարը կազմել ենք, բայց նրա ուսուցողությունը գարձիկը «զինվածության հետ անելություն չունենալու» նշման վրա, քնակատարել, վերահշյալ թիվը պակասել: Կառավարությունը⁵² պահանջում է, որ զատապարտյալներն ու ավազակային նկարագիր ունեցողները նույնպես ուղարկվեն, բայց ձեր կողմից ելված «ստավել լավ նկարագիր ունեցող անանց ուղարկելու» պահանջի վրա, եթե ուսուցողություն դարձիվ, այդ մարդկանց թիվը նույնպես կրվազի:

1883 և 1894 թվականների ծնվածներն արդեն ընդգրկված են զինվորական ծառայության մեջ: 19-ից մինչև 45 տարեկան զինապատրաստի շարքերից ցտես անհրաժեշտ մարդկանց ընտրելը բավականին դժվար է լինելու: Ինչպես երևում է, զատապարտվածներն և ավազակային նկարագիր ունեցող մարդկանց հավաքողներն ու ուղարկվել օրենքի գործարքելու տեսանկյունից թույլատրելի է, և այս հանգանակները առավել երկարատևոր կլինի երկրում հանցարտություն պահպանելու համար: Ձինապարտները, ոչ մասնագետներն և ընդհանրապես 20—40 տարեկան մարդկանց մեջ կան բազմաթիվ նվիրված մարդիկ: Կառավարության ցանկությամբ, եթե զատապարտվածներն ու ավազակային նկարագիր ունեցողներն հետ մյուս զինապարտները և ընդգրկվեն, ապա հնարավոր կլինի նեթուսության համար Բրուսայի լիվադից հավաքողները 500-ից մինչև 1000 հոգու ելն այս քաղաքին հավանություն տաք, պատասխանեցեք (այս կամ ոչ): Հնուգրքով Բոլոր զեղերքում ես նախապատրաստական աշխատանքներ եմ կատարում, և համաձայն հրահանգի, պատրաստ եմ ներկայացնելու հավաքողված մարդկանց ցուցակը:

Ետգտնեմունով՝ Կրեմլում

19—9—1330 թ.

Օսմանյան իմլինատ վե Թերաքի կու-

[1914 թ. սեպտեմբերի 19]

սակցության Բրուսայի վիշաթին կենտրոնի կնիքը:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Ու՛մ է հղված է ֆինիդի: Բնական է, որ «Թեհրթիւլաթ-ը մասնուսուս»-ին:

Նախագահ — Որևէ մեկի նկատմամբ հղում կա՞:

Շեֆի բեյ — Ոչ, չկա⁵³:

Նախագահ — Աթիֆ բեյ, «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վիլայիթներում և մութասարրիֆություններում կոտորածին վերաբերող գաղտնի հրահանգներ են տվել վալիներին և մութասարրիֆներին, որոնցից մի քանիսը չեն հնազանդվել։ Այս մասին հայտնվել է կենտրոնական կոմիտե, որտեղից և շտապ հրաման է տրվել պաշտոնագրիկում մասին։

Արիֆ բեյ — Տեղեկություն չունեմ։ Բայց լսել եմ, որ կատարված հետաքննությունների հիման վրա մի քանիսը հեռացվել են պաշտոնից։ Այս կապակցությամբ Բրուսայի ներկայացուցիչը անմիջապես հեռացվել է ...

Նախագահ — Ո՛չ, բողոքը ձեր պատասխանատու քարտուղարի մասին չէ, այլ վալիների։ Այն վալիները և մութասարրիֆները, որոնք հրաժարվել են կատարելու ձեր պատասխանատու քարտուղարների հրահանգները, պաշտոնազրկվել են։

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, այդպիսի բան չեմ լսել։ Ոչ մի տեղեկություն չունեմ։

Նախագահ — Օրինակ, Անկարայի վալի Մազհար բեյը, կատամոնուի վալի Ռեշիդ փաշան, կոտորածի հրամանները չկատարելու համար անմիջապես հեռացվել են պաշտոնից։ Այս մասին չե՞ք լսել։

Արիֆ բեյ — Միմիայն Ռեշիդ փաշայի մասին եմ լսել։ Մի օրենք հանձնելի տարիքավոր վալիներին փոխարինելու մասին։ Այդ պատճառով է, որ նա հեռացավ պաշտոնից, հետո էլ պատգամավոր դարձավ։

Նախագահ — Անկարայի վալի Մազհար բեյը կենտրոնական կոմիտեի կողմից ուղարկված Աթիֆ բեյի կարգադրությունը չկատարելու համար, հաջորդ օրը պաշտոնազրկվել է, իսկ նրան փոխարինել է Աթիֆ բեյը։ Այդպես են վկայում։ Այդ Աթիֆ բեյը դուք չե՞ք։

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, ես Անկարա չեմ գնացել, մյուս Աթիֆ բեյն է՞։

Նախագահ — Հնարավոր է։ Այդ մասին տեղեկություն չունե՞ք։

Արիֆ բեյ — Ո՛չ։

Նախագահ — Դուք չեք լսել այդպիսի մի պաշտոնում նշանակվելը։

Արիֆ բեյ — Անկարայի վալիի պաշտոնի համար։

Նախագահ — Այո։

Արիֆ բեյ — Նշանակում եղավ։

Նախագահ — Շատ լավ։ Այդ նշանակման դրպապատճառը քննարկման նյութ չդարձա՞վ։

Արիֆ բեյ — Չգիտեմ։

Նախագահ — Այդ պաշտոնի նշանակման խնդրին դուք չե՞ք մասնակցել։

Արիֆ բեյ — Ո՛չ։

Նախագահ — Ռեշիդ փաշան, ինչպես նաև Յոզղաթի մութասարրիֆ Ջեմալ բեյը այս պատճառով են պաշտոնազրկվել։ Այդ կապակցությամբ որևէ բան լսե՞լ եք։

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի։

Նախագահ — Պատերազմի ընթացքում բռնագրավվել են օտար պետություններին պատկանող մի շարք շինություններ։ Ի՞նչ գիտեք այդ մասին։

Արիֆ բեյ — Այո՛, լսել եմ, էֆենդի։ Կառավարության կողմից բռնագրավվել են հակառակորդ պետություններին պատկանող շինությունները։ Այդ որոշումը տրվել է կառավարության կողմից։ Բռնագրավվել են լուսավորության [միսիստություն] կողմից։

Նախագահ — Ասում են, որ այդ որոշումը կայացվել է կուսակցության կողմից։

Արիֆ բեյ — Չեմ լսել։

Նախագահ — Այդ շինությունները ենթարկվել են որոշակի փոփոխության։ Այսինքն՝ այդ շենքերի որոշ մասերը բանդվել և որոշ տեղերն էլ փոփոխության են ենթարկվել։ Այդ մասին տեղեկություն ունե՞ք։

Արիֆ բեյ — Լսել եմ ...

Նախագահ — Ընթերցվելու է երկու փաստաթուղթ։ Լսե՛ք և հայտնեք ձեր կարծիքը։

[Արձանագրող քարտուղարը կարդում է վերոհիշյալ վավերագրերը։]

Արիֆ բեյ — Նախօրոք հայտնել էի, որ [Ստամբուլից] դուրս առանձին կազմակերպություններ չունենալու պատճառով «Թեշքիլաթ-ը մահստեհ»-ն որոշել էր օգտվել կուսակցության մասնաճյուղերից։ Այդ մասին ես խնդրել էի Միզհատ [Շյուքրի] բեյին։ Միզհատ Շյուքրի բեյն էլ զրել է։ Սա դրա պատասխանն է։

Նախագահ — Դուք ասացիք, որ «Թեշքիլաթ-ը մահստեհ»-ն կապված է եղել զինվորակազմության հետ։ Եթե այդպես է, ապա նման մարդիկ հավաքագրվելու էին զինվորական մասնաճյուղերի կողմից։ Համազգեստը, պարենավորումը, ճանապարհածախսը, զինումը և այլ ծախսերը հոգացվելու էին նրանց կողմից։ Այս գրությունից հասկացվում է, որ այդ գործը կատարվել է հանդանակության միջոցով։ Հետո այդ գործին

միջամտել է ներքին գործերի մինիստրութունը: Հրամանները տվել է կենտրոնական կոմիտեին: Դուք շատ լավ գիտեք, որ ռազմական մինիստրութւյան գործերի մեջ նման բաներ չեն կարող տեղի ունենալ:

Արիֆ բեյ — Էֆենդի, մենք մտել էինք մի մեծ պատերազմի մեջ: Պետութունը կենաց մահու պայքար էր մղում: Ռազմական մինիստրութունը զբաղված էր միմիայն իր բանակներով: Նա մտածել էր օգտվել այսպիսի ազգային ուժերից, և այդ հարցում օգնելու համար նախատեսել էր մեզ: Բնական է, որ մենք էլ օգտվեցինք այդ հատուկ ուժերից:

Նախագահ — Ուրեմն ռեֆերիվաթ-ը մահուտեան ստեղծվել է կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

Արիֆ բեյ — Ո՛ւր թե ստեղծվել, այլ մասամբ օժանդակել է նրա գործունեությանը:

Նախագահ — Ծառայություն է՞ մատուցել:

Արիֆ բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Բայց և այնպես, [կուսակցություն] կենտրոնական կոմիտեի և ներքին գործերի մինիստրութւյան կողմից տրված հրամանների միջև հակասություններ գոյություն ունեն:

Արիֆ բեյ — Հակասություն չկա, էֆենդի: Մենք ուզում էինք ուղարկել հատկապես տվյալ վարչին ծանոթ մարդկանց: Ուզում էինք այնտեղ չեթեներ պատրաստել: Այսինքն՝ ամեն տեսակից էլ ուզում էինք:

Նախագահ — Չհակացա:

Արիֆ բեյ — Ներքին գործերի մինիստրութւյան հետ հակասություն չունենիք: Մենք՝ այսինքն ռեֆերիվաթ-ը մահուտեան ուզում էր, որ այն լինի ընդհանուր և ամբողջական:

Նախագահ — (Խոսքը ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ Կարգաց՞ք:

(Քարտուղարը կարդում է վավերագրերի վերնագրեր):

Նախագահ — Տեսնում ե՞ք. վերնագրում ասված է «Կենտրոնական կոմիտեի հարգարժան հանձնախմբին»:

Արիֆ բեյ — Ո՛ւր, էֆենդի. պատասխանատու քարտուղարները անձամբ Միդհատ բեյին են գրում: «Կենտրոնական կոմիտեան» ասվում է, բայց այն ուղղված է Միդհատ բեյին:

Նախագահ — Քիչ առաջվա ընթերցվածը ուղղված էր Միդհատ բեյին: (Խոսքը ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ Կարգաց՞ք:

(Քարտուղարը կրկին ընթերցում է մյուս փաստաթղթերը):

Նախագահ — Տեսնում ե՞ք, այստեղ կենտրոնական կոմիտեի և ներքին գործերի մինիստրութւյան հրահանգների միջև հակասություն կա:

Մեկը ուզում է հավաքագրել հանցագործներին և օգտագործել նրանց այդ գործերի մեջ, մինչդեռ մյուսը՝ սրան հակառակ կարծիք է հայտնում: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Արիֆ բեյ — Այդպիսի տարածանություն կարող էր լինել:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեին չի բավարարվում հրահանգ տալով, այլ միջամտելով՝ ասում է, «Այս գործը այսպես կամ այնպես արե՛ք»:

Արիֆ բեյ — Այո՛, իր կարծիքն է հայտնում:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը կարող է՞ր արդյոք պատասխանատու քարտուղարների կողմից քննարկման նյութ դառնալ: Զէ՞ որ այն հանձնարարական հրահանգ էր:

Արիֆ բեյ — Կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը, բնական է, մի հանձնարարական է. պատասխանատու քարտուղարներն էլ իրենց կարծիքն են հայտնում այդ մասին:

Նախագահ — Պատասխանատու քարտուղարն իր կարծիքն է գրում, բայց հակացվում է, որ ներքին գործերի մինիստրութւյան տված հրահանգը հակասում է ձեր այնինչ թվագրությունը կրող պահանջին: Եթե ռեֆերիվաթ-ը մահուտեան-ի անձնակազմինը հավաքագրվել են ներքին գործերի մինիստրութւյան կողմից, հպապ ինչու՞ կենտրոնական կոմիտեն դրան հակառակ հրաման է տվել: Այս փաստաթղթերում գրված է հակառակ լինելու մասին: Ձեր ներկայացուցիչը հարցնում է ինչ անելու մասին: Ներքին գործերի մինիստրութունը կողմնակից է ռեֆերիվաթ-ը մահուտեան-ի հետ, իսկ կենտրոնական կոմիտեն այլ կարծիք է տալիս: Դուք ինչպե՞ս լուծեցիք այդ հարցը:

Արիֆ բեյ — Էֆենդի՛, մեզ իրավունք էր տրված այդ մարդկանց այստեղ բերելուց հետո պարնակվորել, դինել և ուղարկել: Ըստ երևույթին, ռազմական մինիստրը հայցել է ներքին գործերի մինիստրը օժանդակությունը և ասել, որ այդ բոլորը կատարվի ներքին գործերի մինիստրի միջոցով: Հավանական է, որ նրան բացատրել են այդպես: Ներքին գործերի մինիստրն էլ այդպես է գրել, իսկ մենք ավելի մանրամասն ենք գրել: Այդպիսի տարբերություններ կարող են լինել:

Նախագահ — Այս երկու հեռագրերը ուղղված են ձեզ: Դուք ինչպե՞ս վարվեցիք:

Արիֆ բեյ — Չեմ կարողանում հիշել: Միզուցե այդ գործին վերաբերող մի բան գտնվի թղթապանակների մեջ: Հինգ տարի առաջ տեղի ունեցած զեպ է, մանրամասնությունները չեմ կարողանում հիշել:

Նախագահ — Հանցադրո՞ճներին բանտերից հաննցի՞ր: Այս շատ կարևոր է՝ գլխավոր հարցերից մեկը:

Արի՞ք բեյ — Պիտի հանվելին, հետո ասվեց, որ այն օրինականացվի: Այդ կապակցությամբ օրենք կազմվեց և որքան գիտե՞մ՝ բանտերից հանվեցին այդ օրենքի հիման վրա: Այդպիսի հանցադրո՞ճների ուղարկումը բնորոշված է նաև այլ երկրներում:

Նախագահ — Այդ ուրիշ հարց է. դուք ո՞ր կողմն էիք պաշտպանում:

Արի՞ք բեյ — Բոլորովին լե՞մ հիշումս՞:

Takvim-i Vekai. 14 Mayıs 1335 (1919) № 3557

**ՆՈՐԻՆ ՄԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱՆԻՇԱԼԻ 1335 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի
ԿԱՅՅԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱԿԱՆ ՈՒՋՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՅՏԱՆԻ
ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸՅ:**

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Նազրմ փաշա.

անդամներ՝ գեներալ-մայոր Ջեքի փաշա,

գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

գեներալ-մայոր Ալի Նազրմ փաշա,

գեղապետ Ռեշեթ Ֆերդի բեյ:

Գերագույն դատախազի օգնական՝ Ֆերիզուն բեյ.

ԱՌԱՂԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՑ

1335 թ. (1919) հունիսի 3

Դատի արված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Սալիդ Հալիմ փաշա, Հալիբ էֆենդի, Մուսա Քյազիմ էֆենդի, Խալիլ բեյ, Ահմեդ Նեխիմի բեյ, Իսմայիլ Ջանփոլատ բեյ, Աբրահա Հալիմ փաշա, Իբրահիմ բեյ, Ալի Մյունիթ բեյ, Շյուքրի բեյ, Մուստաֆա Շերեֆ բեյ, Քեմալ բեյ, Ռիֆաթ բեյ, Հյուսեյն Հաշիմ բեյ:

Նեոակա կարգով դատի արված մեղադրյալների անունները — Թալաթ էֆենդի, Էնվեր էֆենդի, Ջեմալ էֆենդի, դոկտ. Նազրմ բեյ⁸⁵:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Մուսա Քյազիմ էֆենդիին)՝ Ձեր անունը:

Նախկին շեյխուլ Իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Մուսա Քյազիմ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Իբրահիմ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Հիսուսուրթ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Թորթուսում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Ջերբախ գիշա⁸⁶:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Ավագանի:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Շեյխ ուլ-իսլամ:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Ռիֆաթ բեյին)՝ Ձեր անունը:

ԱՆՆԱՏԻ ՆԱԽԿԻՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ՌԻՖԱՊ ԲԵՅ — Ռիֆաթ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Ռիֆաթ բեյ — Հաշի Ահմեդ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Ռիֆաթ բեյ — Վաթսուներու:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Ռիֆաթ բեյ — Աղանայում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Ռիֆաթ բեյ — Շիշլիում⁸⁶:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Ռիֆաթ բեյ — Միջնակարգ:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Ռիֆաթ բեյ — Ավագանի:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Ռիֆաթ բեյ — Սենատի նախագահ:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Հաշիմ բեյին)՝ Ձեր անունը:

Փաստի և հետագրատան նախկին մինիստր Հաշիմ բեյ — Հյուսեյն Հաշիմ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Հաշիմ բեյ — Մահմեդ Նասեր:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Հաշիմ բեյ — Քառասունհինգ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Հաշիմ բեյ — Ստամբուլում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Հաշիմ բեյ — Ուսկուդար, Սուլթան Քեփեսի թաղում:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Հաշիմ բեյ — Բարձրագույն:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Հաշիմ բեյ — ներկայումս պաշտոն չունեն:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Հաշիմ բեյ — Փոստի և հեռագրատան մինիստր:

Նախագահ — (հոսքն ուղղելով արձանագրող բարտուղար Շեֆիր բեյին), Կարդացե՛ք մյուսներին վերաբերող որոշումը:

ՌԱԶՄՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԲ ԱՏՏԱՆԻ ՎՅԵՄՎԱԾԱՅԻ ՆԱԽԱՎԱՀՈՒԹՅԱՆԸ

Տեղեկացնում ենք, որ գաղափարության համար պահանջվող անձերը [մայիս] ամսի 28-ին՝ յուրերջրթի օրը, ժամը 2—30-ին հանձնվել են անգրիական հրամանատարության կողմից ուղարկված մի մայրիկ արամազորությանը⁹¹:

1919 թ. մայիսի 29

Ստամբուլի կալանատան տեսուչ՝ Սեյդ

Նախագահ — (հոսքն ուղղելով դատախազին)՝ Ի՞նչ կարծիքի եք: Դատախազի օգնական Ֆերիդուն բեյ — Բանտում կալանքի տակ գտնվող Սայիդ Հաշիմ փաշան⁹² և նրա մյուս գործընկերները Մեծ Բրիտանիայի զինվանագիտական ներկայացուցչության կողմից վերցվելով, տարվել են անհայտ ուղղությամբ: Քրեական օրենսգրքի կանոնադրության համաձայն պահանջում եմ այդ մարդկանց դատաքննությունը կարճել:

Նախագահ — Այս հարցը անհրաժեշտ է քննարկել:

(Դատական հանձնարարումը դուրս է գալիս և որոշ ժամանակ անց կրկին վերադառնում է դահլիճ):

Նախագահ — (հոսքն ուղղելով արձանագրող բարտուղար Շեֆիր բեյին)՝ մի՞հոռ կարդացե՛ք:

Ստամբուլի կալանատան տեսչության կողմից եկած տեղեկագիրը քննարկվելուց հետո, պարզվեց որ մեղադրյալներ⁹³՝ նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հաշիմ փաշան, նախկին հասարակական աշխատանքների մինիստր Աբրաս Հաշիմ փաշան, նախկին շեյխու ուլ-իսլամ Հալիլ էֆենդին, նախկին արտաքին գործերի մինիստր Ահմեդ Նեաիմի բեյը, նախկին արդարագատության և արտաքին գործերի մինիստր Խալիլ բեյը, նախկին արդարագատության մինիստր Իբրահիմ բեյը, նախկին ներքին գործերի մինիստր Իսմայիլ Զանփուլատ բեյը⁹⁴, նախկին հասարակական աշխատանքների մինիստր Ալի Մյունիֆ բեյը, նախկին հանրակրթական մինիստր Շյուքրի բեյը, նախկին պարենալոգիան մինիստր Քեմալ բեյը, ինչպես նաև կալանքի տակ գտնվող մյուս 67 մեղադրյալները, դաշնագրի պետությունների կողմից վերցվելով, տեղափոխվել են մի այլ վայր: Այդ իսկ պատճառով կայացվեց հետևյալ որոշումը:

Նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալները անկաս իրենց կամքից չեն կարող ներկայանալ [դատարան], առայժմ նրանց հանդեպ հարուցված դատաքննությունը կարճվում է: Առևտրի և հողագործության մինիստր՝ Մուստաֆա Շեքիֆ բեյի մասին առ այսօր որևէ տեղեկություն չկա: Ուստի, մինչև նրա ներկայանալը, դատավարությունը ըստ օրենքի հետաձգվում է:

Նախագահ — Կարդացե՛ք մեղադրական եզրակացությունը:

ՄՆՆԱԿՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅԱՆԹՅՈՒՆ

... Ոմն գալաթացի հալիլի մահվան վճիռը⁹⁵ բովանդակող փաստաթղթից պարզ երևում է, որ կենտրոնական կոմիտեի անդամները, նրա [չըբախալի] պատասխանատու բարտուղարներն ու ներկայացուցիչները անիրավաբան ընդգրկված են եղել կուսակցության պարագլուխների զաղտնի խմբավորման կազմում: Իսկ մեջլիսի ընդհանուր կազմը բաղկացած է եղել կենտրոնական կոմիտեի անդամներից, մինիստրներից և մի քանի պատգամավորներից: Այդպիսով, մեջլիսի անդամների կարևոր մասը, եթե բաղկացած լինի կուսակցության նման գաղտնի խմբավորում ունեցող պարալուսիներին, ապա լիովին ակնհեր կզատնա նրա բուն լուսիլունը: Հատկապես մեղադրյալ Իսմայիլ Զանփուլատ բեյի խոստովանությունից պարզ երևում է, որ կառավարության վերաբերող հարցերը հաճախակի քննարկման նյութ են դարձել կուսակցության կենտրոնական կոմիտեում: Այս պարագան ցույց է տալիս, թե ի՞նչ աստիճանի շղջեցություն է ունեցել կենտրոնական կոմիտեն և ինչպե՞ս է միջամտել պետական գործերին:

Ձեռնարկվող միջոցառումներին, ընթացիկ քննարկումներին և ընդունված որոշումներին վերաբերող, և որպես ապացույց հանդիսացող արձանագրությունները անհայտացնելու և կամ թաքցնելու երևույթից կարելի է եզրակացնել, որ կենտրոնական կոմիտեն և ընդհանուր մեջլիսը գանալան թաքուն գործերով համադրծակցել են իրար հետ: Հատուկ օրենքի⁹⁶ համաձայն, այլ վայրեր տարագրվողները բարավաններին ճեմարկվել են հատուկ նպատակով կազմակերպված հրոսակախմբերի հարձակումներին և ոչնչացվել, իսկ նրանց ունեցվածքն ու կահկարասին ճեմարկվել կողապուրի: Եվ այդ [արարքները] Երկիր հասցրել են ծայրատիճան խողվածույցի և առգնապալի մի իրավիճակի: Իսկ կառավարությունը ոչ միայն չի պատժել և ազգելի այդ կողորածներն ու կողապուրիները սանձազերծող հանցագործներին, այլ ընդհակառակը, պաշ-

տոնից հետագրել է այն վախճաններն և մտութաբարբֆներն, որոնք պատասխանաբարբութունը իրենց վրա հանձնեա առնելով, հրատարակել են գործադրել այդ տեղահանութուններն ու կոտորածները:

Մի առանձին համայնք կարծող ամբողջ ժողովրդին այդ ձևով կոտորելը, քնազնչելը և ունեցվածքի հափշտակութունը մտահոգացվել և իրազործվել է կուսակցութեան այդ գաղտնի խմբավորման արնախումբ [մարդկանց] կողմից: Եվ այդ խմբավորման պարագայիններն են եղել կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ Բեհալդդին Շաքիր, զոկու. Նազմ, Ռիզա և Արիֆ բեյերը: Ձեռք բերված և վերծանված ժամկարգի հեռագրերից պարզվում է, որ այս շարագործ հանձնախումբը⁹⁷ իշխող դիրք է ունեցել պետութեան վրա, իսկ կառավարութեանն էլ պարզ խաղալիք էր դարձել նրանց անարգ մտահոգացումները իրագործելու խնդրում:

Նախկին մեծ վեզիր Իզզեթ փաշայի ռազմական մինիստրութունից հրատարական տալու դրդապատճառը նույնպես հանդիսացել է պետական կառավարման մեծ և մեծ անբեկչական ներքին ուժի ազդեցութեան արդյունքը: Սահմանադրութեան սկզբունքները կատարելապես ոտնահարված այդ տարրինակ պետութեան մեջ, նրբ էնվեր և Ձեմալ էֆենդիները նշանակվեցին ռազմական և ծովային մինիստրների պաշտոններում, կառավարութեան ղեկը կատարելապես անցավ նրանց իշխանութեան ձեռքը: Այդպիսով, մեծ ազդեցություն բանեցնելով օրինական կառավարութեան վրա, սկսեցին բացահայտորեն գործադրել իրենց թմահաճ ցանկություններն ու նպատակները:

Միութուն և առաջդիմություն [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտեի անարգ և ճեղք մտահոգացումներն ու հիմնական ծրագրերը կյանքի են կոչվել նախկին մեծ վեզիր Քալաթ էֆենդիի, էնվերի և Ձեմալի կողմից: Ի սկզբանե կուսակցութեան որոշումների իրագործմանը հոգեպես և ամբողջ էութեամբ նվիրվել են նաև նախկին մեծ վեզիր Սալիբ Հալիմ փաշան, մեծ մին Նելիս ուլ-խայամ Հալիբ էֆենդին, հանրակրթական նախկին մինիստր Շուքրի բեյը, արդարադատութեան նախկին մինիստր Խալիլ բեյը, պետական խորհրդի նախկին նախագահ Իբրահիմ բեյը, արտաքին գործերի նախկին մինիստր Ահմեդ Նեսիմի բեյը և պարնաւորման նախկին մինիստր Քեմալ բեյը: Ինչպես վերևում մանրամասն բացահայտվեց, նրանց սերտ համագործակցությունը առաջ է բերել մի ահաբեկչական ուժ, որը և գերիշխել է օրինական կառավարութեան վրա: Այսպիսով, ժողովրդի մեջ վախ ու սարսափ տարածելով՝ երկրի կառավարումը բռնի ուժով շեղել են իր օրինական ընթաց-

քից: Վերհիշյալ հանցագործ արարքներն առնչվում են կայսերական քրեական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի 5-րդ մասի և 45-րդ հոդվածի բովանդակութեան հետ: Այդ մեղադրանքով էլ նրանց գործը դատարանութեան է ենթարկվում ռազմական արտակարգ ատյանում:

Նախկին շեյխ ուլ-խայամ Մուսա Քալաթ էֆենդիի և հասարակական աշխատանքների նախկին մինիստր Աբբաս Հալիմ փաշայի կողմից կատարված հանցագործութեան աստիճանը դեռևս չի բացահայտված: Փոստի և հեռագրաբան նախկին մինիստր Հյուսեյն Հալիմ բեյի, Ալի Մյունիֆ բեյի և Մուսաֆա Ենեթֆ. բեյի մինիստրի պաշտոնում ավելի ուշ նշանակվելու, ինչպես նաև Իսմայիլ Ջանփոլատ բեյը իր վարած պաշտոնում կողմնակի միջամտություններից զոգահոսություն հայտնելով՝ հեռանալու հանգամանքները, հիմք են տալիս կարճելու նրանց նկատմամբ հարուցված դատական գործը:

Կայսերի տակ գտնվող մյուս անձանց նկատմամբ այլ հանցանշաններ չլինելու դեպքում ազատ արձակման պահանջ է ներկայացվելու:

1335 թ. (1919) մայիսի 22

Ո Ր Ո Շ Ո Ւ Մ

Տարբեր աստիճաններով դատարանութեան ենթարկելու որոշում է կայացվել «Միութուն և առաջդիմություն» կուսակցութեան այն անդամներին և ղեկավարներին նկատմամբ, որոնք ամբաստանվել էին մայրաքաղաքում և այլ վայրերում կանխամտածված կերպով կազմակերպված կոտորածների, կողպուտի, գյուղերի ավերման, տների ու մարդկանց հրկիզման, բռնարարութեան և այլ դժամանարտ հանցագործությունների համար:

Փախուստի մեջ գտնվող մեղազրյալներ՝ Քալաթ, Ձեմալ և էնվեր էֆենդիների և նրանց մյուս մեղաակիցների նկատմամբ 1919 թ. ապրիլի 12 թվադրականը կրող մեղադրական հիման վրա կատարված դատաքննութեան ընթացքում, ռազմական արտակարգ ատյանը իրազեկ դարձավ տեղի ունեցած այլ հանցագործություններին ևս, և քրեական օրենսգրքի 311-րդ հոդվածի հիման վրա որոշվեց մանրակրիտ հետաքննություն կատարել փախուստի մեջ գտնվող հիշյալ մեղազրյալների, նրանց մեղաակիցների, այդ թվում մեծ վեզիր Սալիբ Հալիմ փաշայի, Խալիլ, Իբրահիմ, Քեմալ, Ահմեդ Նեսիմի, Ահմեդ Շուքրի բեյերի, ինչպես նաև նախապես դատարան ներկայացած մյուս մեղաակիցների նկատմամբ: Դատարանութեան ենթարկելու այս պահանջը հաստատվել էր նաև գըլ-խավոր դատախազութեան 1335 (1919) թվադրական մայիսի 3-ի մեղադրա-

կան եղրակցութիւնք: Այսպիսով, հանձնախումբը մանրակրկիտ բըն-
նարկեց հարցաբնութիւնն նյութերն ու ներկայացված մեղադրականները:
Հայտնի է, որ «Միութիւնն և առաջադիմութիւնն» կուսակցութիւնը
ստեղծվել էր բաղաբաղկան նպատակներով և այդ ուղղութիւնը կազմվել
էր մի կանոնադրութիւն: Կուսակցութիւնը բաղաբաղկան ուղղութիւննից
բացի ունեցել է նաև լեզու և անլեզու զանազան կազմակերպութիւն-
ներ: Օրինակ՝ «Քննչախումբ» մասնուսուսե՝ն ստեղծվել է [կուսակցութիւն] յ
ամենաազդեցիկ անդամներ՝ գոխու. Նազըմի, Աթիֆի, Բենալդդին Շա-
բիբի և նրանց մյուս գործընկերներին ամենասերտ աջակցութիւնք: Բա-
ցի այդ, կենտրոնական կոմիտեի անդամ Քեմալ բեյի և նրա գործըն-
կերները մասնակցութիւնք կազմվել է նաև մի «պարենային հանձնա-
խումբ»:

Վերոհիշյալ մեղադրականում⁹⁸ մանրամասն նկարագրված է կու-
սակցութիւնն կենտրոնական կոմիտեի և նրա հանձնախմբերի գործու-
նեութիւնը և այստեղ այդ բոլորը վերստին կրկնելու անհրաժեշտու-
թիւնը չկա: Որպես ապացույց բերված գրութիւններից պարզվում է,
որ «Միութիւնն և առաջադիմութիւնն» կուսակցութիւնն կենտրոնական կո-
միտեն իր գաղտնի նպատակներն ու ծրագրերը բաղաբաղկան նկատմամբ
հետևողականորեն իրագործելու համար դիմել է ահաբեկչական տարբեր
միջոցներին: Նույնիսկ իր գաղտնիքներին և ծրագրերին հակառակվող
անձանց նկատմամբ կայացրել է մահապատիժ վճիռ, ինչպես օրինակ՝
գաւթացի խալիլը և մյուսները: Իսկ նրանց ստիջառուում նշանակել է իր
մտերիմ կուսակցականներին: Եվ այդպէս, օգտվելով պատերազմական
իրավիճակից բխող արտասովոր գրութիւննից՝ ննզէ խարդալաններով
դիզել հակաբանական հարստութիւն:

«Քանին»⁹⁹ թիւերի 1332 [1917] թվականի սեպտեմբերի 24-ի 2309
համարում համագումարին վերաբերող նյութերից բացահայտորեն երե-
վում է, որ կուսակցութիւնն իր վրա էր վերցրել Ստամբուլի պարենա-
վորման բոլոր հարցերը: Եվ զարմանալի չէ, որ այդ նախաձեռնութիւ-
նից հետո ժողովուրդն ընկավ ծախսատիճան թշվառութիւն և ծանր կա-
ցութիւն մեջ: Մեկ տարվա ընթացքում հավաքված 700.000 լիբա փոխա-
նութիւնն գումարը ևս օգտագործվեց կուսակցութիւնն քմահաճ ծախսու-
ման համար:

«Միութիւնն և առաջադիմութիւնն» կուսակցութիւնն հանցագործ
արարքներից մեկն էլ կենտրոնական կոմիտեի մտահղայմամբ և որոշ-
մամբ կազմված տեղահանութիւնն օրհնք էր, և դրա գործադրման հե-
տևանքով Օսմանյան կայսրութիւնն բոլոր կողմերում առաջ եկած ող-

բերգութիւնը: Լիովին ապացուցված է, որ արևելյան բոլոր վիլայեթ-
ներում տեղի ունեցած տեղահանութիւնը կյանքի էր կոչվել «Միութիւնն
և առաջադիմութիւնն» կուսակցութիւնն դեկալար անդամներից կազմված
«Քննչախումբ» մասնուսուսե՝ն-ի հանձնախմբի կողմից, որի նախագահը այդ
շրջանում Բենալդդին Շաբիբ բեյն էր: Իսկ այդ խնդրի իրագործման հա-
մար էլ Բենալդդին Շաբիբ բեյը օգտագործել էր «Միութիւնն և առա-
ջադիմութիւնն» կուսակցութիւնն շրջանային պատասխանատու քարտու-
ղարներին, լիազորներին և քննչներին:

Այսպիսով «Միութիւնն և առաջադիմութիւնն» կուսակցութիւնը, ան-
տեսելով երկրի գործադիր իշխանութիւններին իրավասութիւնները, ահա-
բեկչական ուժի միջոցով, իր ձեռքն է վերցրել երկրի ամբողջ կառավա-
րումը և երբեմն մի առանձին ժողովուրդի, երբեմն էլ ամբողջ Օսմանյան
կայսրութիւնն ժողովուրդներին նկատմամբ իրագործել իր կործանարար
նպատակներն ու ծրագրերը: 1324 (1903) թվականից ի վեր երկրում
տեղի ունեցող տարօրինակ իրադարձութիւնները և հատկապէս բաղկան-
յան պատերազմի ընթացքում առաջ եկած ողբերգական դեպքերը նը-
րանց մտի տենչանքներին իրականացման արդյունքը հանդիսացան:

Կուսակցութիւնը իր թափան նպատակներն ու ծրագրերը իրագոր-
ծելու համար էնվեր բեյին նշանակեց ռազմական մինիստրի պաշտոնում:
Իսկ նախկին մեծ վեզիր Ահմեդ Իզզեթ փաշայի քանիցս հրաժարական
տալը նույնպէս անվշտ էլ կուսակցութիւնն ահաբեկչական գործունեու-
թիւն հետ: [Հայերի] տեղահանութիւնն ընթացքում մի շարք վիլայեթներ
կուսակցութիւնն կենտրոնական կոմիտեի մի քանի անդամներին շարանեց
մտահղացումներին արդյունքն է: Եվ վերջապէս, նրանց օրինազանց գոր-
ծարքները հաստատվում են էրզրումի վալի Քահսին բեյի տված ցուց-
մունքներով, ինչպէս նաև մի շարք պաշտոնատար անձանց, այդ թվում
Յողաբի մոլիսաարքիֆ Ջեմալ բեյին, Կաստանոնուի վալի Ռեշիդ
փաշային և Անկարայի վալի Մազհար բեյին պաշտոնազրկելու ապա-
ցույցներով:

Գավառներում կատարած իր ահաբեկչական արարքներին զուգըն-
թաց կուսակցութիւնը սերտ միջամտութիւն է ունեցել նաև կենտրոնա-
կան կառավարութիւնն գործունեութիւնը: Պետական մինիստրներին ընդ-
հանուր մեջլիսի մեջ խցել է իր ազդեցիկ անդամներին և անիրավասու
մասնակցել զանազան հարցերի քննարկումներին: Այսպէս, ընդհանուր
մեջլիսում մասնակցել է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութիւնն պայմանագրի-
րը¹⁰⁰ կնքելու հարցի քննարկմանը: Կանոնավորապէս միջամտել է պա-

րենային հարցի քննարկումներին և սահմանել յուրահատուկ հսկողութիւն: Կարծիքներ է փոխանակել պատերազմական իրափիճակի հետ առնչվող հարցերում, և ինչպէս բացահայտվեց մեղադրյալների մի քանիսի խոստովանութիւններէջ, երկրի համար կենաց մահու նշանակութիւն ունեցող համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խնդրում իր ծրագրերը իրագործելու համար կուսակցութեան պարագլուխները հավարձել են մեծ վեզիրի ժողովքը աղակաւում և կայացրել վերջնական վճիռ:

Կուսակցութեան ասպարեզ զալուց հետո, գործադրված արտակարգ բռնութիւններին զուգընթաց, զանազան պատրաստակներ են ստեղծել երկրի ժողովուրդներին թշնամացնելու ուղղութեամբ: Հետևորդ եղել է այն, որ մահմեդական և ոչ մահմեդական տարրերը ստիպված լքել են իրենց բնակավայրերը և գաղթել այս ու այն կողմ: Գարբից ի վեր հաշտ ու խաղաղ պարզ Անատոլիայի¹⁰¹ ժողովուրդներն մեջ սերմանել են փոխադարձ թշնամանք և ոխակալութիւն: Եվ այս իրափիճակը ստեղծողներն ու գործադրողներն եղել են կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի անդամներն ու նրանց հետ համագործակցող շրջանային պատասխանատու քարտուղարները: Կոմիտեի ասպարեզում է, որ [կայսրութեան] բոլոր տարրեր միջև փոխադարձ ոխակալութեան խորացումը բխել է կենտրոնական կոմիտեի ընդունած որոշումներից և կատարած գաղտնի գործարքներից:

Այստեղ ընթերցված նախորդ [մեղադրականից] և պարզվեց, որ կուսակցութիւնը իր թաքուն նպատակներն ու ծրագրերը իրականացնելու համար դիմել է ամեն մի միջոցի և այդ ասպարեզում կարողացել է բռնութեամբ իրեն ննջարկել կառավարութեան գործադիր մարմիններին և ինքնիշխանութեան հասնել պետութեան մեջ մի նոր պետութիւն ստեղծելու մոլուցքով տարված:

Այսպիսով, օրինական կառավարութեան մեջ մի առանձին ահաբեկչական ուժ ստեղծելու, կառավարութիւնը իր օրինակէն ուղուց շեղելու, և այլ հանցագործութիւններ կատարելու համար բավարար չափով հանցանշանների առկայութեան հիման վրա, ստորև նշված անձինք մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի համաձայն՝ 55-րդ հոդվածի վերջին մասով: Այդ թվում կուսակցութեան զխաղաղ նախագահ, ց'այսօր փախուստի մեջ գտնվող Թայլասթ փաշան, ինչպէս նաև ընդհանուր մեջլիսի անդամներ՝ նույնպէս փախուստի մեջ գտնվող Էնվեր և Ջեմալ էֆենդիները: Կայանքի տակ գտնվող և դատաքննութիւնն ավարտված նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան, ինչպէս նաև մեջլիսի

անդամներ՝ Հալիլ և Մուսա Քյազիմ էֆենդիները, Քեմալ, Ելուբրի և Իբրահիմ բեյերը և Աբրահա Հալիմ փաշան:

Մրանցից Իբրահիմ բեյը, նույնպէս դատաքննութեան է ենթարկվելու նշված հոդվածներով, բայց նկատի է առնվելու նրա հանցանքը մեղմացնող զրգապատմանները, այն է՝ կուսակցութեան մեջ նրա ունեցած պասսիվ դիրքը: Այլ Մլումիֆ բեյը, նույնպէս կմեղադրվի վերոհիշյալ հոդվածները հիման վրա, բայց հաշվի կառնվի, որ իր ուղևորութեան ընթացքում, Ադանայից անցնելու ժամանակ նա պաշտոնապէս անուշիւթիւն չի ունեցել Ադանայի վիլայեթի տեղահանութիւնից զերծ մնացած հայերի մի մասի տարաբնույթիան հետ:

Այս խնդրում հանձնաժողովը նկատի կառնի ներքին գործերի մինիստրութիւնից առաքված հեռագրերը և կուսակցութեան ջանքերով տեղի ունեցած տեղահանութեան մանրամասնութիւնները:

Մեղադրյալներ խալիլ և Ահմեդ Նեսիմի՝ բնիքի դատաքննութեան ընթացքում նույնպէս հաշվի են առնվելու ամբաստանութիւնը մեղմացնող հետեւյալ պարագաները. առաջինի դատաքննութեան ընթացքում անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ պատերազմի սկզբում, մեջլիսի նախագահ լինելով հանգերձ, նա չի մասնակցել ընդհանուր ժողովի քննարկումներին: Զի մասնակցել նաև տեղահանութեան քննարկմանը, իսկ տեղի ունեցած ողբերգութիւնների ընթացքում գտնվել է Եվրոպայում: Ահմեդ Նեսիմի բեյը, այդ դեպքերի ընթացքում նույնպէս եղել է Եվրոպայում: Դատաքննութեան շննթարկելու որոշում էր կայացվել մինիստրի պաշտոնում հետագայում նշանակված Իսմայիլ Ջանիփատի նկատմամբ, քանի որ նա ընդհանրապէս դիմ է եղել կատարվող այդ ողբերգութիւններին: Համանման որոշում էր կայացվել նաև Հաշիմ, Մուստաֆա Եեբընֆէ և Ռիֆասթ բեյերի նկատմամբ:

Այնուհանդերձ, քննարկման ընթացքում տեղի ունեցած տարածայնութիւններին պատճառով նախագահութիւնը որոշեց բոլորին անխտիր ներկայացնել ռազմական սայլանին:

1335 թ. (1919) մայիսի 26

Օտմանյան պետութեան օրենսդրութիւնը խախտելու հանցագործութիւնը կատարված է վերահիշյալ մեղադրյալների մասնակցութեամբ: Նկատի ունենալով, որ այդ հանցագործութիւնները կատարվել են խմբակային, ուստի մեղադրյալներից մի քանիսի նկատմամբ դատաքննութեան ենթարկելու արգելք չի կարող օրինական համարվել: Այնպէս որ,

պարտադիր անհրաժեշտություն է, որպեսզի բոլոր միատեղ և անհասարակ ներկայանան ուղղմական ատյան:

1335 թ. (1919) մայիսի 26

Ռազմական արտակարգ ատյանի նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Նազրմ:

Հյուսիսյն Հաշիմ, Մուստաֆա Շերեֆ և Իսմայիլ Ջանփուլատ բեյերի նկատմամբ դատաքննության կարճժամ որոշումը նախազահուլթյան կողմից չհաստատվելու պատճառով՝ բրեական օրենսդրքի 51-րդ հոդվածի համաձայն չհիման վրա վճիռ կայացվեց վերոհիշյալներին խմբովին ներկայացնելու ուղղմական ատյանի դատաքննությանը, իսկ մեծարդո Հայրի էֆենդիին անժամկետ կալանքի տակ պահելու հարցը շեղյալ համարվեց:

1335 թ. (1919) մայիսի 27

Takvim-i Vekayi, 3 Haziran 1335 (1919) № 3571

ԵՐԿՐԱՐԳ ԳԱՍԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆՈՒՄ

1919 թ. հունիսի 3

(Շեյխ ուլ-իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդիի հարցաքննությունը)

Նախագահ — Մեծարդո Մուստաֆա փաշան հետևյալ հարցումն ունի. հայերի հետ կատարված եղելությունը ինքն այլ ձևով էլ լսել: Բավականաչափ թվով ընտանիքներ արտարվել են դեպի Գամասուկու, Մուսուլ, Բաղդադ և հարակից այլ վիլայեթներ, մարդկանց կախազան են բարձրացրել և ենթարկել դաժան բռնությունների: Մի՞թե այդ բոլորը այլ ձևով պետք է մեկնաբանվի:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Խոսքը Գամասուկուում տեղի ունեցած մի բանի մահապատիժների մասին է արդյո՞ք:

Նախագահ — Այո՛:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Մենք այդ մասին լսեցինք: Այդ բոլորի մասին առարկելով՝ հավանություն չտվինք: Այդ մասին ես դիմեցի Սալիդ Հալիմ փաշային և ասացի. «Այս ի՞նչ բան է, այս մարդուն¹⁰³ ո՞վ տվեց այդ արտոնությունը, մի՞թե հիմա դրա ժամանակն է»: Սալիդ Հալիմ փաշան պատասխանեց այսպես. «Այդ բոլորի մասին ես էլ տեղյակ չեմ, այդ մարդը, այդ խենթ մարդը հավանաբար կատարել է ինքնուրույն: Բայց ի՞նչ կարող եմ անել, եղած վերջացած է արդեն: Այդ բոլորը կատարել է այդ խենթ մարդը: Ես էլ տեղյակ չեմ եղել: Միայն

տեղի ունենալուց հետո իմացա այդ մասին: Այդպիսի արարքների մասին տեղեկանում ենք կատարվելուց հետո միայն: Պատերազմն այսպես բոլորին խելքահան է անում, ոչ որ շփոթ, թե ի՞նչ է անում»: Բավական ժամանակի հետո ես էլ լսեցի, որ [հայերին] ընտանիքներով հանդերձ տեղահանում են և արտորում այս ու այն կողմ: Բայց այդ բոլորը լսում էինք ոչ թե պաշտոնական աղբյուրներից, այլ դրսից, այս ու այն կողմերից: Այդ ժամանակ մեր հարցումին պատասխանեցին հետևյալ կերպ: «Այդ բոլոր անհրաժեշտություն է: Արդեն այդ մարդը այնտեղ կախազան է բարձրացրել մի բանիսին¹⁰⁴: Այս արարքը անկասկած սխալ է: Այդ մարդիկ ազգականներ ունեն, ազգականներն էլ իրենց հերթին բարեկամներ: Այնպես որ, այդ արարքների համար նրանք հանգիստ չեն մնալու: Այդ արարքների համար ոչ տեղի է հարմար և ոչ էլ ժամանակ: Այս կապակցությամբ էլ, բանակի ապահովման, երկրի անդորրության համար նրանց տեղահանել և արտորել են այս ու այն կողմ: Իբրև թե դա անհրաժեշտություն է եղել, որ այլ միջոց չի եղել»:

Հասկանալի է, որ այս բոլորը լսելուց հետո հարցում անելը մտնում էր մեր պարտականության մեջ: Այդ մասին, այդպիսի պատասխան ստանալուց հետո, մենք ի՞նչ կարող էինք անել: Մենք ի՞նչ կարող էինք անել, էթե կառավարությունը այդպես մտածելով նման միջոցների է դիմել: Ոչ մի բան չէինք կարող անել: Մեծարդո փաշա, ուղում եմ մի բան հայտնել: Մեր շարիաթը հաշվի է առնում միմիայն տվյալ անհատի պատասխանատվությունը, մյուսների հաշվի չի առնում: Այդ մասին նշված է նաև սահմանադրության մեջ, «որ յուրաքանչյուր միմիտոր պատասխանատու է իր պաշտոնի համար, իսկ պետության ընդհանուր քաղաքականության համար պատասխանատվությունը խմբակային է»: Այդ ընդհանուր քաղաքականությունը պատերազմ հայտարարելու նման բան է: Հետևաբար՝ ներքին գործերի միմիտորության վերաբերող խնդրի համար շեյխ ուլ-իսլամը պատասխանատու չէ. արտաքին գործերի միմիտորության վերաբերող խնդրի համար շեյխ ուլ-իսլամը պատասխանատվություն չի կրում: Ուղղակի հարցը շեյխ ուլ-իսլամը բոլորովին պատասխանատվություն չի կրում: Եվ վերջապես, մահմեդական կրոնագիտության վերաբերող գործերի համար ոչ մի միմիտոր այսպիսի կամ անպիսի բան է կատարել, կամ ինչ-որ միտաբերիս այն արարքն է կատարել: Դրա համար ոչ մի տեղ, ոչ մի դատարան չի կարող ամբաստանել ներքին գործերի միմիտորությանը: Անդադրվում է

շելիս ուլ-խալամը: Ես այսբանը գիտեմ: Հետեաբար, եթէ ես իմ պարտա-
կանութեան մեջ թերանամ, ապա ես եմ պատժեմ կրելու կատարված հան-
ցանքի համար: Նման դեպքում ես ի վիճակի չեմ լինի առարկելու և
կկրեմ ինձ համար սահմանված պատիժը:

Նախագահ — Մեծարդր էֆենդի, մենք մի բիւր առաջ նշեցինք, որ
մինիստրներին հետ առնչվող հարցերը դատաբանութեան շնորհ ենթարկում:
Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Ուրեմն ինչի՞ մասին է խոսքը:

Նախագահ — Ենդիրը առաջ բաշված էարցի մասին է: Այդ ողբեր-
գութիանը անձամբ տեղյակ լինելով հանդերձ, ոչ մի միջոց չեք ձեռնար-
կել:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Ձեռնարկեցինք էֆենդի: Այդ մասին խո-
սեցինք: Այդբանը էֆենդի: Էլ ի՞նչ կարող էինք անել: Էլ ի՞նչ ասեմ:

Նախագահ — Ժամանակը ուշ է, հաջորդ դատաբանութեանը տեղի
կունենա կիրակի օրը ժամը մեկին¹⁰⁵:

Takvim-i Vekayi. 4 Haziran. 1335 (1919) № 3573

ՆՈՐԻՆ ՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱՂԻՇԱԼԻ 1335 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԿԱՏԱՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՆՈՎ ԱՐՏԱԿԱՆԲԱՆՈՒ
ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁰⁶:

Նախագահ՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.

անդամներ՝ գեներալ-մայոր Չեֆի փաշա,

գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

գեղապետ Ռեշեք Չերքի բեյ:

Գառի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների աճուրդները — Նախ-
կին շելիս ուլ-խալամ Մուսա Քյազիմ էֆենդի, նախկին շելիս ուլ-խալամ
Էսազ էֆենդի, նախկին սենատի նախագահ Ռիֆաթ բեյ, նախկին փոս-
տի և հեռագրատան մինիստր Հյուսեյն Հաշիմ բեյ:

Չեռակ կարգով դատի տրված մեղադրյալների աճուրդները — Նախ-
կին [մեծ] վեզիր Թալաաթ փաշա, նախկին ռազմական մինիստր Էնվեր
էֆենդի, նախկին ծովային մինիստր Ջեմալ էֆենդի, նախկին հանրա-
կրթական մինիստր ղոկտ. Նազըմ բեյ, նախկին ֆինանսների մինիստր
Ջավիդ բեյ, փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր Օսկան էֆենդի,
նախկին առևտրի և հողագործութեան մինիստր Մուլեյման Էլբիստանի
էֆենդի, նախկին առևտրի և հողագործութեան մինիստր Մուստաֆա Շե-
րեֆ բեյ:

Սույն դատավարութեան ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտ-
պանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետա-
քննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Թեև մեղադրյալները և նրանց գատապաշտպանները շանցին ուրա-
նալ գործարկված հանցագործությունները և պահանջեցին ազատություն,
այսուհանդերձ 1335 (1919) մայիսի 3, 20, 22 և հունիսի 9, 10, 25 թվա-
գրութեամբ մեղադրական եզրակացութուններով [բացահայտվեց] լու-
ծարքի ենթարկված «Միություն» և առաջադիմությունն» կուսակցութեան
իրավական զեմբը և հաստատվեց նրա նեղավորությունը կատարված
բազմաթիվ հանցագործությունների մեջ:

[Կուսակցութեան] իրավական զեմբն արտահայտող ընդհանուր
մեջլիսի հիշյալ անգամները մեղակցություն են ունեցել գործարկված
հանցագործություններում, ուստի հայց էր հարուցվել լսելու նրանց դա-
տական գործը և որոշելու նրանց պատժի չափը: Կուսակցութեան հիմ-
նադրումից ի վեր, եթէ ծանր ու թեթև արվի նրա ծավալած գործունեու-
թյունը, ապա այսօր էլ կարելի է նկատել հեղափոխությունից առաջ մի
շարք անձանց մոտ հանդես եկած հարկանախրական զգացումների առ-
կայությունը: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է համառոտակի կանգ
առնել հեղափոխությունից հետո տեղի ունեցած դեպքերի և ծավալված
գործողությունների վրա:

Ազատութեան և արդարութեան անհամբը սպասող օսմանցիները
1324 (1908) թվականի հուլիսի 9-ին Ռեսնեի լեռներից զուլալ ջրի նման
բխած ազատությունը բեղունեցին երկնային սպեղանու տեղ և եկան այն
ընդհանուր համոզումներին և հավատքին, որ միայն այդ միջոցով կարելի
է բուժել զուլումի և կեղեքումի վերքերը: Այդ ցասկոտ հեղեղի հոսքը
մինչև իր բնական տեսքի գալը, միջխառնք բոլորին, իսկ նրա ազդե-
ցութեան շրթոք անարգել տարածվեց բոլոր վայրերում՝ արդարութեան և
ազատութեան հույս ներշնչելով Օսմանյան կայսրութեան բոլոր շրջան-
ների ժողովուրդներին: Եվ մերթ ընդ մերթ վաղը այդ հուսանքի հաճելի
եղևչները ուժ ու եռանդ էին տալիս բոլորին:

Մինչդեռ, անցած ժամանակի ընթացքում կատարված բազարական
հանցավոր սխալների հետևանքով Օսմանյան կայսրութեան բազմաթիվ
երկամամանր, տարբեր պատրվակներով ձեռքից գնացին: Եվ այդ ուղ-
ղութեամբ բավականին շանքը գործարկվեցին, որպեսզի այդ բոլորը վե-
րագրվի նախկին կառավարութեան վարած սխալ բազարականութեանը:

Կատարվում էր սպասված հույսերի ճիշտ հակառակը: Չկար մի իսկական նախաձեռնություն, որպեսզի ի չիք դարձնեն տեղի ունեցող այդ բազմաթիվ արդյունքները:

Չնայած որ ազատության հաստատումից հետո անցել էր բավականին ժամանակ, այնուհանդերձ երկիրը լավ հիմքերի վրա դնելու համար չկար մի որոշակի ուղղություն: Դեռ ավելին, իրար հաջորդող [հոգային] կորուստները, Խոսիայի¹⁰⁷ և Բալկանյան¹⁰⁸ պատերազմների ցավալի հետևանքները ազատության կարտո ժողովրդի համար առավել շատ վիշտ ու մտատանջություն էին պատճառում: Ազգային կարիքների համար նրանց մտահոգացած ծրագրերը մնացին սոսկ որպես նախաձեռնություն, իսկ նեղ նպատակները իրացնելու համար նրանց մի մասը կանգնեց բոլորովին սխալ ուղու վրա: Այդ հուսաբեր շարժումը¹⁰⁹, որը զուլալ չբի նման ազատություն էր սերբերու ժողովրդիկ, սկսեց երկրի մի մասը բայրախել, իսկ մյուս մասն էլ հասցնել ամբողջովին ամապացնելու ցավալի վիճակին: Եվ սրանց մոտ ծագեցին իր նմանը չունեցող անիմաստ մտքեր: Հետևանքը եղավ այն, որ երկրի կառավարումը իր ուղուց շեղելով՝ սկսեցին զբաղվել անօրին բախտախնդրություններով: Եվ այդպես, տևական խարդավանքով զբաղվող այդ մոլորակը անձերից ստեղծվեց մի գործադիր հասնանձողով, որը ենթարկելով իրեն օրինավոր կառավարության մինիստրների խորհրդին, աստիճանաբար երկրի ամբողջ կառավարումը վերցրեց իր ձեռքը: Այսպես [կուսակցության] պարագլուխները սողոսկելով՝ մեջլիս՝ սկսեցին իրագործել իրենց ծրագրերն ու նպատակները:

24—26 Թեյքին-ի սանի 1334 [1918 թ. նոյեմբերի] թվագրությամբ պատգամավորների մեջլիսի 5-րդ մասնաճյուղի արձանագրության մեջ ֆինանսների մինիստր Ջավիդ բեյի ելույթից հասկացվում է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գործադիր կոմիտեն երկրին և ժողովրդին վերաբերող կենսական հարցերը քննարկելու խնդրում կատարել է վերին աստիճանի անհանդուրժելի գործարքներ: Պատերազմ հայտարարելու խնդրում անհրաժեշտ չի համարել սովյակ հարցը գտնե քննարկել պատգամավորների մեջլիսում, մինչդեռ, վեհապետներն անգամ տարակուսել են նման հարցում անմիջական վճիռ և հրաման արձակել: Նույնիսկ ընդդիմադիր անձեր, որոնք ինչ-որ շահով համակրություն են ունեցել կուսակցության նկատմամբ, քննադատել են նրա այդ ընթացքը, բանի որ իրենց հեռուստավայրի կողմն էն, որ գործընդհանրական կառավարումը ի վերջո կուռնեա վատ հետևանքներ:

Հայանի է, որ հեղափոխության սկզբնական շրջանում ակամայից հայտարարված արտակարգ դրությունը բավականաչափ երկար տևեց և կուսակցության ղեկավար կազմից մի խմբավորում հարձակվելով Բաղձրագույն Դուան վրա՝ սպանեց ռազմական մինիստր Նազրմ փաշային, նրա թիկնապահին և այնուհետև լուծարքի ենթարկեց Քյամիլ փաշայի կարիները և կազմեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կարիները¹¹⁰: Փորձառու, պատավավոր և կարող պաշտոնյաները հեռացվեցին և նրանց տեղ նշանակվեցին կուսակցության անդամները, որոնց թմահաճ կառավարումը ոչնչով չէր տարբերվում ինքնակալության շրջանից: Ինչ խոսք, որ բռնապետությունից դժգոհ էին բոլորը, հատկապես, դժգոհ էին ոչ մասնագրական տարրերը: Նամանավանդ՝ մեզ բուրխի խաղաղություն, ապահովություն և արդարություն բերող սահմանադրության հարցում, հայ ժողովրդի գործադրած և ունեցած խոր համոզմունքը նրանք ճիշտ հասկացան և սկսեցին առաջ քաշել [հայերի] նախկին ազգայնական տենչանքների աճման պատճառարանություններ, երկպառակություններ ու դիսակլություն սերմանել այլ տարրերի միջև, և նույնիսկ ազգայնական և ցեղային հարցեր առաջ բերել մասնագրական ժողովուրդների միջև:

Ցամանցիներին հասցված վնասը ակնհայտ էր: Հետևաբար, կատարված հարցաքննությունը, մանրամասն հետաքննությունը, մեղադրական եզրակացությունը և ստորև շարադրված ռազմական առյուծի հիգ հող վճարները լիովին հաստատում են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության՝ նրա իրավական ղեմքին վերաբերվող հանցագործությունները և մենք բոլորս համոզված ենք, որ կուսակցության պարագլուխները իրենց անհանդուրժելի արարքներով արատավորեցին հիշյալ կուսակցության անունը:

Այսպիսով, գործադրված հանցագործ արարքները չեն կարող վերադրվել կուսակցության բոլոր անդամներին, այլ հիշյալ հանցագործությունների հետ առնչություն կամ մասնակցություն ունեցողներին և նրանց հանդեպ է, որ գործադրվելու են օրենքի պահանջները:

Պաշտպանության ընթացքում դատապաշտպանը¹¹¹ նշեց, որ բաղաբական կուսակցությունների առկայությունը բխում է սահմանադրության անհրաժեշտությունից, որ այսօր էլ մեր երկրում գոյություն ունեն այլ կուսակցություններ և վերջապես այն հայտարարությունը, որ «Ազատություն և համաձայնություն»¹¹² կուսակցությունը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նման ունի կենտրոնական կոմիտե, ընդհանուր ժողով և մասնաճյուղեր, որ այդ կուսակցության ղեկավարները

և հրավիրվում են մեջլիսներին: Այդ մասին եզրակացնելով՝ անհրաժեշտ է նշել հետևյալը: Մասնատարությունը կառավարվող պետություններում կուսակցությունների գոյությունը, եթե անհրաժեշտություն է, բացարձակաբար չի կարող միջամտել կառավարության գործերին: Ազգային ժողովներում մեծամասնություն կազմելու իրենց նպատակը իրականացնելուց հետո, վստահության արժանացած կարմիրների պետք է կատարելագույն ազատ թողնեն և բոլորովին խառնվեն նրանց գործունեություններին: [Կուսակցությունները] կարող են միայն շանք գործարար կազմվող օրենքներ իրենց ծրագրերին հարմարեցնելու խնդրում և իրենց դուր չեկող կարմիրները ցրելու համար ոչ թե սպառնալիքներ, այլ գուցե չվստահելու շանքեր գործարարին:

Ինչ վերաբերում է մեր երկրի կուսակցություններին մինչև օսմանյան ազգային ժողովի բացվելը, բանի որ հայտնի է, թե որ կուսակցությունն է ձայների մեծամասնություն հավաքել, ուստի այն չի կարող իր ազդեցությունը պարտադրել կամ միջամտել կառավարության գործարար կոմիտեի աշխատանքներին, սահմանադրության դրույթները խախտել և կամ էլ օրենքները փոփոխել: Այսպիսի անօրեն արարքներ կատարելու զեջրում պարզ է, որ յուրաքանչյուր կուսակցություն նման վախճան է ունենալու: Այսպիսով, դատավարության ընթացքում վերոհիշյալ դատապաշտպանի ելույթը զուրկ է ամեն մի հիմքից:

Նախապես հայտարարված հինգ ճողվածները հետևյալներն են:

Ա ո ա ջ ի ն. Ռազմական առաջիկ դատապաշտպանության վերջում բացահայտվեց, որ Տրապիզոնում, Յողդաթում, Բողազլանում և այլուր տեղի ունեցած կոտորածները կազմակերպվել և գործադրվել են Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պարագուխների կողմից: Գատապաշտպանության ընթացքում նշվեց, որ այդ կոտորածների մասին իբրև թե նրանք տեղեկացել են գործադրվելուց հետո: Մինչևուր, լիովին բացահայտվեց, որ այդ մասին իրական, դատալույց հետո էլ ոչ մի միջոց չեն ձեռնարկել այդ կոտորածները կանխելու համար:

Ե ր Կ ր ո ռ դ — [Սեջլիսի] ընդհանուր նկատարան, նախկին [մեծ] վեզիր Սալիք Ջալիմ փաշայի՝ մեջլիսին հղած դեկուցագրի բովանդակությունից պարզվել է, որ նա պատերազմի սկզբում կենտրոնական կոմիտեի անդամներին իր ուղևորյա ապարանքը հրավիրելով՝ հայտնել է պատերազմին մասնակցելու վստահության դրույթն և մասին և բացարձակ, որ պետության համար առավել նպատավոր դիրքորոշումը չեզոքությունն է, բայց չի կարողացել համոզել նրանց: Միևնույն ժամանակ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատասխանատու

ներկայացուցիչներից Ռիզա բեյը հարցաքննության ժամանակ խոստովանեց, որ պատերազմ հայտարարելուց առաջ Տրապիզոնում կազմակերպված չեթեների խմբին հարձակման նպատակով ուղարկել է Ռուսաստանի խորքերը:

Սուույզ հաստատված է, որ պատերազմը հայտարարվել է առանց մեջլիսի որոշման: Տվյալ ժամանակի ֆինանսների մինիստր Ջավիդ բեյը, հասարակական աշխատանքների մինիստր Չուլպուր Սուլի Մահմուդ փաշան, փոստի և հեռադատան մինիստր Օսկան էֆենդին և անտրի մինիստր Սուլեյման էլբրասանի էֆենդին հրամարանկա խնդրանք են ներկայացրել այն պատրվակով, որ պատերազմ հայտարարելու որոշումը կաշցվել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ցանկությունը, այլ ոչ թե մինիստրների խորհրդում:

Ե ր ո ռ դ. Բեյոված վկայությունների արձանագրությունից եզրակացվում է, որ նախկին մեծարքո վեզիր Ահմեդ Իզլեթ փաշայի ռազմական մինիստրությունից հրամարանկա տալը տեղի է ունեցել կուսակցության միջամտության ընթացքում տեղի ունեցած վեճերից հետո:

Չ ո ռ ո ռ դ. Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ Ստամբուլի պատգամավոր Քեմալ բեյը պարտնավորման հարցերով նշանակվել է պաշտոնի և այնուհետև նրա պաշտնավարությունը հաստատվել է ընդհանուր ժողովում և համազումարում: [Քեմալ բեյի] կողմից ստեղծվել են նախ անտրական հանձնախմբեր, հետո մի քանի ընկերություններ և հաստատություններ: Այսպիսով, անտրական գործերի մենազեմառությունը իրենց ձեռքը առնելով՝ սկսել են բռնագրավել ժողովրդի ունեցվածքը և հանձնել վերոհիշյալ ընկերություններին և մի շարք անձանց: Այս պարագան պատճառ է հանդիսացել օսմանցիների ազդատացման, հուսահատության և նույնիսկ մահվան: Վերջապես այդ բոլորը նպատակ են երկրի պաշտպանողական ուժի թուլացմանը: Կառավարական մի շարք պաշտոնների նշանակումը տեղի է ունեցել Միություն և առաջադիմություն կուսակցության Ստամբուլի կենտրոնի միջամտությամբ: Այս բոլորի մասին հայտնի է դարձել 1332 թ. [1916] համազումարումը: Ընդունված բանաձևի բովանդակությունից, ինչպես նաև այս խնդրին վերաբերող քաղաքային տեսչության ուղարկած ներքինակ գրությունից:

Ն ի ն դ Ե ր ո ռ դ. Երբ սենատում քննարկվում էր Շարիաթական դատարանը արդարագատության մինիստրություն փոխադրելու հարցը, շեյխ ուլ-իսլամ Քալիմ էֆենդին ասել է. «Ե՛մ կարծիք մի շարքեք, կուսակցությունն այդպես է ուղի, ուրի՛նձ՝ աղպես էլ պիտի լինի»: Գա-

տավարութեան ընթացքում այս խնդրի արծարծումը ցույց է տալիս կուսակցութեան՝ պետական գործերին միջամտելու փաստը:

Վերևում բերված հինգ հոդվածները և դրանցան տարաձայնություններով տեղի ունեցած հիշակալի միջանկյալներն ու նրանցից բխած եզրակացությունները ցույց են տալիս, որ պետության կարևոր գործերի մի մասը կայանք է կոչվել իրենց իսկ նպատակների և մտազրույթությունների համաձայն և անմիջական միջամտություն, առանց հաշվի առնելու պետության մինիստրների կարծիքն ու տեսակետը: Հետաքննությունը ցույց տվեց, որ օսմանյան պետության օրենքներն ստեղծվել են «երեքի գործընթաց» և այդ օրինադրանքությունը կատարվել է ահաբեկչական ուժ գործադրելու միջոցով: Այսպիսով, վերոհիշյալ հանցագործ արարքների անմիջական հեղինակներն են «Միություն և ճանաչողություն» կուսակցության իրավական դեմքն արտահայտող նրա պարագլուխներն ու ընդհանուր մեջլիսի անդամները: Այդ վիճում՝ փախուստի մեջ գտնվող նախկին մեծ վեդիք Քայաթ փաշան, նախկին ռազմական մինիստր՝ ասիմ զինվորական շարքերից վտարված էնվիք փաշան, նախկին ծովային մինիստր՝ նույնպես զինվորական շարքերից վտարված Ջեմալ էֆենդին և նախկին ճանրակրթական մինիստր Ղոկոտ. նազըմ էֆենդին, որոնց անմիջական հեղինակությամբ կատարվել են այդ հանցագործությունները: Տվյալ հանցագործություններին անուղղակիորեն մասնակցել են նաև հիշյալ մեջլիսի անդամներց նույնպես փախուստի մեջ գտնվող նախկին ֆինանսների մինիստր Ջալիլ բեյը, ինչպես նաև առևտրի և հողագործության մինիստր Մուստաֆա Շերեֆ բեյը: Բացահայտված է, որ կատարված հանցագործություններում իբրև մեղավորությունն է ունեցել նաև նույն ընդհանուր ժողովի անդամներից՝ դատարանում ներկա գտնվող նախկին շեյխ ուլ-խյալմ Մուսա Քյազիմ էֆենդին:

Քեև գատապաշտպանը և դատախազը իրենց կուլմներում նշեցին նրա առաքինի, լավ հատկանիշները, կրոնական գիտելիքները, բարձր նկարագրի մասին և տարակուսանք հայտնեցին հիշյալ կոտորածների հնգամյան և մասնակցության հարցում նրա ունեցած դերին, այնուհետև դերձ հաստատվեց, որ հեղափոխությունից հետո նա եղել է հիշյալ կուսակցության կարևոր պարագլուխներից մեկը և ունեցել է մեծ ազդեցություն:

Արդ, դատախազի և դատապաշտպանի մեան դարձացած անձնավորությունները, եթե հարկադրաբար լավ կարծիք են արտահայտում նրա նկատմամբ և կուսակցության գործունեությունը համարում օրինական, ապա բնական է, որ բուրյուրյին վրոշ կարծիք պիտի ստեղծվեր նաև ոչ

բավարար կրթություն ստացած տղետ մարդկանց մոտ: Հայտնի է, որ Մուսա Քյազիմ էֆենդին ղեկավարել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կրոնագիտական մասնաճյուղը: Երբ հարցում եղավ շարքաթի պատմիչներին հակառակ կատարված արարքների ու բարոյների վերաբերյալ, նա պատասխանեց, որ նման արարքների նշաններ չկան, որ ինքը տվյալ խնդրին վերաբերող իր բարոյներում հավանություն չի տվել: Սակայն խոստովանեց նաև, որ հիշյալ արարքի (տեղահանություն և կոտորած) — Ա. Փ.) արգելման համար էլ գործնական ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել: Իսկ դատախազության ընթացքից գործունեից մեկը: Հարցաքննությունից և հետաքննությունից պարզվեց, որ վերոհիշյալը առավելաբար զբաղված լինելով կուսակցության կրոնագիտական հարցերով, ուղղակի չի գտնվել հիշյալ կոտորածների բուն կազմակերպիչների շարքում, այնուամենայնիվ նա ունեցել է անուղղակի մասնակցություն:

Այսպիսով, լիովին բացահայտվում է, որ կոտորածի գործադրման որոշումը հիմնականում համաձայնեցվել է երեքի միջև:

Հետաքննության ընթացքում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյի, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության քննարկումներին մասնակցելու հարցը շահատարվեց: Պարզվեց նաև, որ հիշյալ կոտորածների գործադրման խնդրում ինքը մասնակցություն չի ունեցել: Այսպիսով, բոլորի համաձայնությամբ նա անմեղ ճանաչվելով՝ ազատ է արձակվում: Բացահայտվեց նաև, որ փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր՝ Հալիմ բեյը, Բեռլինում գտնվելու ընթացքում, առանց իր համաձայնության նշանակվել է [մինիստրի պաշտոնում] և Ստամբուլ վերադառնալուց հետո, իրենաբերաբար անցել է պաշտոնի: Անհրաժեշտ է նկատել ունենալ, որ մինիստրի պաշտոնում նրա նշանակվելը զուգահեյվել է «Բիթիհատթ» կարիներտի վերջին տարիների կոտորածության հետ: Ըստ իր խոստովանության, երեք անգամ ներկա է գտնվել ընդհանուր մեջլիսի խորհրդակցություններին, որտեղ կանոնադրությունից դուրս քննարկումներ չեն եղել և, ինքն էլ մնալով սոսկ ունկնդրի դերում, գործարար մասնակցություն չի ցուցաբերել: Այս արդարացուցիչ հանգամանքը նրա անմեղությանը տեղիք տալով՝ ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց նրան ևս ազատ արձակել:

Վերոհիշյալ [մեղադրյալների] պատժի չափը քննարկելու ընթացքում նկատի առնվեց, որ Քալաթաթի, Էնվերի, Զեմալը և զոհու. նաքըմի կատարած հանցագործ արարքները չափազանց ծանր են, ուստի որոշվեց նրանց դատել կալսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով: Հիշյալ Վերոհիշյալ չորսվածի երկրորդ և երկուս կալսերական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի վերջին մասերը, ուր ասված է.

«Մի խումբ անձնավորություններ մի ոճրագործություն կամ հանցանք խմբովին կատարելու ղեկավար, կամ մի խումբ անձնավորություններ բաղմամբիվ արարքներից բաղկացած մի ոճրագործություն կամ հանցանք գործելիս, ոճրագործության ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը այդ արարքներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու ղեկավար նույնպես գործակից են համարվում և պատժվում են իսկական հանցանք կատարողի նման»:

«Սահմանադրությունը, կառավարության ձևն ու էությունը, կամ վեճն սուլթանությունում գոյություն ունեցող կարգերը բունի կերպով փոխելու կամ հեղաշրջելու նախաձեռնության մեջ գտնվող անձնավորությունների գործունեությունը հաստատվելու ղեկավար սահմանվում է մահապատիժ»:

«Մի ոճրագործության կամ հանցագործության անուղղակի մասնակցություն ունեցած անձնավորությունները, օրենքի լրացահայտված մասերում, պատժ են ենթարկվում հետևյալ կերպ. եթե զլխարթը հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր պսոթ է սահմանվում, ապա մեղսակիցներին 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն...»:

Օրենսգրքում առկա այս հոդվածների հիման վրա Քալաթաթը¹¹³, Էնվերը¹¹⁴, Զեմալը¹¹⁵ և զոհու. նաքըմը¹¹⁶ դատապարտվում են մահվան, իսկ Զավիդը, Մուստաֆա Շերեֆը, Մուսա Քյադիմը 15-ական տարի ժամկետով արտրի: Փախուստի մեջ գտնվողներին զրկել քաղաքացիական իրավունքներից, իսկ բռնագրավված ունեցվածքի հարցում գործել համաձայն օրենքի: Վերոհիշյալ Ռիֆաթ և Հաշիմ բեյերին վերաբերող անմեղության որոշումը ընդունված է իրենց պաշտոններից բխած հանցամասքների բերումով և հետագայում գերազույն դատարանում ենթակա էլ քննություն:

Հետաքննությունը բացահայտեց նաև, որ փոստի և հեռագրատան նախկին միևիպտր Օսկան էֆենդին և առևտրի նախկին միևիպտր Մուլեյման էլբիստանի էֆենդին երկար ժամանակ Եվրոպայում գտնվելու

պատճառով, հնարավոր չի եղել նրանց հրավիրել դատաքննության: Հավանաբար, իրազեկ լինելու ղեկավար էլ նրանք [Մտամբուլ] վերադառնալու հնարավորությունը չէին ունենա:

Մուլս դատավորներ միաձայն ընդունվեց ի բացակայություն Քալաթաթ, Էնվեր, Զեմալ, զոհու. նաքըմ, Զավիդ, ինչպես նաև Մուստաֆա Շերեֆ, Օսկան և Մուլեյման էլբիստանի էֆենդիների, իսկ իրենց ներկայությամբ՝ Ռիֆաթ, Հաշիմ և Մուսա Քյադիմ բեյերի¹¹⁷:

5 թեմմուլ 1335 թ.
[1919 թ. հուլիսի 5]

Ռազմական արտակարգ ատյա- նի նախագահ՝ սպայակուլտի գեներալ-լեյտնանտ Մուստաֆա նաքըմ բեյ Ահմեդ

Ռազմական արտակարգ ատյա- նի անդամ՝ սպայակուլտի գեներալ-մայոր Ալի նաքըմ

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝ հետևակային գեղապետ Ռեշեթ Տերդի բեյ Մեհմեդ Ալի

«Այս դատավճռին մասնակից լինելով՝ հանդերձ՝ ես այն համոզմունքին եմ, որ մեղարյալ Հաշիմ բեյը անուղղակի կերպով մասնակցություն է ունեցել նշված հանցագործություններին, քանի որ իր ցուցմունքներն ու առկա ապացույցներն այդ են վկայում»:

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝ սպայակուլտի գեներալ-մայոր Մեհմեդ Զեթի

«Կենտրոնական կոմիտեի կողմից ձեռնարկված կոտորածների հարցում Մուսա Քյադիմ էֆենդին իրեն անմեղ է համարում, նկատի ունենալով, որ ինքը ծառայել է հիշյալ կենտրոնի՝ կրոնի և կրոնագիտության պարտականություններից ելնելով: Ես կողմնակից եմ նրանց հետ, ովքեր հաստատում են հանցագործության հետ նրա ունեցած անշուքությունը, քանի որ գործարգված հանցագործություններից ո՛չ մեկի նկատմամբ նա արգելք չի հանդիսացել և նույնիսկ չի հեռացել իր պաշտոնից: Հաշիմ բեյի ցուցմունքներից ես բացահայտվում է, որ նա նույնպես կապված և հավատարիմ է եղել հիշյալ կենտրոնին և վերոհիշյալ հանցագործությունների կատարման ընթացքում ո՛չ մեկի ղեմ չի պաշտարել: Միևնույն դատաքննության օրերին նա իրեն արդարացնում էր, որ ինքն անշուքություն չի ունեցել հիշյալ կենտրոնի կատարած հանցագործ արարքների հետ: Ես նույնպես կողմնակից եմ նրանց հետ, որոնք դա-

տապարտում են նրան անողջակի մասնակցութիւն ունենալու մեղա-
գրանքով:

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝
սպայակույտի զեներալ-մայոր Մուստաֆա
բեյ Ազիզ Մուկեյմանի

Հաստատվում է.

Դատավճռի սույն արձանագրութիւնը վավերացված է ռազմական
արտակարգ ատյանի անդամների կնիքներով:

5 թեմուզ 1335 թ.

[1919 թ. հուլիսի 5]

[կնիք]

[ստորագրություն]

ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ԱՐՏԱԿԱՐԳ
ԱՏՅԱՆ

ՆԱԶՐՄ

Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրական հանձնախմբի
պետ՝ Աբիդին Դավեր

Takvim-i Vekayi, 5 Temmuz 1335 (1919) № 3604

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ր Գ

**«ՄԻՌԻԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱԶԱԿԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ
ՈՒ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԿԵԱԼԻ 1335 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱԿԵ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԱՐՋԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Նախագահ՝ զեներալ-եյտեհանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
անդամներ՝ զեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
զեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
զեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
զնդապետ Ռեշեթ Ֆերդի բեյ:
Գլխավոր դատախազի օգնական՝ Ֆերիդուն բեյ:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1335 թ. (1919) հունիսի 21, շաբաթ

Դառաֆնեության ենթակա մեղադրյալների անունները.— «Միություն
և առաջադիմություն» կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քար-
տուղար զոկտ. Ահմեդ Միզանտ բեյ, էսկիշեհիրի պատասխանատու քար-
տուղար զոկտ. Բեսիմ Զուհրի բեյ, կուսակցության Մանիսայի պատաս-
խանատու քարտուղար Ալինի բեյ, կուսակցության էզրիբեհի բենիշ-լիա-
զդը Աբդուլ Ղանի բեյ, «Միություն և առաջադիմություն» վերակազմյալ
կուսակցության Բեյոզլուի պատասխանատու քարտուղար Սելահեդդին
բեյ, կուսակցության Միբրուհի մասնաճյուղի պատասխանատու քարտու-
ղար Մեհմեդ Զեմալ բեյ:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Աբդուլ Ղանի բեյին) — Ձեր անունը,
Աբդուլ Ղանի բեյ — Աբդուլ Ղանի;
Նախագահ — Հայրանունը:

Արդույ Ղանի բեյ — Հաջի Հյուսեյն:
Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էր:
Արդույ Ղանի բեյ — Քառասուն:
Նախագահ — Որտե՞ղ էր ծնվել:
Արդույ Ղանի բեյ — էրզինջանում:
Նախագահ — Որտե՞ղ էր բնակվում:
Արդույ Ղանի բեյ — Կարը Քյոյ, Ձեզիլլիբում:²
Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
Արդույ Ղանի բեյ — Բարձրագույն:
Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ էր:
Արդույ Ղանի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:
Արդույ Ղանի բեյ — Ներկայումս պաշտոն չունեմ: Նախկինում եղել էմ *սիբիլիանտ*-ի ներկայացուցիչ:
Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:
Արդույ Ղանի բեյ — Ձինվորական եմ եղել, լեյտենանտի կոչումով:
Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Բեսիմ Ձուհիի բռնիք)՝ Ձեր անունը:
Բեսիմ բեյ — Բեսիմ Ձուհի:
Նախագահ — Հայրանունը:
Բեսիմ բեյ — Ձուհի:
Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էր:
Բեսիմ բեյ — Քառասունը:
Նախագահ — Որտե՞ղ էր ծնվել:
Բեսիմ բեյ — Օղեմիշում:⁴
Նախագահ — Որտե՞ղ էր բնակվում:
Բեսիմ բեյ — էսկիշեհիրում:
Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
Բեսիմ բեյ — Ավարտել եմ ուղմական բժշկական ուսումնարանը:
Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:
Բեսիմ բեյ — էսկիշեհիբի պատասխանատու քարտուղար:
Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
Բեսիմ բեյ — Այո՛:
Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ էր:
Բեսիմ բեյ — Ո՛չ:
Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով զոկտ. Ահմեդ Միդհատ բռնիք)՝ Ձեր անունը:
Միդհատ բեյ — զոկտ. Ահմեդ Միդհատ:

Նախագահ — Հայրանունը:
Միդհատ բեյ — Հաջի Հասան:
Նախագահ — Որտեղացի՞ էր:
Միդհատ բեյ — Կեսարացի:
Նախագահ — Որտե՞ղ էր բնակվում:
Միդհատ բեյ — Բրուսայում:
Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:
Միդհատ բեյ — «Միտլություն և առաջադիմություն» կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար:
Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
Միդհատ բեյ — Բարձրագույն:
Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էր:
Միդհատ բեյ — Երեսունը:
Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ էր:
Միդհատ բեյ — Այո, զինվորական մի հարցով դատաքննության եմ նեմխարվել՝ ուղմական ատյանում:
Նախագահ — Խ՞նչ պատճառով:
Միդհատ բեյ — Ընտրությունների ներկորդ շրջանում ես վանի պատգամավոր էի: Հրոժարական տալու անհրաժեշտություն չկար: Քաղաքական հարցերով զբաղվելու համար ուղմական ատյանը ինձ զրկեց զինվորական աստիճանից:⁵
Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ կարո՞ղացե՞ք (քարտուղարը ընթերցում է):

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՍՏԱՆԻ ՉՍԵՄ ԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

Այսօր ժամը 3.35-ին ուղմական արտակարգ ատյանի կողմից շտապ պահանջված 7 անձերից Ձեմյու բեյը հիվանդության պատճառով գտնվում է Գյումուշ խանի հիվանդանոցում:

21—6—1935 թ.

[1919 թ. հունիսի 21]

Կալանատան տեսուչ կայմակամ Այի

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով զլիսավոր դատախազի օգնականին)՝ էֆենդիներից մեկը հիվանդության պատճառով գտնվում է Գյումուշ խանի հիվանդանոցում: Տվե՞ք ձեր կարծիքը այդ մասին:
Կլիսավոր դատախազի օգնական Ֆերիդուն բեյ — Պահանջում եմ նրա դատաքննությունը հետաձգել:

Նախագահ — Դատաքննությունը հետաձգելու վճիռը հաստատվում է: (հոսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Կարգաճե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է մեղադրական եզրակացությունը):

ՄԵՂԱԿՐԱԿԱՆ ԵՋՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ներքին ապահովությունը վտանգելու ամբաստանության մասին ժամանակներում կառմախի տակ են վերցվել «Միություն» և առաջադիմություն» կուսակցության Մանխայի պատասխանատու քարտուղար Ավինի բնյը, վերակազմյալ կուսակցության Բեյոլուրի պատասխանատու քարտուղար Հասան Սելահեդդին բնյը, Անկարայի նախկին պատգամավոր Հիմի բնյը, [կուսակցության] Բալուրի պատասխանատու քարտուղար Բեօհմ Ջուհի բնյը, կուսակցության Հայեպի պատասխանատու քարտուղար Մեհմեդ Ջեմալ բնյը, Կարահիսարի նախկին պատգամավոր Աղաօղու Ահմեդ բնյը, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար կեսացի Գրկտ. Միհճատ բնյը, Սուարիի կալմակամությունից թշակատու Մումթազ բնյը, Սինոպի նախկին պատգամավոր Հասան Ֆեհմի բնյը, Սարուխանի նախկին պատգամավոր և վերակազմյալ կուսակցության անդամ Սաբրի բնյը, Միրզուհի ազգային պաշտպանության նախագահ՝ «Միություն» և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Ջեվդեթ բնյը, Ստամբուլի նախկին պատգամավոր Սելահեդդին Ջիհնջոզ բնյը, էրզրումի նախկին պատգամավոր՝ ազգային գործակալության տնօրեն Հյուսեյն թուսան բնյը, Ստամբուլի բանկի ներկայացուցիչ՝ «Միություն» և առաջադիմություն» կուսակցության Մալունիկի նախկին պատասխանատու քարտուղար Հասան Նամաթ բնյը, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիզա բնյը, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Աբդուլ Քադր բնյը, Կոնիայի նախկին վալի Սամիլ Ռիֆաթ բնյը, Կոնիայի ոստիկանության նախկին պետ՝ Սադեդդին բնյը, կուսակցության Կոնիայի նախկին ներկայացուցիչ՝ բեռնակիրների վերակացու Ֆերիդ բնյը, Ակշեհիրի Ջիհանբեյի նահիբի կառավարիչ Ֆեհմի բնյը, Ակշեհիրի քաղաքապետ Մյուսթեֆի զադ Քյամիլ բնյը, Ակշեհիրի ոստիկանագետի նախկին տեղակալ՝ Սպարտայի բանտում կալանի տակ գտնվող Հասան Բասրի բնյը, կուսակցության Ադարազարի ներկայացուցիչ Համիդ բնյը, Հայեպի շրջակայքի չեթենբի խմբի առաջնորդ Հյուսեյն Նեքատ բնյը, կուսակցության Մի-վաթի ներկայացուցիչ Դանի բնյը, կուսակցության Բովադինի ներկայացուցիչներ Մյուսթեֆի Մեհմեդ Ալի, Հաբի Աթա և Կարակադը Հասան-Հյու-

սեյն բնյերը, կուսակցության էղիբեհի ներկայացուցիչ Աբդուլ Դանի բնյը, (...)՝ էնվեր էֆենդիի հայրը՝ Հաբի Մեհմեդ փաշան:

Վերոհիշյալ անձնավորությունների վերաբերող 1335 (1919) թվականի հունիսի 10-ի որոշման մի շարք կետերն ամբողջացնելուց հետո, զատարանի նախագահությանը և զատախազությանը հնարավորություն տրվեց զանազան փաստաթղթերի հիման վրա կազմելու մեղադրական եզրակացությունը: Նախագահության որոշումով տեղի ունեցած ընդհանուր հետաքննությունից հետո պարզվեց, որ մեղադրյալ Ավինի բնյը Մանխայում գտնվելու ընթացքում Հերզեմ, Իսմայիլ, Չերքեզ Մեհմեդ և Հաջի Հասան անուններով մարտակցից փոխառության մուրակներ անելու ընթացքում բռնություն է գործադրել և 1330 (1914) թվականի հուլիսին պատասխանատու քարտուղար նշանակվելուց հետո, անձամբ մասնակցել է 1332 (1916), 1333 (1917), 1334 (1918) թվականներին տեղի ունեցած կուսակցության համազգայնորեն: Կուսակցության Հայեպի պատասխանատու քարտուղար Ջեմալ բնյը սահմանադրության հռչակումից հետո եղել է Կոնիայի և Հայեպի «Միություն» և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարը: Հասան Սելահեդդին բնյը 1329 (1912) թվականից սկսած կատարել է հիշյալ կուսակցության Ստամբուլի պատասխանատու քարտուղարի և Քեմալ բնի գրասենյակի քարտուղարության պարտականությունները: Միրզուհի ազգային պաշտպանության նախագահությունում գտնվելու ընթացքում Ջեվդեթ բնյը միաժամանակ փոխարինել է Միրզուհի պատասխանատու քարտուղար Ֆերիդ բնիին: Բեօհմ Ջուհի բնյը 1330 (1914) թվականին պատասխանատու քարտուղար է եղել Աֆիոն Կարահիսարում, իսկ երեք տարի անց՝ էսիլիչեհիրում: Միհճատ բնյը Բալկանյան պատերազմից հետո Բալուում ստանձնել է պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնը և մինչև 1331 (1915) թվականի վերջը գտնվել է այդ պաշտոնում, իսկ հետագայում փոխարինել է Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Իբրահիմ բնիի տեղը նշանակված նեխիմի բնիին: Աբդուլ Դանի բնյը սահմանադրության հռչակումից առաջ ստանձնել է կուսակցության էղիբեհի հակիչի պարտականությունը: Այսպիսով վերոհիշյալները մինչև կուսակցության լուծարքի նեթարկվելը զբաղեցրել են նշված պաշտոնները:

Սահմանադրության հռչակումից հետո «Միություն» և առաջադիմություն» կուսակցությունը շարունակել է մնալ որպես քաղաքական կուսակցություն և ուժի դիրքերից չենկտվել, երկրի կառավարումը վերցրել է իր ձեռքը: Կուսակցության պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործունեության ընթացքում անընդհատ միջամտել և իրենց կամքն են

Քննադրել պետական բուրգ գործերում, իսկ կարևոր հարցերն էլ լուծվել են կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշումներով: Ընդունված հատուկ օրենքի համաձայն, այլ վարեր տարազգրվող [հայերի] քարավանները ոչնչացվել են ճանապարհորհի: կուսակցության կողմից ստեղծված քրեական հանցագործ հրոսակախմբերի կողմից, իսկ նրանց զույգն ու ունեցվածքը կողոպտվել է հափշտակվել է:

«Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդները մի ներքին ահաբեկչական ուժ ստեղծելով՝ դանազան ձևերով այլափոխել են Օսմանյան կայսրության սահմանադրական օրենքները և իրենց քառահանգ զործարքներն իրականացրել են վիլայեթներում «պատասխանատու քարտուպարներ» և «խաղողներ» անվան տակ իրենց մարդկանց միջոցով: Բացի այդ, հարստություն դիզելու մոլուցքով տարված, օգտագործել են պատերազմական իրավիճակը, և ժողովրդին խիստ անհրաժեշտ պարենի հարցում՝ զբաղվել շարաշահումներով և սպեկուլյացիայով: Իրենց այս արարքին արտաբնույտ օրինական ձև տալով՝ գործել են բոս սննդական շահերի: Ինչպես պարզաբանված էր վերոհիշյալ հունիսի 10 թվագրությունը կրող որոշման մեջ, այդ բուրդն իրենց խոստովանությունը բացահայտվել էր նախնական հարցաքննության ընթացքում: Առաջին հերթին ուշադրությունը բեռնվում է կատարված հանցագործությունների անմիջական մասնակիցների, իսկ այնուհետև նրանց հետ առնուդրակիորեն կապ ունեցողների վրա:

Նրանց կատարած ուժեղագործություններն՝ աննշվում են քրեական օրենսգրքության 45-րդ հոդվածի համաձայն 55-րդ հոդվածի վերջին մասին: Միևնույն ժամանակ քրեական օրենսգրքության 59, 204 հոդվածների համաձայն նրանք վերցվել են կայանքի, իսկ նրանց նկատմամբ հարուցված դատական գործը նպատակահարմար է եղել լսել ուղղակի արտակարգ առյուծում: Ինչ վերաբերում է մյուս մեղադրյալներին, ապա կուսակցությանը նրանց [ակտիվ] ծառայելու հարցը ակնհայտորեն չի ապացուցված, հետևաբար հիշյալների հետաքննությունը շարունակելու որևէ օրինական պատճառ գոյություն չունի: Այդ թվում Համիդ բեյի՝ սահմանադրության հռչակումից հետո կուսակցության հետ աննշություն ունենալու հարցը չի պարզաբանված, ինչպես նաև ներառի էֆենդիի համագործակցությունը «Թնջբիլիթ-ը մահաուսու-ի հետ և Բար-ը Ալեի՞ դեպքին նրա մասնակցություն ունենալու հարցը: [կուսակցության] Իդ-միտի հակի Իսմայիլ Հաքըր բեյը եղել է Ազադազարի հարկային տեսուչի: Իհսան Նամըր բեյը մինչև 1329 (1913) թվականի ապրիլ ամիսը եղել է Մալուսիի «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցությանը

պատկանող դպրոցի տնօրենը և կատարել է կուսակցության լիազորի պարտականությունը: Այնուհետև ստանձնել է [բազարի] բանկի տեսուչի պաշտոնը և ներքին կանոնադրության համաձայն պահպանել է իր կապը կուսակցության հետ, բայց որոշակի ակտիվ համագործակցություն չի ունեցել: Հիմի բեյը 1330 (1914) թվականին ընտրվել է Անկարայի պատգամավոր և զբաղվել է առևտրի հարցերով:

Տեղահանության ընթացքում մի շարք մարդկանց դրամը, զույգն ու ունեցվածքը հափշտակելու և կոտորածին օժանդակելու հանցանշաններով մեղադրվում են Կոնիայի նախկին վալի Ռիֆաթ Սամիհ բեյը, Կոնիայի ոստիկանության նախկին պետ Սադեդդին բեյը, գյուղատեսուցության տեսուչ Քոտորաբի բեյը, Ակշահիբի Էհմանբեյի նահիբի կառավարչ Զեհմի էֆենդին, Ակշահիբի քաղաքագլուխ Մուսթֆեթադե Բյամիլ էֆենդին և Սպատորայի բանտում կալանքի տակ գտնվող ոստիկանապետի նախկին տեղակալ Հասան Բասրի էֆենդին...»:

1919 թ. հունիսի 19

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) - Պարզվում է, որ «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին և մեջլիսի անդամների գործադրած ուժեղալիս արարքներին և այլ հանցագործություններին ղուք և մասնակցություն եք ունեցել: Այժմ ձեր մեղսակցությունն այդ հարցում բնեցելու է զլխաբար դատախաղության կողմից, ուշադիր եղե՛ք:

Կիլավուր դատախազի օգնական Ֆեթիդուն լեյ — էֆենդիներ, դատարանում ներկա գտնվող մեղադրյալները եղել են «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից վիլայեթներում և սանջակներում նշանակված հատուկ լիազորներ: Այս անձնավորություններն իրենց պաշտոնավարության ընթացքում «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության և կառավարության կողմից ստացված բանավոր կամ գրավոր հրամանների համաձայն սերտ միջամտություն են ունեցել կառավարության գործերին: Այս մարդիկ մասնակցել են մեղադրյալ Խալապի փաշայի և նրա գործընկերների կատարած հանցագործություններին, որոնց նպատակն էր ուժի դիրքից շեղել պետությունն իր օրինական ուղուց:

Նրանց գործադրած հանցանքի չափը բացահայտվելու է սույն դատավարության ընթացքում: Այս տեսանկյունից պահանջում եմ նրանց ենթարկել դատաքննության:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) - Գտապաշտպաններ ունե՛ք:

Ալլեի բնյ — Դեռևս չենք ընտրել:

Նախագահ — Այդ մասին նախապես հայտնել էինք. մի՞թեք ձեզ չեն ասել:

Ալլեի բնյ — Ո՛ր, չեն ասել: Մենք տեղեկություն չունենինք:

Սելանեղդին բնյ — Մեծարգո փաշա, մենք այսօր իմացանք այդ մասին: Կեզ ժամ առաջ հայտնեցին, որ ենթարկվելու ենք դատաքննություն: Ուստի հնարավոր չէր դատապաշտպան ընտրել:

Նախագահ — Գատաթնությունը հետաձգվում է մինչև երկուշաբթի, ժամը մեկը:

Պատրաստ եղե՞ք:

Tekvim-i Vekayi, 21 Haziran 1335 (1919) № 3586

ԵՐԿՐՈՐԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅ

1335 թ. Հունիսի 23, երկուշաբթի

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) - Այս էֆենդիներին դատապաշտպան ընտրել ե՞ք:

Մեղադրյալներ — Այ՛ո, էֆենդի:

[Անուհետև մեղադրյալները հարցաքննության են ենթարկվում մեկ առ մեկ]:

[Կուսակցության էլիերենի¹⁰ պատասխանատու Բարտուլար

Արդույ Ղանի բնյի հարցաճեղքյունը]

Նախագահ — էդիրենում տեղահանություն տեղի ունեցա՞վ, թե՞ ոչ: Արդույ Ղանի բնյ — Այ՛ո, էդիրենում հայերին տեղահանեցին:

Նախագահ — Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Արդույ Ղանի բնյ — Տեղեկություն չունեն: Մի օր վաղ առավոտյան, երբ դեռ անկողնու մեջ էի, ինձ մտո եկան մի քանի ծանոթ հայեր և սկսեցին պատմել տեղի ունեցած դեպքերի մասին. «Մերոնց մի մասին տարան, մյուսներին ևս տանելու են» ասելով, ինձանից օգնություն խնդրեցին: Նրանք ինձ օժանդակել էին բուլղարների նվաճման ժամանակ¹¹: Ասացի, որ կդիմեմ վիրայեթի վարություն և հնարավորին չափ կաշխատեմ օգնել: Անուհետև միասին գնացինք վիրայեթ: Վալիին ասացի, որ նրանք ոչ մի առնչություն չունեն «Կոմիտեի»¹² հետ, որ անմեղ չարգրիկ են և խնդրեցի նրանց տեղահանության չենթարկել: Վալիին ասաց. «Այս մարդկանց մասին ես էլ եմ մտահոգված, բայց երամակը խլիստ է և վերաբերում է բուրժիե»¹³ (ընդգծումը մերն է Ա. Փ.) Հիմա այդ ուղղությամբ ջանք եմ գործադրում, գուցե կարողանամ մի բան անել»: Այս

խոսակցությունը նույնությամբ հայտնեցի իրենց: Այդ մարդիկ տեղահանություն չենթարկվեցին, բայց թե ինչպես եղավ, դա ես էլ չգիտեմ:

Նախագահ — Շատ լավ, նախքան այդ հայերի ձեզ դիմելը, ոչ մի բան չէ՞ք լսել այդ մասին:

Արդույ Ղանի բնյ — Ոչ մի տեղեկություն չունեի:

Նախագահ — Չէ՞ որ տեղահանությունը նրանց դաուուց առաջ էր տեղի ունեցել:

Արդույ Ղանի բնյ — Ո՛ր:

Նախագահ — Մինչ այդ ոչ մեկը չէ՞ր տեղահանվել:

Արդույ Ղանի բնյ — Ո՛ր:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ մասին տեղեկանալուց հետո որևէ միջոց ձեռնարկեցիք արդո՞ք «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցություն ձեռք մասնաճյուղի մեջ:

Արդույ Ղանի բնյ — Ո՛ր փաշա, ոչ մի միջոց չձեռնարկեցիք:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մասնաճյուղերը միմյալն մասնակալան տարրերի համար չեն ստեղծվել, այլ Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդներին համար և բարի դործի համար աշխատողը ...

Արդույ Ղանի բնյ — Արդեն անունը «Օսմանյան» է: Միայն «Միություն և առաջադիմություն» չէ ...

Նախագահ — Շատ լավ, սովյալ վայրից տեղահանվող հայերի նկատմամբ ի՞նչպես եղավ, որ ոչ մի միջոց չձեռնարկեցիք:

Արդույ Ղանի բնյ — Մեծարգո փաշա, տեղահանությունը տեղի էր ունենում օրենքի հիման վրա: Մենք կարող էինք արդյուր հակառակվել պետության հաստատած օրենքին:

Նախագահ — Օրենքի մեջ այդպիսի բացահայտ բան կա արդո՞ք:

Արդույ Ղանի բնյ — Ինչ-որ տեղահանության օրենք են ասում, դրա հիման վրա էին կատարում: Այն գործադրվում էր սովյալ վիրայեթի վալիի կողմից, նույնիսկ ոստիկանության և ժանդարմի միջոցով: Մենք ինչպե՞ս կարող էինք միջամտել: Չէ՞ որ օրենք կար, ժանդարմ կար:

Նախագահ — Օրենքի մեջ ասված է, որ տեղահանությունը կատարվելու է ռազմական տեսանկյունից անհրաժեշտ եղած վայրերում: Մի՞թե զուր չէ՞ք նկատում, որ ձեզ մտո դրա անհրաժեշտությունը չկար, և մի՞թե չէ՞ք կարող դրա ավելորդ լինելու հարցը քննարկել և ինչ-որ բան ձեռնարկել այդ ուղղությամբ:

Արդույ Ղանի բնյ — Մեծարգո փաշա, ռազմականապես անհրաժեշտ լինելու կամ չլինելու մասին մենք ի՞նչ իմանալիք, որ դրա համեմատ

որակ մի բան ձեռնարկները: Վիլյամսթը իր վայրն ուներ, որը կառավարության ներկայացուցիչն էր: Օրենքի հիման վրա կատարվող այդ գործի համար մենք կա՞րող էինք արդյոք «իրավացի են» կամ էլ «անիրավացի են» սակ էրան:

Նախագահ — Վայրն նույնպես հրաման էր ստացել: Այդ հրամանի անտեղի լինելու մասին կարող էր հայտնել:

Արդու Ղանի բեյ — Մեզ այդպիսի բան չսասց: «Դուք սասցեք», «Գրեք ձեր կենտրոնին և զաղարկեքք տեղահանությունը» սակելով, երբևէ կարգադրություն չարեց: Վայրն ի՞նչ ասեր, գուցե մենք էլ գրենք այդ մասին: Մեծարգո փաշա, բոլոր զեկրերում, ես չեմ ստում, որ այդ բուրբ ճիշտ էին: Իրականում այդ հայերը կատարյալ պատվի տեր մարդիկ էին: Նրանք բուլղարների նվաճման ընթացքում փրկեցին բավականին [թուրք] սպայական բնտանիքներ: Այս բուրբ մենք շատ լավ տեսնում էինք: Էդիրնեն հանկարծակի հակառակորդի ձեռքն անցնելու ընթացքում բավականին ցավալի զեկրեր տեղի ունեցան: Ես ինքս վիրավորված վառվում էի հիվանդանոցում՝ շերմության մեջ:

Նախագահ — Համենայն դեպս, այդքան տեղեկություն ունենալուց հետո, դուք պարտավոր էիք անձամբ դիմելու և ձեր ժողովում բնաբուհելուց հետո, բոլորգ միատեղ դիմելք...

Արդու Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, մեր ժողովներում եման հարցեր չեն քննարկվում: Ես ինքս վալիի մտ չեմ փնայել, որպես «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության ներկայացուցիչ, այլ այդ [հայերի] արժանիքներն են ստիպել ինձ:

Նախագահ — Բայց և այնպես, օսմանցի որևէ մեկի նկատմամբ բռնություն գործադրելու հանգամանքը լսելով, ինչպի՞ս է եղել, որ ոչ մի միջոց չեք ձեռնարկել:

Արդու Ղանի բեյ — Այդ հարցը մեր ժողովի հետ առնչություն չունի: Դա բոլոր օսմանցիներին ուղղվու հարց է: Ինչու՞ եք միմիայն ինձ հարցնում:

Նախագահ — Ո՛չ, բոլոր օսմանցիներին չի վերաբերում: Հարցը [պատերազմական] գործողությունների ընթացքում հրամանատարների անհրաժեշտ գտած վայրերի տեղահանության մասին է:

Արդու Ղանի բեյ — Ես հրամանատարների հետ որևէ կապ չեմ ունեցել:

Նախագահ — Ես չեմ ստում, որ ունեցել ես: Մի՞թե դուք չէիք հասկանում, որ Էդիրնեի հայությունը բանալի կամ ազդական գործողությունների հետ ոչ մի առնչություն չունեն:

Արդու Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, Էդիրնեն պատերազմական գոտու մեջ էր մտնում:

Նախագահ — Ամբողջ երկիրը պատերազմական գոտու մեջ էր:

Արդու Ղանի բեյ — Գալիպոլիի¹⁴ վրա հարձակվելու զեկրում կատարելապես պատերազմական գոտու մեջ էր գտնվելու, դրա համար էլ մենք ոչ մի բանի չէինք խառնվում:

Նախագահ — Էդիրնեից տեղահանվածները մեծ մասամբ զնացին զեկրի Քեթֆուր լեռ¹⁵, այդպես չէ՞:

Արդու Ղանի բեյ — Այդ մասին կառավարությունը տեղյակ էր:

Նախագահ — Բնական է, որ դուք էլ գիտեիք այդ մասին:

Արդու Ղանի բեյ — Այո՞, գիտեի: Իզմիտի կողմից ետ դարձրին և մեծ մասը զնաց զեկրի Քեթֆուր լեռը:

Նախագահ — Էդիրնեից հանելով զեկրի Քեթֆուր լեռ ուղարկելը արդյո՞ք ապահովում էր իրադրությունը:

Արդու Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ արդեն վալիի գործն է:

Նախագահ — Շատ լավ, մի՞թե անհրաժեշտություն չկար վալիի անօրինական արարմունքի մասին զեկուցելու:

Արդու Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ի՞նչ մասին է խոսքը:

Նախագահ — Կուսակցության մասին է:

Արդու Ղանի բեյ — Կուսակցության համար կարող էր անհրաժեշտ լինել: Մեր կուսակցությունը երբևէ չէր կարող միջամտել վալիի գործունեությանը: Դրա անհրաժեշտությունը նույնիսկ չկար: Եթե մի բան էլ նկատեք, ապա ինդրանքի ձեռով կարող էր ասել: Բոլոր կուսակցությունները այդպես են վարվում...

Նախագահ — Ես հրամայելու նկատառումով շասացի: Մուստաֆա փաշան հարցնում է, — «Բոլոր մասնաղականների օգտին» սակելով ի՞նչ եք հասկանում:

Արդու Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ի՞նչը բոլոր մասնաղականների օգտին է:

Նախագահ — Մի բիշ առաջ սասցիք...

Արդու Ղանի բեյ — Ես այդպիսի բան չսասցի: Երբ դուք «Միություն և առաջդիմություն» սասցիք, ես էլ նշեցի, որ այդ իր մեջ ընդգրկում է բոլորին, բանի որ կրում է «Օսմանյան միություն և առաջդիմություն» անունը:

Նախագահ — Դուք չնկատեցիք արդյո՞ք, որ տեղի ունեցող այդ արարքները անօրինական են:

Արդու Ղանի բեյ — Ի՞նչ արարքներ...

Նախագահ — էգիրենի տեղահանութունը:

Արդու Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես այդ գործով չեմ զբաղվել էգիրենում, ուստի չգիտեմ այդ հարցում իրավացի էին, թե ոչ: Ես չգիտեմ տեղահանվող հայերի մեջ կային արդյո՞ք այնպիսի մարդիկ, որոնք առնչություն ունենային «Կոմիտեի» աշխատանքների հետ կամ ձգտեին խափանել ռազմական գործողությունները: Այս մասին անտեղյակ լինելու պատճառով չեմ կարող որոշակի կարծիք հայտնել: Մեծարգո փաշա, ձեզ հայտնի է, որ ես էգիրենից չեմ: Ես էգիրենում եմ գտնվել պաշարման ժամանակ, այն էլ՝ վիրավոր վիճակում: Բնակչության հետ շփում չեմ ունեցել, որպեսզի կարողանայի կարծիք հայտնել մարդկանց լավ կամ վատ հատկանիշների մասին: Իմ իմացածը միայն այդ մի քանի պատվավոր մարդիկն են, որոնք կապալառու լինելու հանգամանքով հաճախ այցելում էին իմ պատկած Տիմաղանցին: էգիրենն զբաղելու ընթացքում նրանք բուլղարներից պաշտպանեցին մեր զինվորականների տներն ու բնուսնիքները: Այդ ժամանակ ես հասկացա, որ այդ մարդիկ կատարելապես լավ օսմանցիներ են: Բուլղարական դրոշը բարձրացվելուց հետո, մի շարք մարդիկ, այդ թվում և քրիստոնյա մեր հայրենակիցները, բուլղարներից առավել, սկսեցին խողալ մասնիկականների պատվի հետ: Հակառակ այդ բուրբիքի, այս մարդկանցից ոչ մեկը նման արարք չզործադրեց: Ուստի նրանց մասին ինչ որ գիտեի, գնացի և հայտնեցի վալիին: Իսկ վալիի կատարած արարածներ իրավացի կամ անիրավացի լինելը միայն ոստիկանության տեսուչը կարող է հայտնել: Տվյալ ժամանակ ես բնավ չեմ զբաղվել կարգապահական հարցերով:

Նախագահ — Պատասխանե՞ք մեծարգո փաշայի հարցին:

Հանձնաժողովի Եղիմ — զեներալ-մայոր Ջեֆի փաշա — Այս արարքի իրավացի կամ անիրավացի լինելու հարցը հասկանալու համար փայտուն օրինակ է ձեզ ծանոթ պատվավոր մարդկանց տեղահանելու նախաձեռնությունը:

Արդու Ղանի բեյ — Այդ նախաձեռնության հարցը ինձ համար մտք է: Միտքս կիսատ մնաց: Նրանք եկան ինձ ասացին այդ մասին, ես էլ զննար հայտնեցի վալիին: Ինչպես երևում է, դրանից հետո տեղահանություն տեղի չունեցավ: Ես չգիտեմ, զուցե, իմ բարեխոսելուց հետո այդ երկուսի տեղահանությունը չկատարվեց:

Ջեֆի փաշա — Մի՞թե այդ արարքը լիովին չի բացահայտում տեղահանության իրավացի կամ անիրավացի լինելու հարցը:

Արդու Ղանի բեյ — Ի՞նձ նկատի ունեք, փաշա: Ըստ իս, այդ արարքը բավարար չէ: Այդ երկու հոգին արդեն տեղահանության չենթարկվեցին:

Ջեֆի փաշա — Այդ պատվավոր մարդկանցից երկու՞ք:

Արդու Ղանի բեյ — Այո՞:

Ջեֆի փաշա — Այդ պատվավոր մարդկանց տեղահանության ենթարկելը անիրավացի մի արարք է:

Արդու Ղանի բեյ — Հնարավոր է:

Ջեֆի փաշա — Քանի որ այդ արարքը օրինական չէ, ուրեմն այդ երկու հոգու համար էլ անիրավացի է: Հետևաբար ձեր [չըրջանային] կուսակցությունը կարող էր հիշեցնել, կամ ինչ-որ այլ ձևով մերժել կատավարության կողմից անօրինական կատարվող այդ տեղահանությունները:

Արդու Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, այսուհանդերձ էգիրենում համբըհանուր տեղահանություն տեղի չունեցավ: Ես խնդրում եմ, որպեսզի դուք տարբերք էգիրենի դեպքը այլ վիճակներում տեղի ունեցած [տեղահանության և կոտորածի] հետ: Տեղահանությունը առանձին գործ է: Այդ մասին կատավարությունը օրենք հրապարակեց: Ուրեմն կատավարությունը, մինիստրները հավանություն տվել են այս խնդրին, և ինչի հիման վրա հավանություն տալը չի առնչվում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության էգիրենի մասնաճյուղի հետ...¹⁶:

[Էսկիշեիի պատասխանատու Բարտուղար ղոկոմ. Բեֆիմ Ջուդի բեյի հարցախնդրյունը]

Նախագահ — Էսկիշեհիրում տեղահանություն տեղի ունեցա՞վ, թե՞ ոչ:

Ջուդի բեյ — Այո՞, բայց ես տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Գուք այդտեղ չէ՞ք:

Ջուդի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Գրա հետևանքների մասին որե՞ք բան չե՞ք լսել:

Ջուդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ինչի՞ մասին:

Նախագահ — Գուք չե՞ք լսել, արդյոք, որ հայերի տեղահանության ժամանակ վատ արարքներ են կատարվել, այսինչ ճամփով են գնացել, մի մասը կոտորվել է, մի մասի նկատմամբ բռնություններ են գործարվել, նրանց ունեցվածքը կողոպտվել է և այլն:

Ջուդի բեյ — Մեծարգո փաշա, տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Էսկիշեհիրում այդպիսի բաներ կըն՞ էն, թե՞ ոչ:
Զուեղի բեյ — Ոչ:
Նախագահ — Լքյալ գուլթի մասին որևէ բան գիտե՞ք:
Զուեղի բեյ — Լքյալ գուլթի հարցով զբաղվում էր սհատուկ հանձնաժողովը: Գրա համար էլ ես այդ հարցով չեմ զբաղվել:
Նախագահ — Նախքան Էսկիշեհիրի պատասխանատու քարտուղար լինելը, ի՞նչ պաշտոն եք ունեցել:
Զուեղի բեյ — Կարահիսարում էի:
Նախագահ — Կարահիսարում պատասխանատու քարտուղար էի՞ք:
Զուեղի բեյ — Այո՞:
Նախագահ — Այդտեղ տեղահանություն տեղի ունեցա՞վ, թե՞ ոչ:
Զուեղի բեյ — Այո՞, տեղի ունեցավ:
Նախագահ — Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:
Զուեղի բեյ — Տեղի կառավարությունը տեղահանություն վերաբերյալ հրաման էր ստացել, և զրա հիման վրա տեղահանությունը կատարվեց:

Նախագահ — Բայց զիտե՞ք, որ բավականին բռնություններ են գործարկվել:
Զուեղի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես տեղյակ չեմ:
Նախագահ — Մենք այդ բոլորի մասին տեղյակ ենք, որովհետև Կարահիսարում տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ մի զործ ունենք:
Զուեղի բեյ — Սա չեմ կարծում, որ Կարահիսարում այդպիսի բռնություններ են տեղի ունեցել, որովհետև ես ինքս այնտեղ էի գտնվում: Բոլորն էլ զո՞՛ւ էին:
Նախագահ — Ձեր գտնված տեղը Կարահիսար-ի Շարբին չէ՞ր¹⁷:
Զուեղի բեյ — Ո՛չ է՛ֆենդի, Աֆիոն Կարահիսարն էր:
Նախագահ — Մինչև լքյալ գուլթի հանձնաժողովի կազմվելը Էսկիշեհիրում մի շաբթ անօրինական արարքներ են տեղի ունեցել: Ինչպե՞ս է կղել, որ զուք այդ մասին տեղյակ չեք:
Զուեղի բեյ — Այդ բոլորը իմ մտամաղկ տեղի չի ունեցել, դուքս իմ պաշտոնավարությունից առաջ է եղել:

Takvim-i Vekayi, 23 Hâziran 1335 (1919) № 3589

ԵՐՐՈՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1335 ր. (1919) հունիսի 28, շաբթ

Նախագահ — Արդու Ղանի բեյը թող մնա, մյուսներին տարե՞ք:
(Արդու Ղանի բեյից բացի, մյուս մեղադրյալները դուրս են հանվում
142

զատարանի դահլիճից, այնուհետև նախագահը խոսք ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյին, ասում է):
— Մի հեռագիր է ստացվել, կարդացե՞ք:
(Քարտուղարը կարդում է):

ԻՍՉՄԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐ ԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

Թիբլեռում կարգոցներ շփուլվում և առաջադեմությունն ևսականությունն էղիբնի պատասխանատու քարտուղար Արդու Ղանի բեյի գաղտավարության մասին: Նրա տված ցուցմունքները բոլորովին չեն համապատասխանում իրականությանը: Գոյություն ունեցող փաստան ապացուցում են, որ ինքը մասնակցել է էղիբնի հայերի տեղահանության: Օրինակ, տեղահանվածները մի մասի զուլը հափշտակելուց հետո մյուսներին վաճառել են իրենց մերձավորներին, այն էլ՝ իր արժեքի 2—3 անգամ: Մեր կրած կորուստը չափազանց մանր է: Տարագրվածներից ես եմ վերադարձել 100-ից միմիայն 30 անգամ: Բոլորին հայտնի է, թե վերահշյալը ինչպիսի՞ ազդու ներգործություն է ունեցել տեղահանության հարցում: Մենք ինքրում ենք արդատությունը միանգամայն բացահայտելու համար մի անկողմնակալ հանձնախումբ ուղարկել էղիբնի:

Անս Մերձմիջան, Կարապետ Յազճյան, Արմենակ Կյուրճյան, Ալլուսյան, Ալիբան Ճըրբյան, Հալի Քյուրճյան, Ասատուր Բոզարճյան, Քաթիս Օրալյան, Բուզանջ Զուլյան, Տիգրան Հեթրան, Գրիգոր Զարբյան, Արթին Օհանյան, Արթին Թեբյան, Շնոր Ավետիսյան, Նաչիկ Նազարյան:

Նախագահ — Դուք ի՞նչ կասեիք այս հեռագրի մասին:

Արդու Ղանի բեյ — Ինչ ասեմ, այն ազգային ռիսկալությունն արդյունք է: Յուրքանչյուր մարդ իր ուզածի պես կարող է արտահայտվել: Այնուհանդերձ բոլորն էլ պարտավոր են իրենց ասածը փաստելու: Այդպես չէ՞, մեծարգո փաշա: Հեռուարքս, նրանք պետք է, որ գաղտարան ներկայանան և ապացուցեն, թե ես ինչ ձևով առնություն և ինչպիսի ազդեցություն եմ ունեցել տեղահանության վրա: Մեծարգո փաշա, ես միշտ ասել եմ և կպնդեմ ճշմարտությունը, որ բոլորովին առնություն չեմ ունեցել տեղահանության հետ և այդ առթիվ ոչ մի ազդեցություն չեմ բանեցրել, ապարտք չեմ վերցրել և ոչ էլ շարաշահել եմ իմ [պաշտոնը]: Մեծարգո փաշա, նրանց ուղարկած հեռագիրը, ըստ էության, ինձ չի վերաբերում, այլ ուղղված է իմ ազգի հասցեին, որովհետև իմ միջոցով ուզում են գաղտապարտել իմ ազգը:

Նախագահ — Տեղահանության ընթացքում դուք էղիբնեում էի՞ք:

Արդու Ղանի բեյ — Այո՞, էղիբնեում էի:

Նախագահ — Դուք մշտապես այդտեղ էի՞ք գտնվում:

Արդու Ղանի բեյ — Երբեմն գալիս էի Ստամբուլ:

Նախագահ — Ինչու՞ էիք գալիս Ստամբուլ:

Արդու Ղանի բնյ — թուլլավութիւն էի վերցնում: Ընտանիքս այստեղ էր: Բարեկամներս, ազգականներս նույնպէս այստեղ էին գտնվում: Եսխագան — Տեղահանութիւնը որքան էր սեղսեղ:

Արդու Ղանի բնյ — Ես ուշադրութիւն չեմ դարձրել դրան: Ես ճիշտ եմ ասում, տեղահանութեան հետ անշուքութիւն չեմ ունեցել: Ըշմարտութիւնը կրացաստութիւն այն ժամանակ, երբ այդ հարցունները ուղղվեն էղիբների վայրին, ուստի կանապետին, ժանդարմին, [տեղահանութեան] հանձնաժողովին: Հետաքննչական հանձնաժողով են պահանջում էղիբներից: Ես էլ եմ ուղում: Թող մի անկողնակալ հանձնաժողով գնաւ և ամեն ինչ բացահայտի:

Նախագահ — (տեսք ուղղելով դատախազին) Այս հեռագրի կապակցութեամբ որեւէ հարց ունե՞ք:

Դատախազի օգնական Սախիբ բնյ — Ո՛ւ, մեծարգո փաշա, հետաքննչական հանձնաժողովի անհրաժեշտութիւնը չկա:

Նախագահ — էղիբներում տեղահանութիւնը երկար չի տևել: Այդ կարճ ժամանակամիջոցում մի բանի անգամ Ստամբուլ գնալ գալը...

Արդու Ղանի բնյ — Ո՛ւ, էֆենդի, այդ մասին չդիտեմ: Եթէ թուլլ տաք տեղի ունեցածը կրացատրեմ: Ինչ-որ կատարվում էր, ես տեղեկանում էի թերթերից: Այլ վայրերում տեղահանութեան համար հատուկ օրեր էին նշանակում և մարդկանց ղզուշացնում, որ 10—15 օր հետեմքարկվելու են տեղահանութեան: Մեծարգո փաշա, էղիբներում այդպիսի բաներ տեղի չունեցան: Ինչպէս ասացի, մի առավոտ նկատեցինք, որ տեղահանութեան է կատարվել: Մի շարք վայրերում էղիբներն ասամանամերձ գոտուց գտնվում էր 40—50 մետր հեռավորութեան վրա: «Կում» թաղամասում ասամանը գտնվում էր 50 մետր հեռավորութեան վրա, ուստի բավական թվով փախստականներ ելումուտ էին անում այդ կետերից: Այս երևույթը կանխելու համար էլ տեղահանութիւնը գործադրվեց: Կարծում եմ ամեն ինչ պարզ է: Տեղահանութիւնը տեղի էր ունեցել մեկ գիշերվա ընթացքում: Այդ մասին իմացանք առավոտայն: Այնպէս որ, տեղահանութիւնը ամիսների շտեմ: Այն գործադրվեց մեկ գիշերվա ընթացքում: Մեծարգո փաշա, այդ օրը ես գտնվում էի էղիբներում: Ես չեմ թարցնում իրողութիւնը: Եթէ տեղահանութեան ընթացքում էղիբներում գտնվելը մի հանցանք է, ուրեմն տվյալ ժամանակ բոլոր այնտեղ գտնվողները մասնակից պետք է դառնային կատարված այդ հանցագործութեանը:

Նախագահ — Բնական է, որ էղիբներում գտնվելը չի կարող հանցանք համարվել: Տեղահանութեան ընթացքում մի շարք բռնութիւն-

ներ են տեղի ունեցել, դուք թարցնում եք այդ բոլորը՝ «չդիտեմ» ասելով: Արդու Ղանի բնյ — Ո՛ւ փաշա, իմ շիմացած բանի մասին ի՞նչ կարող եմ ասել:

Նախագահ — Տեսե՛ք, դուք տեղահանութեան մասին իրազեկ եք, իսկ գործադրված բռնութիւնների մասին ձեզ անտեղյակ եք պահում:

Արդու Ղանի բնյ — Մեծարգո փաշա, տվյալ ժամանակ էղիբներում ով գտնվեք, այդ տեղահանութեան մասին տեղյակ պիտի լինեք: Ես հիմա ենթարկվում եմ հարցաքննութեան, ուստի այդ առթիվ ձեզ հայտնում եմ: Եթէ հիմա էղիբների քաղաքագլխին էլ բերեք, նա ևս նույն պատասխանն է տալու: Հետո, էղիբների թաղերից մեկում գտնվող սրճարանագող Հասան աղային էլ բերեք, նա ևս նույն պատասխանն է տալու: Այս է իրողութիւնը: Բացի այդ, «շարաշահում» են ասում, բայց չէ՞ որ այդքան ֆինանսական քննիչներ եկան և ստուգեցին: էղիբներում կատարական գործերը սովորական ընթացք են ունեցել: Այս էլ բերական է, որ կատարութիւնը բացահայտում է տեղի ունեցող շարաշահումները: Ես ի՞նչ կարող եմ ասել այդ շարամիտ հեռագրի մասին: Կատարութեան կողմից կատարված հետաքննութեամբ կէս ապացուցվի իմ հանցագործութիւնը, ապա այդ ժամանակ ես ոչ մի ասելիք չունեմ: էղիբներն շատ մոտ է Ստամբուլին. նույնիսկ այդտեղ ինչ-որ կատարվում էր, Ստամբուլը անմիջապէս տեղյակ էր լինում:

Նախագահ — էղիբներում տեղահանութիւնը այլ վայրերի նման տեղի չի ունեցել, այդպէս չէ՞: էղիբներում հայերի հետ տեղահանվել են նաև հույները:

Արդու Ղանի բնյ — էղիբներում, փաշա. ո՛ւ, այդպիսի բան տեղի չի ունեցել:

Նախագահ — Նրանք բոլորը միանգամից տեղահանվեցին:

Արդու Ղանի բնյ — էֆենդի, չեմ կարծում, որ էղիբներում այդպէս եղած լինի, լավ չեմ հիշում: «Բալկաններ», «Եսթիբանջախ»¹⁹ կողմերի ծովեզրայն շրջանի հույներին տեղափոխեցին մի այլ տեղ: Այդ մասին ես այդպէս եմ լսել:

Նախագահ — էղիբներից միայն հայերին տեղահանեցին՞:

Արդու Ղանի բնյ — Այո՛, էղիբներից միայն հայերին տեղահանեցին, այն էլ ոչ ամբողջովին:

Նախագահ — Ինչու՞:

Արդու Ղանի բնյ — Ես այդ մասին չզիտեմ:

Նախագահ — Ասում են, որ համախառն Ստամբուլ գնալով, դուք հրահանգներ եք ստացել կենտրոնական կոմիտեից:

Արդուլ Ղանի բէյ — Ի՞նչ հրահանգ:

Նախագահ — Տեղահանութեան մասին:

Արդուլ Ղանի բէյ — Տեղահանութեան ժամանակ ես ինքս տարին մեկ-երկու անգամ եմ եղել Ստամբուլում: Այն տարի, երբ տեղի ունեցավ տեղահանութիւնը, ես սպասեմբերին եկա [Ստամբուլ], որովհետեւ համազումար կար: Ես համազումարի համար էի եկել: Նույնիսկ ինձ հետ բերեցի իմ բնտանիքը: Քուլլովութիւն վերցրի եւ մօտ 3 ամիս մնացի Ստամբուլում: Տեղահանութեան վերաբերյալ ես հրահանգ չեմ ստացել: Տեղահանութեան վերաբերյալ կենտրոնական կոմիտեից միայն մեկ անգամ գրութիւն եմ ստացել: Ըստ իմ իմացածի, աղբյուսի գրութիւնը ստացան բարձր [պատասխանատու քարտուղարները]: Այն գրված էր «Ընդհանուրին» անվան տակ: Բրուսայի լիազոր Իրքահիմ բէյը, ինչպես նաև մուս պատասխանատու քարտուղարներէց մի քանիսը, անունները չեմ հիշում, տուն գնելու համար կուսակցութիւնից հետացնէցին: Մի հրաման էլ եկավ, որտեղ ասված էր. «Զրույշ եղե՛ք, ո՛չ մեկը ապրանք չվերցնի»: Սրանցից քացի ո՛չ մի հրահանգ չեմ ստացել:

Նախագահ — Դուք էղիրնեում քննիչ էի՞ր:

Արդուլ Ղանի բէյ — Այո՛:

Նախագահ — Որքա՞ն ժամանակ աշխատեցիք որպես քննիչ:

Արդուլ Ղանի բէյ — Մինչև վերջ:

Նախագահ — Զեր մասնաճշտուում ոչ մահմեդական անդամներ կա-
յի՞ն:

Արդուլ Ղանի բէյ — Այո՛, կային: Բայց ո՛չ կենտրոնական հանձ-
նախմբի մէջ:

Նախագահ — Հապա որտե՞ղ:

Արդուլ Ղանի բէյ — Շարքայի իննների մէջ:

Նախագահ — Ո՞ր աղբից:

Արդուլ Ղանի բէյ — Հրեաներ էլ կային, այլ ազգերից էլ կային:

Նախագահ — Հայերից կայի՞ն:

Արդուլ Ղանի բէյ — Կարծեմ կային, բայց չեմ կարողանում հիշել, մեծաթգ փաշա, շատ անուններ կային: Բոլոր անդամների թիվը 1500-ից ավելի էր, դրա համար էլ չեմ կարողանում հիշել: Ինչպես գիտեք, արտակարգ դրութեան պատճառով ժողովներ տեղի չէին ունենում, ուստի անդամների մեծ մասին եմ ճանաչում:

Նախագահ — Այդ հայերից ոչ մեկը ձեզ չդիմե՞ց: Տեղահանութեան վերաբերյալ որևէ բողոք կամ նախաձեռնութիւն ...

Արդուլ Ղանի բէյ — Էֆենդի, եկան դիմեցին և իրենց շտաբագրերու համար միջամտեցինք, այս մասին առաջին հարցաքննութեան ժամանակ էլ ասացի: Ուրիշ որևէ մեկը այդ հարցով չի դիմել: Անձնական հարցերով անկուսակցական հայեր շատ են եկել մօտս:

Նախագահ — Ոչ մեկը չբողոքեց:

Արդուլ Ղանի բէյ — Ո՛չ, մեծաթգ փաշա, մինչև հիմա ոչ մի բողոք չի եղել:

Նախագահ — Ինչ-որ մի հայ պատգամավոր է եղել էղիրնեից, որին արտաքսել են դեպի Քեթֆուր լեռը, ճանաչու՞մ եք նրան:

Արդուլ Ղանի բէյ — Այո՛, մեծաթգ փաշա, ճանաչում եմ:

Նախագահ — Այդ անձնավորութիւնն այդ ժամանակ արքորվե՞ց:

Արդուլ Ղանի բէյ — Այո՛, փաշա:

Նախագահ — Նա տարագրվել է իր բնտանիքի հետ:

Արդուլ Ղանի բէյ — Կարծեմ եմ, փաշա:

Նախագահ — Այդ պատգամավորի գույքն ու ունեցվածքը կողոպտելվել, վաճառքի է ենթարկվել և ընդհանրապես ծայր աստիճան շարժանուններ են եղել:

Արդուլ Ղանի բէյ — Մեծաթգ փաշա, կողոպուտից տեղեկութիւն չունեմ, բայց տեղահանվածների ամբողջ ունեցվածքը վաճառվեց: Բընալ չեմ կարծում, որ նրանց ունեցվածքը ենթարկված լինի հափշտակութեան: Ես երեք տարի պաշտոնավարել եմ տեղահանութիւնից հետո: Այդ ժամանակ կողոպուտի մասին շեշտեցիք, հիմա ենք լսում: Եթէ քննութիւն կատարվի, կբացահայտվի, որ դա լոկ խտակցութիւնն է:

Նախագահ — Խոսակցութիւնն է, քի ոչ, չգիտեմ, բայց իր խնդրազրոյս²⁰ ասում է. «...Չնայած որ աղբիկս դինվորակների կին էր, բայց միայնակ մնալով՝ ուղարկեցին այստեղ: Մեր տան բոլոր կահկարասիները վաճառվեցին: Ինչպէս էլ մի ծեր հոգևորական լինելով՝ զրկված էի ապրուստի բոլոր միջոցներից: Չնայած որ դիմեցի վալիին և այլ անհրաժեշտ պաշտոնատեղիներ, բայց ոչ մի արդուների չհասա: Ի վերջո աղբիկս մահացավ քաղցից»: Տեսնում եք, մի ծեր քահանա տարիներով առանց ապրուստի է մտացել Քեթֆուր լեռում:

Արդուլ Ղանի բէյ — Ես ի՞նչ կապ ունեմ դրա հետ:

Նախագահ — Հարցն այն է, որ դուք ճանաչել եք նրան: Այսպիսի հարցով նա դիմել է արդո՞ք ձեզ:

Արդուլ Ղանի բէյ — Ո՛չ, չի դիմել:

Նախագահ — Նա դիմել է մի շարք պաշտոնատեղիներ, մի՞թե այդ հարցով ձեզ չի դիմել:

Արդու Ղանի բեյ — Ո՛ւշ, մեծարդո փաշա:

Նախագահ — Այդպիսինների նկատմամբ մի՞թե անհրաժեշտ չէր օգ-
նութիւն ձեռք մեկնել:

Արդու Ղանի բեյ — Իմ շիմացած բանի համար ինչպե՞ս օգնելի:
Օժանդակութեան հարցով ինձ մոտ եկած որևէ մեկին, եթե հնարավորու-
թիւն լինէր, ես կօգնեի:

Նախագահ — Խոսքը ոչ թե նյութական օգնութեան, այլ նման ծանր
կացութեանց փրկելու մասին է: Շատ լավ, դուրս տարեր դահլիճից:

[Էսկիշների պատասխանատու Բարուդար Բեսիմ Ղուեղի
բեյի հարցաճննարկումը]

Նախագահ — Էսկիշներում «Թեշքիթաթ-ը մահսուսե» կա՞ր, թե՞ ոչ:
Ղուեղի բեյ — Չկար:

Նախագահ — Երբե՞ կազմակերպվե՞ց:

Ղուեղի բեյ — Ո՛ւշ:

Նախագահ — Տվյալ վայրը գտնվում է բանուկ ճանապարհի վրա,
տեղահասնութեան ընթացքում ինչպիսի՞ տեսարանների նկատմամբ
ձեզք կամ ինչպիսի՞ բողոքներ եղան:

Ղուեղի բեյ — Ինչպես նախագահ նշեցի, տեղահասնութեան ընթաց-
քում ես էսկիշներում չէի, այլ Աֆիոն-Կարահիսարում, ուստի տեղյակ
չեմ, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել այնտեղ:

Նախագահ — Շատ լավ, վերադարձից հետո ի՞նչ իմացաք այդ
մասին:

Ղուեղի բեյ — Ես 1333 (1917) թվականին եկա: Տեղահասնութեան
մասին ոչինչ չեմ լսել:

Նախագահ — Էսկիշներում տեղահասնութեան տեղի ունեցել էր ար-
դյո՞ք:

Ղուեղի բեյ — Այո՞:

Նախագահ — Անշուշտ, դրա հետքերը պետք է որ նկատած լինեի՞ր:

Ղուեղի բեյ — Ինչպիսի՞ հետքեր, փաշա:

Նախագահ — Շատերի խանութներն են փակվել, շատերի տան կահ-
կարասին է վաճառքի ենթարկվել, շատերի տներն են բռնագրավվել:

Ղուեղի բեյ — Գա տեղի է ունեցել ամեն տեղ: Այդտեղ մի հանձ-
նախումբ կար, երեի ստացած հրամանի համաձայն, դրսից եկող զաղ-
թականներին²¹ տեղահասնված հայերի տներն էին տեղավորում: Ես չը-
գիտեմ փոխարենը մի բան վերցնում էին, թե՞ ոչ:

Նախագահ — Նրանց հանդեպ ի՞նչ կարծիք ունեիր: Այն, ինչ կա-
տարվում էր, կարող է՞ր արդարացի համարվել:

Ղուեղի բեյ — Այդ իմ պարտականութեան մեջ չէր մտնում, մեծար-
գո փաշա: Ես չեմ գրադվել:

Նախագահ — Մի՞թե երկրի ամբողջ ընկալութեան վերաբերող հար-
ցերի քննարկումը ձեր պաշտոնավարութեան մեջ չէ՞ր մտնում:

Ղուեղի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես գրադվում էի ժողովների գու-
մարման հարցերով:

Նախագահ — Մի՞թե այդ հարցը ժողովի օրակարգ չէր կարող դառ-
նալ:

Ղուեղի բեյ — Այն մտնում է կառավարութեան պարտականութեան
մեջ:

Նախագահ — Ես չեմ ասում, որ դուք ինչ որ բան ձեռնարկեիք, այլ
այն, որ ձեր տեսած կամ լսած ղեպերն ի՞նչ միտք էին առաջացնում
ձեր մոտ: Գուց հավանություն տալի՞ս էիք կատարվող իրադարձություն-
ներին, թե՞ անտեղի արարք էիք համարում այն:

Ղուեղի բեյ — Անկասկած, անտեղի արարք էի համարում:

Նախագահ — Այդ ղեպերում տեղի ունեցող իրադարձությունների
շուրջ կենտրոնական կոմիտեին կամ վիլայեթի ղեկավարությանը որևէ
զեկուցագիր կամ բանավոր տեղեկություն տվեցի՞ր, թե՞ ոչ:

Ղուեղի բեյ — Ես անհրաժեշտ չէի գտնում այդ հարցի կապակցու-
թյամբ հարցում անել: Ինձ թվաց, որ տեղահասնութեան վերաբերյալ
իմ կարծիքն եք հարցնում:

Նախագահ — Տեղահասնութեան վերաբերյալ ձեր անձնական կար-
ծիքը, եթե հայտնեք, ավելի լավ կլինի: Դուք ինչպիսի՞ միջոցներ ձեռ-
նարկեցիք երկրում կատարվող տեղահասնութեանների և եւս գործա-
դրվող բռնությունների նկատմամբ:

Ղուեղի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ խնդրն իմ իրավասութեան մեջ
չէր մտնում: Ուստի այդ հարցի կապակցութեամբ ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախագահ — Ես հարցը դնում եմ ոչ թե պաշտոնական պարտա-
կանութեան ունենալու, այլ հայրենասիրական պարտքի զգացումից ել-
նելով կամ էլ ժողովների օրակարգ դարձնելու տեսանկյունից:

Ղուեղի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս լիազոր էի: Գիտեք, որ
լիազորի պարտականություններն այնքան էլ բարձր պաշտոն չի հա-
մարվում: Այդպիսի գործերով զբաղվողները պետք է, որ օրենսդրա-
կան իշխանություն ունենան, այսինքն՝ պատգամավորներ կամ ծերա-
կույտի անդամներ լինեն:

Նախագահ — Օրենսդրական իշխանությունը ձեր միջոցով տեղյակ պիտի լինի: Նրանց ընտրել և այդպես թողնելը ճիշտ է:

Զուեղի բեյ — Ես ինքս չզիտեմ, որ օրենսդրական իշխանությունը մեր միջոցով տեղյակ պիտի լինի այդ հարցերում մասին:

Նախագահ — Ես չեմ կարծում, որ այդ խնդրում չզիտենալու բան լինի: Զէ՞ որ դուք մասնակցում եք օրենսդրական իշխանությունը կազմող պատգամավորների ընտրություններին:

Զուեղի բեյ — Անկասկած:

Նախագահ — Ուրեմն՝ Ներքելուց հետո պատգամավորներին օգնելը անհրաժեշտություն է:

Զուեղի բեյ — Մեր պարտականությունը միմիայն այն է, որ նրանց շատ ձայն տրվի:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ նրանց քաջալերողներին է վերաբերվելու լավ կամ վատ պաշտոնավարության ընթացքում ձեռք բերված թե՛ հաջողությունն և թե՛ ամոթնաբեր: Զէ՞ որ դուք ներքին կարգով դիմում եք ժողովրդին, որ «այս մարդը արժանի է երեսփոխան ընտրվելու համար»: Այնպես որ, տվյալ անձնավորության լավ պաշտոնավարության համար մի՞թե այդ թաղանթից օժանդակություն ցույց տալը անհրաժեշտություն չէր: Այդպիսով, ձեր ջանադրությանը ընտրված պատգամավորներին ձեր կողմից թեկուզ և մի փոքր տեղեկություն տալը, կարծում եմ, որ լավ բան կլինի, քանի որ նրանք իրենց հերթին կօգնեն և կբարխոսեն մինիստրներին: Այդպիսի բան տեղի ունեցավ, թե՛ ոչ: Զուեղի բեյ — Ո՛ւ, է՛ֆենդի:

Նախագահ — Վերջապես, գիտեք ինչ, [մարդիկ] եկել են այն համոզման, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մի շարք ղեկավարներին նախաձեռնությանը տեղի ունեցած տեղահանության և կոտորածի հարցում եթե մասնակցողներ օժանդակություն ցույց չտային նրանց, ապա այդ աստիճանի ողբերգություն տեղի չէր ունենա: Հետևաբար, նշվում է, որ կուսակցության մասնակցողներ անտղակի մասնակցություն են ունեցել [տեղահանությունը և կոտորածներին]: Իսկ մասնակցողների պատասխանատվություն էլ ընկնում է լիազորների և քարտուղարների վրա: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Զուեղի բեյ — Ես չեմ կարծում և չեմ էլ հիշում, որ իմ գտնված վայրերում տեղահանությունների ընթացքում ղեկավար պատահած լինեն:

Նախագահ — Կարող է պատահել, որ տեղահանությունը ձեր գրտնքված վայրերում էլ տեղի է ունեցել: Ինչպես երևում է, հարցը լավ

չկարողացա ձևակերպել: Այսպես, ասում են, որ տեղահանությունների ընթացքում բավականաչափ կոտորածներ, կողպուտ և հասիտակություններ են եղել: Դա հաստատվեց նաև այստեղ տեղի ունեցած մի շարք դատաքննություններում: Այնպես որ, այդ ողբերգությունը շատ ասճամափակ ձևով կկատարվեր, եթե մասնակցողները միահամուռ կերպով չհամազորակեցին [կենտրոնական կոմիտեի] հետ: Մեղավորներն իրենց պատիժը կկրեն, և այս հարցն էլ այսբան երկար չէր ձգձգվի: Այսպիսով, դուք էլ, մասնակցողի լիազոր և պատասխանատու քարտուղար լինելով հանդերձ, մասնակցություն եք ունեցել այդ գործին: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Զուեղի բեյ — Մեծարգո փաշա, ձեր բացատրությունից ես հասկացա, որ տեղահանության հետևանքով մի շարք կոտորածներ և այլ բաներ են տեղի ունեցել, և այդ բոլորը խրախուսվել է մասնակցողի կողմից...:

Նախագահ — Կամ էլ օժանդակություն է ցույց տրվել:

Զուեղի բեյ — Այո՛, կամ էլ օժանդակություն է՝ ցույց տրվել, ես այդպես էլ հասկանում եմ: Ուրեմն՝ իմ շրջանում տեղի ունեցած տեղահանության ընթացքում կոտորած և այլ բռնություններ չլինելու պատճառով ակներև է դառնում, որ այդ խնդրին մասնակցություն կամ ազդեցություն չեմ ունեցել:

Նախագահ — Ես մի քիչ առաջ հարցրեցի, էսկիշհիրում ձեր տեսած կամ լսած վատ արարքների մասին որևէ դժգոհություն հայտնեցի՞ք, կամ բողոքարկեցի՞ք, թե՛ ոչ: Այդ մասին ասե՛ք:

Զուեղի բեյ — Չեմ արել:

Նախագահ — Ձեզ նման լիազորներ և պատասխանատու քարտուղարները, եթե բողոքեին, ապա ակնհայտ է, որ այդ խնդրը այդպիսի լայն օժանդակություններով չէր ընդունի: Ինչու՞ որևէ միջոց չձեռնարկեցիք: Գիտե՞ք, որ անտարբերության համար դուք ես անտղակի կերպով մասնակից եք համարվում [հանցագործությանը]:

Զուեղի բեյ — Ես չեմ կարծում, որ քարտուղարի պաշտոնը երկրի կառավարման համար պատասխանատվություն կրի:

Նախագահ — Ոչ թե երկրի վատ կառավարման համար, այլ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից կատարված վատ արարքների կապակցությամբ:

Զուեղի բեյ — Այդ արարքը ոչ թե «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից է կատարված, այլ՝ կառավարության կողմից:

Նախագահ — Մի՞թե կառավարությունն այդպիսի վատ արարքներ կկատարեր: Ասացե՛ք, այդ վատ արարքները կառավարության ո՞ր պաշտոնյայի կողմից կարող էր կատարվել:

Զուևդի բեյ — Այն կատարվեց տեղահանության կանոնադրությամբ: Նախագահ — Օրենքով կատարված գործողությունների համար ոչ մեկին պատասխանատվության չենք ենթարկում: Իրականությունն այն է, որ տեղահանության քաղաքի ֆոնդի տակ կոտորած են սարբել (ընդգծումը մերն է — Ա. Փ.): Ահա այս արարքի համար է, որ պատասխանատվության եք ենթարկվում:

Զուևդի բեյ — Իմ իրավասության տակ գտնվող վայրում, եթե այդպիսի բան տեղի ունենար, իմ խղճի թելադրանքով ես կղիմեի, բայց ինձ մոտ այդպիսի բան տեղի չի ունեցել:

Նախագահ — Այն ժամանակ, երբ դուք էսկիշեհիբը եկաք, ձեր տեսածն արդյոք բոլորովին չաղճե՞ք ձեր վրա:

Զուևդի բեյ — Ես 1333 (1917) թվականին եկա: Նախկին իրավիճակը վերականգնվել էր:

(Նախագահի թելադրանքով Զուևդի բեյը դուրս է հանվում դահլիճից)²²:

[Բնուսայի պատասխանատու Բարտուլար դեկտ. Միդհատ բեյի հարցախնդրությունը]

Նախագահ — Այսուհանդերձ Բնուսայում տեղահանություն կատարվել է և նույնիսկ մի շարք բռնություններ են տեղի ունեցել:

Միդհատ բեյ — Այո՞:

Նախագահ — Դուք իրազեկ ե՞ք դրանց մասին:

Միդհատ բեյ — Մեծարժող փաշա, ես այնտեղ գնացի մեկ տարի հետո:

Նախագահ — Շատ լավ, թող մի տարի հետո լինի: Ոչ մի բան չլսեցի՞ք:

Միդհատ բեյ — Այդ ընթացքում կառավարությունը քննող հանձնաժողով էր ուղարկել, որն արդեն ավարտել էր իր ստուգումները: Տեղահանության մասին ոչ մի հարցադրում չէր եղել: Իմ այնտեղ գտնվելու ընթացքում ո՞չ մի բողոք, ո՞չ մի վատ արարքի համար բողոքարկում չէր եղել²³:

Նախագահ — Ասում են, որ Բնուսայում տեղահանված հայերի տղաների ավերածությունները չափադանց ակնհայտ են եղել:

Միդհատ բեյ — Այո՞:

Նախագահ — Ինչպե՞ս է լինում, որ դուք չեք տեսել:

Միդհատ բեյ — Մեծարժող փաշա, հայերի լքյալ գույքը գտնվում էր պետական կալվածատիրական հիմնարկության պաշտոնյաների իրավասության տակ: Ուստի, մենք դրա հետ անշուքիտ չունեինք: Իսկ այնտեղ տեղափոխվել էին զաղթականներին: Անկասկած այդ ավերածությունները կատարվել են զաղթականների կողմից: Այդ շինությունների համար պատասխանատվությունը ընկնում էր պետական պաշտոնյաների և պահակների վրա: Նրանք էին զբաղվում այդ խնդրով: Նախագահ — Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, քանի որ հայրենիքին ծառայելու պարտականությունն էր ստանձնել, ուրեմն, երկրի ընդհանուր առաջընթացին և բարգավաճմանը խանգարող այս խնդրում չպետք է անտարբեր մնար:

Միդհատ բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության լիազորները ոչ մի պատասխանատվություն չունեն, հետևաբար, ոչ մի ծառայություն ...

Նախագահ — Գործադրման տեսանկյունից այդպես էլ Բայց և այնպես նրանք²⁴ կարող էին իրենց վերադասին գեկույց են երկակցացնել կամ էլ հետագայում համադրման արի համար ինչ-որ բան պատրաստել:

Միդհատ բեյ — Մեծարժող փաշա, համագրման հարցերով ես չեմ զբաղվել:

Նախագահ — Ոչ մի միջոց չեմ տեսնում կեցե՞ք:

Միդհատ բեյ — Մեծարժող փաշա, ո՞չ:

Նախագահ — Դրա համար էլ մեղադրական եղրակցությունում ասված է. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մասնաճյուղային լիազորները, իր ժամանակին, եթե այդ բռնությունների մասին հայտնած լինեին իրենց վերադասին և արգելեին դրանք, այդ բռնությունները տեղի չէին ունենա, և կոտորածն այդ ստիճան լայն ծավալ չէր ընդունի: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մի շարք ղեկավարների կատարած հանցագործություններին անուղղակիորեն մասնակցություն ունենալու համար մասնաճյուղային քարտուղարները և պատասխանատվություն են կրում:

Միդհատ բեյ — Մեծարժող փաշա, ես ինքս պատասխանատու քարտուղար եմ և ոչ մի ժամանակ այդ հանցագործությանը անձամբ չեմ մասնակցել: Իմ հանդեպ ոչ մի բողոքարկում չի եղել: Պատասխանատու քարտուղարները գործադիր իշխանություն չեն ունեցել: Եթե տեղահանության ընթացքում բռնություններ և կամ լքյալ գույքի նկատմամբ

չարաշահումներ են եղել, ապա այդ բոլորի համար պատասխանատու են պետական պաշտոնյաները և անհրաժեշտ է, որ նրանք պատիժ կրեն։ Այնպես որ, պատասխանատու քարտուղարներն այդպիսի խնդրի հետ չեն կարող անշուքյուն ունենալ։ Ըստ իս, ես կապ չեմ ունեցել։

Նախագահ — Պատասխանատու քարտուղարները մի՞թե տվյալ մասնաճյուղի գործունեությունը չեն ղեկավարում։

Միղհատ րեյ — Ո՞ր մասնաճյուղի, մեծարգո փաշա։

Նախագահ — Օրինակի համար Բրուսայի «Միություն» և առաջադիմություն կուսակցության մասնաճյուղի։ Այս մասնաճյուղն ունի իր կենտրոնը, ունի իր անդամներն ու ղեկավարները։ Նրա գործունեության ղեկավարումը մի՞թե պատասխանատու քարտուղարի ձեռքին չէր։

Միղհատ րեյ — Այո՞, ղեկավարում էր, բայց ինքը պետական գործերին միջամտելու իրավասու չէր։

Նախագահ — Հարցը կառավարության գործերին չմիջամտելու մասին չէ։ Առում են, որ ձեր գտնված վայրում և ընդհանրապես այլ տեղերում էլ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունեցել և դրանց հանդեպ քանի որ ոչ մի միջոց չեք ձեռնարկել, ուրեմն, դրանով խրախուսել եք նախաձեռնողներին և քննաքննեք եք տվել նրանց կատարած դժամուսությունների ծավալմանը։

Միղհատ րեյ — Ես անձնապես, եթե իրազեկ լինեի, զուցե միջոցներ ձեռնարկեի։ Սակայն, մեծարգո փաշա, ես նման քայլի չեմ դիմել որովհետև տեղյակ չեմ եղել ոչ մի վատ արարքի։

Նախագահ — Նույնիսկ ոչ մի տեղեկություն չունենալու դեպքում էլ, չէ՞ որ դուք Բրուսայում տեսել էիք տների ավերածությունները։

Միղհատ րեյ — Գաղթականները տիրացել էին լքյալ գուրբին։ Իսկ գաղթականությունը ունի իր տեսություններ, կար նաև պետության կողմից նշանակված վաչին։ Հետևաբար, եթե ավերածություններ են տեղի ունեցել, ուրեմն՝ դրանք կատարվել են գաղթականների կողմից։ Այնպես որ, պատժել է պետք գաղթականների գործով զբաղվող անձանց։

Նախագահ — Իսկ ինչու՞ իմ տված հարցին չեք պատասխանում։ Դուք ավերածություններ չտեսա՞ք։

Միղհատ րեյ — Տեսա, մեծարգո փաշա։

Նախագահ — Շատ լավ, եթե տեսաք, ինչու՞ դուք մեկ անգամ չլիմանեցիք, վաչիին և կամ գաղթականների տեսությունը։ Ինչ է, նրանք իրավասություն չունե՞ին։

Միղհատ րեյ — Ես անձամբ անշուքյուն չունեմ, այն իմ պարտականության մեջ չէր մտնում։

Նախագահ — Մի՞թե ձեր պարտականության մեջ չէր մտնում ձեր վերագասին հայտնել երկրում տեղի ունեցած ամեն մի պատահարի կամ ձեր կողմից իմացած վատ արարքների մասին։

Միղհատ րեյ — Հայտնել էր պետք, բայց մեծարգո փաշա, այդ հարցերով անձամբ չեմ զբաղվել։

Նախագահ — Ստացվում է այնպես, որ ցանկություն չեք ունեցել այդ անելու։

Միղհատ րեյ — Այդ վատ արարքներին, եթե իրազեկ լինեի, արգելք կհանդիսանայի, բայց իրազեկ չլինելու պատճառով բնական է, որ ...

Նախագահ — Քո տեսած այդ ավերված տները մի՞թե վատ արարքների հետևանք չէին։

Միղհատ րեյ — Մեծարգո փաշա, դրանց հետ անշուքյուն ունեցող պետական պաշտոնյաներ կային։

Նախագահ — «Թեքրիլաթ»-ը մասնաճյուղի համար Բրուսայից մի շարք մարդկանց եք ուղարկել։ Այդ մարդիկ ի՞նչ նպատակի համար հավաքարկեցին և ի՞նչ պայմանով ուղարկվեցին։ Զգիտե՞ք։

Միղհատ րեյ — Մեծարգո փաշա, չգիտեի, ես Բրուսա եմ եկել 1337 (1918) թվականին։

Takvim-i Vekayi. 28 Haziran 1335 (1919) № 3596

ՌԱԶՄՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁵

Նախագահ՝ գեներալ-մայոր էսադ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի փաշա,
գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա,
գեդապետ Սուլեյման Շարիր րեյ։

ՎԻՔԻՊԵԴԻԱ ՎԵ ԹԵՐԱՔԵԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒԼԱՐՆԵՐԻ ՊԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրատի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Մանրայի պատասխանատու քարտուղար Ավելի րեյ, Բեյողլուի պատասխանատու քարտուղար Հասու Սեղահողին րեյ, էսիղեհիթի պատասխանատու քարտուղար դոկտ. Բնաիմ Զուհդի րեյ, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար գրեկտ. Միղհատ րեյ, Միքրունի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Զեվդետ րեյ, Հալեպի պատասխանատու

քարտուղար Զեմալ բեյ, էդիրնեի քննիչ Աբդուլ Ղանի բեյ, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Աբդուլ Քադիր էֆենդի, Կաստամունուի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Հասան Յեհմեի էֆենդի, Կարահիսարի սանիտարական հանձնաժողովի նախկին նախագահ Ակյահ բեյ, Կարահիսարի նախկին պաշտոնյա Հալիբեդիս բեյ:

Պ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Թ

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին բոլոր դատական փաստաթղթերն ու արձանագրությունները:

Պարզվեց, որ «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարներն ու լիազորները դինադարից անմիջապես հետո, գրեթե երկրի բոլոր բրաշաններում ծավալել են երկպառակտյական բայբայիչ գործունեություն, սանձարձակորեն սկսել են խռովություններ առաջացնել ժողովրդի մեջ, խանգարել մարդկանց անգործը: Հայրենիքը հասցրել են կործանման եզրին:

Հետաքննչական փաստաթղթերի հիման վրա ներքին գործերի մինիստրությունը հավանություն էր տվել նրանց կալանքի տակ առնելու և Ստամբուլի ուղղման ատյանի բնությունը ուղարկելու որոշմանը:

Վերոհիշյալ պատասխանատու քարտուղարների և լիազորների հարցաքննություններից պարզվեց, որ «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, ամբողջ երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցնելուց հետո, երկիրը ներքաշել է համաշխարհային պատերազմի մեջ, կատարել տեղահանություններ, կոտորածներ և կողոպուտ: Մեծնույն ժամանակ զբաղվել է առևանգյալ բաշարումներով, և այլ անօրեն գործարքներով բայբայիչ է Օսմանյան կառավարության հըրությունը, երկիրը հասցրել ծայրաստիճան թշվառության ...:

Տեղահանված հայերի մի քանիսի բնակարաններն ակումբի վերածելով կահավորել են լրյալ գույրով: Ընտրությունների ընթացքում փոխանակ արդար ուսուցիչներն ունենալու, բռնել են անիրավությունների ուղին և, ուժի դիրքից ելնելով, բազմիցս միջամտել են կառավարության գործերին և ճնշումներ գործադրել ժողովրդի վրա: Հակառակ այսահարեկական քաղաքականությանը, սակավաթիվ են եղել այն մարդիկ, որոնք համարձակվել են օրինականությունը պաշտպանել, սակայն [կենտրոնական կոմիտեի անդամները] տարբեր ձևերով սպառնացել

են նրանց: Եվ, վերջապես, սահմանադրությունը խախտելով՝ ստեղծել են նմանը չունեցող մի քանիսն կառավարություն:

Նպաստ հավաքելիս և ներքին փոխառության տոմսեր վաճառելիս պատասխանատու քարտուղարները, կառավարության աչքի առաջ շարահանելով իրենց դիրքը, թմուկություններ են գործադրել և հակառակ օրենքի կալանավորել, բանտարկել են այնպիսի մարդկանց, որոնք հանդիման են բողոքել հավելյալ արժեքով վաճառք կատարողների դեմ:

[Պատասխանատու քարտուղարները] մասնակցել են պետության գործերին միջամտող «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կատարած վնասարեք հանցագործություններին: Նրանք հատկապես մասնակցել են տեղահանություններին, կոտորածներին և հափշտակված, կողոպուտված ապրանքների շնորհիվ դիզել հսկայական հարստություն: 1331 (1915) թվականի մայիսի 14-ին տեղահանությանը վերաբերող հրապարակված ժամանակավոր օրենքն օգտագործել են անձնական շահույթ ձեռք բերելու նպատակով: Վերջնականակալ բացահայտված է, թե ինչպես վերահիշյալ պատասխանատու քարտուղարներից և լիազորներից մի քանիսը նպաստել և օժանդակել են կենտրոնական կոմիտեի գործերին և իրենց մասնաճյուղերում հավաքված մարդասպանների և այլ հանցագործների միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը և կողոպուտը նրանց ունեցվածքը: Ըզբաղվել են հարստահարվածի և տիրացել նրանց լրյալ գույրին:

Մյուս դատավարությունների ընթացքում նշվեց, որ կենտրոնական կոմիտեի անդամ և «Թեքլիաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ Բահաէդդին Շաքիր բեյը էրզրումից՝ հաբերդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ փախուստի մեջ գտնվող Ռեսնելի Նազրմ բեյին առաքված ծածկագիրը հետաքննելով գրել է. «Ձեր միջոցով ուղարկվող հայերը ոչնչացված են, թե ոչ»: Իսկ Յողաթի իլյումում և Բողաթյանի կազալում տեղի ունեցած կոտորածի փաստաթղթերից, ինչպես նաև մեր ուղղման ատյանում տեղի ունեցած դատաքննություններից բացահայտվեց, որ Անկարայի պատասխանատու քարտուղար Նեջատի բեյի կողմից Յողաթի նախկին մուֆտաբիթի Զեմալ բեյին առաջարկված է եղել շահառակվել հայերի բնաջնջման խնդրին: Իսկ վերոհիշյալ Զեմալ բեյի պաշտոնանկությունից հետո Բողաթյանի կայմակամ, ներկայումս կախաղան բարձրացված Քեմալը նշանակված էր եղել Յողաթի մուֆտաբիթի պաշտոնին:

Ինքոված փաստերից պարզորոշ երևում է, որ Կաստամունուի շրջանի հայերը, ընդհանուր բնակչության թվի հետ համեմատած, շատ

փիլ տոկոս են կազմել, և տեղահանութեան օրենքի համաձայն նրանք շարժուք է ենթարկվելին տարագրութեան: Այնուհանդերձ, այն ժամանակ, երբ Կաստամոնուի վալի Ռեշիդ փաշան, ըմբոստանալով տեղահանութեան դեմ պնդել է, հետևյալ խոսքերով՝ «Ես իմ ձեռքերս արյան մեջ չեմ թափախի», վերջինս իսկույն հեռացվել է պաշտոնից՝ նույն Կաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Յեհմի էֆենդիին նախաձեռնութեամբ և առաջարկով, իսկ նրա տեղ նշանակվել է Աթիֆ բեյը, որը և եռանդափն իրագործել է տեղահանութեանը և պատճառ հանդիսացել ողբերգական իրագործութեանների:

Այս նույն ձևով էլ Միդհատ բեյը, գնալով Ստամբուլ, ըմբոստութեան համար հեռացնել է ավել պաշտոնից Բալուի մութասարբիֆի տեղակալ Ալի Իյմի բեյին: Իսկ Բալուի տեղահանութեան ընթացքում պատասխանատու քարտուղար դուրս Միդհատ բեյը ժողովրդին հորդորել է, սակայն, որ «հայերին չենք ուզում» և իր հրահանգով և ներդրմամբ իրականացվել է Բալուի տեղահանութեանը:

Ահա այս ձևով և օրենքի բուն ոգուն հակառակ, տեղահանութեանը համատարած կերպով ծավալվել է բոլոր շրջաններում և առաջ բերել ողբերգական ծանր իրավիճակ: Բոլոր ապացույցներն ու փաստերը լիովին հաստատում են, որ կոտորածները անմիջականորեն իրականացվել են «Միութեան և առաջադիմութեան» կուսակցութեան ստեղծած «Թեմբուլթ-ը մահաուս»-ի կողմից, իսկ պատասխանատու քարտուղարները իրենց մասնակցութեամբ նպաստել ու հեշտացրել են այդ գործը:

Այսպիսով, կատարված հանցագործությունները բոլոր ամբաստանյալներին հավասար չափով չի կարելի վերագրել: Նրանց մասնակցութեան չափն ու աստիճանը բնագործաբանաբար համար անհրաժեշտ եղալ ուղարկություն դարձնել յուրաքանչյուրի առանձին կատարած հանցանքին:

Ըստ վկանների աված ցուցմունքի, Կաստամոնուի նախկին վալի Ռեշիդ փաշան հեռացվել է իր պաշտոնից նույն Կաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Յեհմի էֆենդիին²⁵ նախաձեռնութեամբ: Հասան Յեհմի էֆենդին մահմեդական ժողովրդին շարունակաբար հրահրել է հայերի դեմ, սակայն, որ մեր վալին ամբողջ հայության վալին է, ավելի ճիշտ անհավատանքի վալին է: Այսպիսի դառանցափոխ խոսքերով խոսվություններ է սերմանել ժողովրդի մեջ, միջամտել է պետական պաշտոնյաների գործերին և նույնիսկ համարձակվել է իր անձնական նախաձեռնութեամբ նրան վտարել պաշտոնից և վիսալթից էլ հեռաց-

նելու պահանջով ծածկագիր հեռագիր է ուղարկել ներքին գործերի մինիստրություն:

Մի այլ վկա՝ զորացրված մայր Իսմայիլ Հաբբը բեյը հայտնել է, որ ըստ իր լսածի, Հասան Յեհմի բեյը եղել է այն անձնավորություններից մեկը, որոնք յուրացրել են [հայերի] լքյալ գույքից բավականաչափ արժեքավոր ապրանքներ:

Մեկ ուրիշի, հանրացյալ մարշալ Ասաֆ Փաշազադե Ջեմալ բեյի վկայությամբ, Հասան Յեհմի էֆենդու տան մեջ և ակումբի հրկիման ընթացքում ի հայտ եկած ապրանքները անհերքելի ապացույց են, թե նա ինչպիսի շարժահանումներ է թույլ տվել լքյալ գույքի կողպատման խնդրում: Իսկ տեղահանութեանը գործադրվել է նրա և վալի Աթիֆ բեյի սերտ համագործակցությամբ:

Մի այլ վկայի՝ Վահիդ էֆենդիի ցուցմունքով, նույնպես ապացուցվում է, որ Հասան Յեհմի էֆենդին եղել է տեղահանութեան անմիջական կազմակերպիչն ու գործադրողը և լքյալ գույքի կողպատիչներից մեկը:

Ինչևերոզ կանոնավոր զորագրի հրամանատարությունից թռչակի անցած և անհետև կալմակամի պաշտոնը ստանձնած հուրշիդ բեյի ղեկուցագրում նշված է, որ Հասան Յեհմի էֆենդին միջամտել է պետական գործերին, իսկ Աթիֆ բեյը վալիության պաշտոնը ստանձնելուց հետո [Կաստամոնուի վիլայեթի] ամբողջ կատավարումը վերցրել է իր ձեռքը:

Կաստամոնուի նախկին ժանդարմական գումարտակի հրամանատար մայր Մուստաֆա Շերիֆ բեյը, որն այսօր գտնվում է Միլիթիկի ժանդարմական գումարտակի հրամանատարությունում, տեղահանութեան վառ հետևանքները կանխազգալով գծովել է Աթիֆ բեյի հետ: Մի այլ վկայությամբ պարզվում է, որ Հասան Յեհմի բեյը հանդուցյալ Իզլեթ բեյին սան է. «Հայության տեղահանությանն արգելք հանդիսանալու համար պատմությունը և ապագա սերունդն անհիմու է քզ»: Այստեղ նույնպես հաստատվում է, որ Հասան Յեհմի բեյը եղել է տեղահանության անմիջական կազմակերպիչն ու հրահրողը:

Մի այլ վկայության մեջ, Ջեվդետ և Սելիմ էֆենդիները հայտնում են, որ Հասան Յեհմի բեյը միջամտել է լքյալ գույքի հանձնաժողովի գործունեությանը: Այդ գույքն աճուրդի հանելուց առաջ նա հանձնախմբի անդամների ընկերակցությամբ մտել է նշանակված խանութները և իրեն անհրաժեշտ իրերն իր մարդկանց միջոցով պարկերի և կողովների մեջ լցնելուց հետո ուղարկել է իր բնակարանը: Միմիայն այս

արարքից հետո նա թուլյատրել է խանութները բացել և աճուրդի ենթարկել լքյալ գույքը: Նրանք հայտնում են նաև, որ Հասան Յեհմի էֆենդիի այդ գործարքին արգելք հանդիսանալը անիմաստ էր, քանի որ ազլալ ժամանակ նա մեծ ազդեցություն ուներ վալիի [Աթիֆ բեյի] վրա:

Կասաժոնություն հանրահայտ անձնավորությունները Հաշի Թվաֆիկ բեյը, մեշիխի նախկին գլխավոր քարտուղար Բեհիմ բեյը, ուսուցիչ Մեհմեդ էֆենդին, առևտրական Ահմեդ էֆենդին, փաստաբան Իզզեթ էֆենդին և կալվածկամ Ջելալ բեյը իրենց ցուցմունքներում նույնպես հաստատում են Հասան Յեհմի բեյի կատարած բռնություններն ու լարաշահոտները, ինչպես նաև պետական գործերին նրա ունեցած բացահայտ միջամտության փաստերը:

Բայտի, իսկ ալվիի ուչ Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար զոկտ. Միզհատ բեյի մասին նշված է, որ դեռևս Բալուտում պատասխանատու քարտուղար նշած ժամանակ կառավարության որոշման համաձայն հայտնությունը զերծ էր մնալու տեղահանությունից, քանի որ քնակչության ընդհանուր թվի համեմատ հայերը քիչ տոկոս էին կազմում: Սակայն իր անձնական նախաձեռնությամբ նա ժողովրդի մեջ ատելություն է սերմանել՝ «հայերին չենք ուզում» նշանաբանով: Իսկ երբ Բալուտի մուֆասսարիֆի տեղակալ Ալի Իյմի բեյը հակառակվել է տեղահանության իրագործմանը, [զոկտ. Միզհատը] նրան հեռացրել է պաշտոնից: Այսպիսով, նա նպաստել է տեղահանության գործադրմանը և պատճառ հանդիսացել նրա ողբերգական հետևանքների: Այս բոլորը պաշտոնապես արձանագրված է Բայտի մուֆասսարիֆության տեղեկագրում: Նույնիսկ Բրուսայում գտնվելու ընթացքում նա իր կամքն է թելադրել կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, միջամտել պատգամավորների բնորոշություններին, իսկ Կեմալիզմ հանգանակություն հավաքելիս [բնակչությունը] պաշտոնապես բողոքարկել է նրա անօրինական վարմունքի դեմ:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության էղիբնեի քննիչ Արզուլ Ղանի բեյի մասին նշված է, որ ըստ էղիբնեի վիլայեթի 1335 (1919) հունիսի 27, 30 թվագրությունը կրող տեղեկագրի բովանդակության, Քըբը Քիլիսիսի և Դեմիր Քլոյի պատգամավորների բնորոշման ընթացքում [Արզուլ Ղանի բեյը] ազդել է պետական պաշտոնյաների վրա և նույնիսկ միջամտել վիլայեթի կառավարչության գործերին: Նա յուրացումներ է կատարել ազգային պաշտպանության բյուջեից և յուրացրել [բնակչությունից] հավաքված նպաստը:

էղիբնեի դատական քննիչ կողմից արձանագրված հարցաքննության ընթացքում Աթիֆ (Հարուֆյուն) և Հովհաննես Ալթունյանները, Ալեքան Սարաֆյանը, Խաչիկ Կյուրջյանը և մյուսները վկայություն են տվել, որ հայությանը ոչնչացման նպատակը հետապնդող տեղահանության խնդրում Արզուլ Ղանի բեյը քանակապես ազդեցություն է գործել բոլորի վրա: Տեղահանության ընթացքում նա զինված շեփեների հետ շրջագայել է ամենուր: Ոստիկանատնից դուրս բերվող հայերից քանազորավել է նրանց փողերը: Դազադյան ներպայներին կտորեղենի խանութը 1000 լիբրավով գնել է իր որդու՝ Հայրուլպաշի համար: Միևնույն ժամանակ հայերի լքյալ գույքը շատ շնչի՞ գումարով վաճառել է իր համախոհներին:

Հիշյալ Արզուլ Ղանի բեյի հարցաքննության տեղեկագրում նշված է, թե իբր նա զիմել է վալիին՝ հայերին տեղահանության շնեթարկելու, մի՞նչդեռ Ավետիսյան և Ալեքանյան էֆենդիները իրենց տված վկայության մեջ հայտնել են, որ տեղահանության բուն նպատակը եղել է հայությանը ոչնչացումը, և Արզուլ Ղանի բեյը, լինելով մարդկային առաքինություններից զուրկ մի անձնավորություն, մեծ ազդեցություն է գործել տեղահանության խնդրում, որ նա գործարքի մեջ մտնելով տեղի առևտրականների հետ, զիզել է մեծ հարստություն: Թեև այլ վայրերում տեղահանավորներից քիչ թե շատ պայմանաժամ են տվել, էղիբնեում տեղահանավորներից դրամն ու թանկարժեք իրերը վեցնելուց և ապրուստի միջոցներից զրկելուց հետո, առանց պայմանաժամի բռնել են դեպի Թեքֆուր լեռը: Դատաքննության ընթացքում Արզուլ Ղանի բեյի տված ցուցմունքի համաձայն, իբր [տեղահանությունը] եղել է էղիբնեի գրավված ժամանակ [Թուրքերի մոտ] առաջ եկած վթեթնիզբության զգացման հետևանքով: Ըստ նրա հայտնած տեղեկության, էղիբնեում տեղահանությունն իբր տեղի է ունեցել մի գիշերով ընթացքում, այն էլ՝ մեկ քարավանով: Մինչդեռ էղիբնեից եկած մեծ հարցումի պատասխանագրում, ասված է, որ տեղահանությունը տեղի է ունեցել երեք քարավանով, որոնք ուղարկվել են մինչև Տեր-Ջոր:

Այնպես որ, այս խնդրում ևս նրա տված կեղծ ցուցմունքը ակնհերև է: Վերահիշյալ մեղադրյալներ՝ Հասան Յեհմի, զոկտ. Միզհատ, Արզուլ Ղանի, Ավիզի, զոկտ. Բեհիմ Ջուհդի, Հասան Սելահնդդին, Ջեմալ, Մյուհնիր, Ջեվդետ և Արզուլ Քադիր էֆենդիները և բեյերի մարաստանությանը վերաբերող նյութները ցույց են տալիս, որ նրանք շեղվել են կառավարության օրենքից և այդպիսով վտանգել երկրի ներքին ապահովությունը ...:

Հասան Ծեհմի էֆենդու, զոկտ. Միդհաստ և Աբգուլ Ղանի բեյերի ամբաստանության վերաբերող նյութերը, ինչպես պարզաբանվեց վերևում, հաստատում են, որ նրանք, իրազեկ լինելով կենտրոնական կոմիտեի կատարած անօրինական գործարքներին և այն նախաձեռնողների բուժ նպատակներին, նպաստել և անուղղակիորեն մասնակցել են կոտորածի և կողոպուտի խնդրում կատարված հանցագործություններին:

Ներքին փոխառության պարտատուներ թողարկելիս Ավնի բեյը ևս ընդգրկվել է հանձնաժողովի կազմի մեջ: Մի շարք մարդկանց, այդ թվում Հերզեմին, մանիսացի Հաջի Հասանին, Իսմայիլին և Մարութան գյուղից Մեհմեդին կանչելով՝ հանձնաժողովի առաջ ծեծել են և հակառակ օրենքի՝ բանտարկել: Այնուհետև պարտադրել են նրանց կարողությունից բարձր ներքին փոխառության պարտատուները Այդ մասին վկայություն են տվել թե՛ լսողները, թե՛ տուժածները, իսկ նա խոստովանել է, որ ընդգրկված է եղել այդ հանձնաժողովի կազմի մեջ:

Այսպիսի անօրինական գործարքներով պատասխանատու քարտուղարները հանդգնել են կառավարության աչքի առաջ կատարելու նման արարքներ: Իսկ Ավնի բեյը, բերված զրավոր վկայությունների համաձայն, ձայների մեծամասնությամբ հանցավոր է ճանաչվում, քանի որ լինելով ազգեցիկ մարդկանցից մեկը՝ ծեծել է, ստորացրել և հակառակ օրենքի կալանավորել մարդկանց: Ինչ վերաբերում է Բեխմ Չուհի բեյի արարքներին, ինչպես բացահայտվեց հարցաքննության ընթացքում, Ռաֆայել Շիրինյան էֆենդիից վերցրած գորգերը ոչ թե բռնառության հետևանք է, այլ՝ սովորական առևտրական գործարք, քանի որ հետապալում այդ գորգերը վերադարձվել են տիրոջը²⁷:

Takvim-i Vekayi, 9 Ocak 1336 (1920) № 3772

ՄԱՍՆ ԵՐԵՐՈՂ

ՅՈՋՂԱԹԻ, ՏՐԱՊԻՋՈՆԻ, ԲՅՈՒՅՈՒՔ ԳԵՐԵԻ ԵՎ ԽԱՐԲԵՐԳԻ ՏԵՂԱԼԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՍՏՈՐԱՄԵՆԵՐԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԿՈՐԻՆ ՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱՂԻՇԱԼԻ 1235 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԿԱՅՆԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱՍԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱԿԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԿԸ

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Ջեբի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գեղապետ Ռեշեթ Ֆերդի բեյ:

ՅՈՋՂԱԹԻ ՏԵՂԱԼԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՍՏՈՐԱՄԵՆԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Գրատվեևորչալե եներակա մեղադրյալների աճուկները — Յողզաթի մուստաֆայի տեղակալ և իողալչյանի² կայմակամ Քեմալ բեյ: Յողզաթի ժանդարմական պետ, մայոր Թեմիֆիկ բեյ:

Գ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Ռ

Սուլեյ դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները ջանացին ուրանալ կատարված հանցանքը և պահանջեցին աղատ արձակել: Բայց իսլամի բարձր զրույթները, օսմանյան օրենքները ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար և պաշտպանում են նրանց կյանքն ու պատիվը, ունեցվածքը, և հասարակական իրավունքները հավասարապես եվ այս բոլորի անխափան գործադրումը կատարելապես մտնում է պետության պաշտոնյաների պարտականությունների մեջ:

Մեղադրյալներ՝ Յողզաթի մութասարիֆի տեղակալ և Բողզայանի կայմակամ Քեմալ բեյը, ինչպես նաև Յողզաթի ժանդարմական պետ մայր Քեյֆիկ բեյը իրենց պաշտոնավարության ընթացքում, առանց ուշադրություն դարձնելու պաշտոնապես հարողջված հրամանների բացառություններին, տեղահանութան են ենթարկել նույնիսկ թուլակազմ կանանց, անչափահաս երեխաներին՝ ոտնահարելով նրանց անձնական իրավունքները: Ունեցվածքն ու դրամը կողտպետուց հետո, նրանց բաբավանները ճամփու են դրվել կյանքի ապահովության բոլոր միջոցներին զուրկ: Նույնիսկ, մի շարք ստոր մարդկանց գաղտնի հրահանգները կատարելով, ոչ միայն ուշադրություն չեն դարձրել նրանց կյանքը ապահովելու խնդրին, այլ, ընդհակառակը, ամուր կապելով բոլոր տղամարդկանց ձեռքերը՝ զրկել են նրանց ինքնապաշտպանության բուրյո հնարավորություններից: Եվ այդպես՝ կանխամտածված կերպով առիթ են ուղև, որ այդ ողորդությունը գործողվի: Մեղադրյալները նույնիսկ տվել են դարձրել պաշտոնությունները կանխելու իրենց վերադասի հորդորանքներին և պատասխանատու պաշտոնյաների վրա ինչ-որ պատահական մարդկանց զեկավար նշանակելով, գաղտնաբար մարտնակել են իրագործել իրենց բարբարոսային արարքները: Նրանց շիջոցով կատարված այդ կոտորածներն ու կողպուտները, իսլամի դուլքներով էլ մեծ մեղք և հանցանք համարվելով, անհարիր են մարդկության և քաղաքակիրթ աշխարհի սկզբունքներին:

Վկաների համողիչ ցուցմունքները, բարձրատիճան զինվորականության միջև կատարված պաշտոնական թղթագրությունների և հեռագրերի թուվանագրությունը, մեղադրյալների մանրակրկիտ հարցաքննությունը, ինչպես նաև քարավաններում գտնվող կանանց ու երեխաներին իրենց ամուսիններից կանխամտածված անշատուր լիովին բացահայտում է մեղադրյալների կատարած հանցանքն ու նենգ նպատակները, թեև գատապաղատանները և մեղադրյալներ իրենց վերջին խոսքերում նշեցին, որ իրեն թե մի շարք թեթևամիտ կուսակցությունների՝ հրահանգով և Օսմանյան կայսրության մյուս կողմերում գտնվող իրենց հայրենակիցների զրգումով, հատկապես հակառակորդի կողմից դրաված վայրենում, հայերը անցել են թշնամու կողմն ու միացել ապստամբական շարժումներին: Այս բացատրությունները չեն կարող կատարված վայրագությունները արդարացնելու համար հիմք ծառայել, որովհետև եթե հայ ժողովրդի մի մասը երբեմն միացել է այդ շարժումներին, ապա մյուս մասը տարբեր ձևերով արտահայտել է իր հավատարմությունը [իշխանություններին]:

Այնպես որ, յուրաքանչյուր պետական պաշտոնյալի համար, անկախ իր ազգայնական զգացումներից և անձնական վրեժխնդրությունից, ստիպողական անհրաժեշտություն է գործադրութ հոր նման, առանց ցեղային և կրոնական խտրականություն, պաշտպանելու իրեն ավանդված բնակչության զգացումներն ու իրավունքները:

Քեմալ բեյը իր պաշտոնական խոսքում արժարժեց այն միտքը, թե իբր Յողզաթում կատարված այդ արարքները բխել են վանի, էրզրումի և Բիթլիսի կողմերում մահմեդականների դեմ հայերի ցուցաբերած վատ վերաբերմունքից: Մինչդեռ, օրենքի և խղճի տեսակետից, ապստամբական շարժման հետ ոչ մի առնչություն չունեցող Յողզաթի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրված վրեժխնդրությունն ու անձնական դիակալությունն անհամատեղելի են վերահիշյալ մտքի հետ: Փաստերը վկայում են, որ հայերին կոտորելու համար են նույնիսկ ոտքի է հանել ոչ միայն իր արամարդություն տակ գտնվող սանջակի Բուրբերին, այլև կառ է արել բոլոր մահմեդականներին՝ ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին իսպառ ոչնչացնելու համար:

Իր ձեռագրով դրված փաստաթղթերից մեկում, նա, անպաշտոն երեք մարդկանց վերահսկիչ նշանակելով, քարավանները առաջնորդող պաշտոնական պահպաններին վրա, ստիպել է վերջիններին, որպեսզի հնազանդվեն և ենթարկվեն նրանց հրամաններին: Բոլորովին կասկած չի հարուցում, որ նրանց տված հրահանգի հիման վրա էլ քարավանները ենթարկվել են կոտորածի: Այս և այլ հավաստի ապացույցներ հօդս են ցեղեցնում մեղադրյալների փաստարանների գատապաշտպանությունը վերաբերող շանքերը:

Քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 56-րդ հոդվածի հիման վրա նրանց դատելու դատաստիչությունն պահանջարկ [դատական հանձնախմբի] կողմից հավանության շարժանացավ: Հանձնատեղողը միաձայն որոշեց մեղադրյալներին դատապարտելու քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով:

Պատմի շարք քննադրությունն նյութի դառնալուց հետո որոշվեց. ըստ կատարված հանցագործությունների երկուսին էլ առանձին-առանձին դատել 45-րդ հոդվածի հիման վրա «հանցագործության անմիջական մասնակցություն ունենալու» մեղադրանքով:

Քեմալ բեյը տվյալ սանջակի ամենաբարձր պաշտոնատար անձը լինելով, ինքն է կազմակերպել [Յողզաթի հայության] կոտորածն ու ունեցվածքի կողպուտը և հանդիսանում է դիսավոր հանցագործը, բանի որ ինքն է նշանակել մի շարք անպաշտոն մարդկանց, որպեսզի

ուղեկցենք քարավանները և միևնույն ժամանակ ստիպել է քարավանի պաշտոնական առաջնորդ Շյուքրի շավուշին, որ նա հնազանդիի և կատարի նրանց հրամանները:

Առկա հանցանշանների համաձայն, վերոհիշյալ Քեվֆիի բնյը կուտորածի և կողոպտուի իրականացման խնդրում անուղակի մասնակցություն ունենալու համար դատապարտվեց 45-րդ հոդվածով, իսկ զԷԻ-խալթը հանցագործ Քեմալ բնյը՝ կայսերական ուղղմական քրեական օրենսգրքի 171-րդ և կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածների հիման վրա:

Այսպիսով, [դատարանը] միաձայն վճիռ կայացրեց, որ Քեմալ բնյը՝ դատապարտվում է մահվան՝ ըստ 171-րդ հոդվածի, ուր ասված է. «Եթե մի խումբ մարդիկ կանխամտածված ճնշում բանեցնելով, զինված կամ անզեն, խորտակելով գոնեքն ու ցանկապատերը՝ կողոպտեն և կամ փշացնեն պարենամթերքը, վաճառքի ապրանքները... դատապարտվում են մահվան», ինչպես նաև կայսերական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածով, ուր ասված է. «Կանխամտածված սպանություն կատարողները, կամ իրենց մերձավոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածվածություն սպանողները մահվան են դատապարտվում»: Իսկ Քեվֆիի բնյը դատապարտվում է 15 տարվա տաժանակիր արտոյի, վերոհիշյալ 45-րդ հոդվածի նրկորդ մասի հիման վրա, ուր ասված է. «Եթե զլլխավոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր արտոյ է սահմանվում, ապա նրա մեղսակիցներին՝ 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն»:

6 սեչեր 1337 թ.

(1919 թ. ապրիլի 8)

Նազրամ, Զեքի, Մուստաֆա, Ալի Նազրամ, Ռեչեք Ֆերդի

Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրող
Հանձնախմբի պետ՝ Աբդոլին Դավիթ

Takvim-i Vekayi. 8 Nisan 1335 (1919) № 3617

Նախագահ՝ զենեբրալ-խեյտենանտ Մուստաֆա Նազրամ փաշա,
անդամներ՝ զենեբրալ-մայոր Զեքի փաշա,
զենեբրալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
զենեբրալ-մայոր Ալի Նազրամ փաշա,
զեղապետ Ռեչեք Ֆերդի բնյ:

ՏԲԱԳՋՈՒՆ ՏԵՂԱՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏԱՐԱՆԻ ԴԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դատի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բնյ, Տրապիզոնի ոստիկանապետ Նուրի բնյ, Տրապիզոնի [գաղտնի] գործակալություն տեսուչ Մուստաֆա էֆենդի, Տրապիզոնի ժանդարմի ընչական տեսուչի օգնական՝ կայմակամ Թալաթ բնյ, Տրապիզոնի հյուրանոցի տնօրեն Նիպալի էֆենդի, Տրապիզոնի առողջապահություն տեսուչ Ալի Սալիբ բնյ:
Չնակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների անունները — Տրապիզոնի վալի Զեմալ Ազմի բնյ, [կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նալի բնյ]՝:

Գ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Ռ

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները շանացին ուրանալ կատարված հանցանքը և պահանջեցին ազատ արձակել: Բայց իսլամի բարձր դրույթները, օսմանյան օրենքները ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար և պաշտպանում են նրանց կյանքն ու պատվը, ունեցվածքը և հասարակական իրաժույթները հովատարապետ: Եվ այս բուրի անխափան գործադրումը կատարելապես մտնում է պետության պաշտոնյաների պարտականությունների մեջ:

Մեղադրյալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Զեմալ Ազմի բնյը, ինչպես նաև «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նալի բնյը սերտորեն համագործակցել են ստացված գաղտնի հրամանագրերը իրականացնելու գործում: Արտաբուստ նրանք իբրև թե գործել են տեղահանության օրենքի հիման վրա, մինչդեռ այդ գաղտնի հրահանգների համատեղ իրականա-

ցումը համարձակություն է տվել նրանց՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հայերին կոտորելու և բնաջնջելու:

Մի շարք հանցագործ, անառակ մարդկանցից և նույն մակարգակի մի քանի ժանդարմներից նրանց կազմած հրոսակախմբերը իրեն թև ուղեկցելու էին տեղահանված հայերի բարավանները: Մինչդեռ շտապ տեղահանություն ենթարկված և պաշտպանութան միջոցներից զուրկ հայերի բարավանները քաղաքից հեռացվելուց հետո, ամառի վայրերում տղամարդկանց առանձնացրել են կանանցից և վերոհիշյալ հանցագործներից կազմված չեթներին հրոսակախմբերը հարձակվելով՝ կողոպտել են նրանց իրեն և այնուհետև աներկապելի դամաճուխմամբ սպանել և բնաջնջել բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տանելով՝ հափշտակել են նրանց զարդեղներին ու շորերը և ենթարկել բռնաբարություն: Այնուհետև ամիսներով ճանապարհներից քարք գալուց հետո, շատերը մահացել են՝ բոլորովին հյուժոված, սառապալի ուղևորությունից, սովից և ծարավից: Իսկ [ոչ]մնացածներին էրդիսեանի ճանապարհով ուղարկել են հեռավոր վայրեր:

Տրապիզոնում մնացած կանանց ու երեխաների մի մասին իբրև թև պաշտպանելու պատրվակով տեղավորել են հիվանդանոցներում և գերվիշներին տներում: Այնուհետև, ծովային ճանապարհով այլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խմբերով նստեցրել են նավերը և տեսադաշտից հեռու ծովի խորքերը տանելով՝ զցել են ջուրը և խեղճելով ոչնչացրել բոլորին: Այս դատավարություն վերջին նիստում պարզվեց և մենք բոլորս համոզված ենք, որ կոտորածն ու կողոպտուը մտահոգեցված է եղել ոչ թե Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ կանոնավոր ու խիստ կազմակերպված:

Վերոհիշյալ մեղադրյալներից հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի էֆենդին, վաղեմի ծանոթ լինելով վախ Ջեմալ Ազմի բռնին, սերտ համագործակել է նրա հետ, կատարել նրա հրամանները և նպաստել վախի կատարած շարագործություններին և այդ ողբերգական արարքների իրականացմանը: Իսկ վախ Ջեմալ Ազմի բռնը օգտագործել է նրան, նկատի ունենալով, որ նա սերտորեն անընդհատ ունի լքյալ գույքի, գազարեղենների, ոսպմական արտակարգ հարկային պաշտոնյաների, ոսպմական շինությունների, կապի հանձնաժողովների, զինվորական, հեռախոսային և անձնագրերի ստուգման տեսչությունների, ինչպես նաև «Գարմիր մահիչ» հիվանդանոցի և «Կանացի քնկերություն» հետ:

Մեհմեդ Ալի բռնի թուլատվությամբ հայ կանանց և աղջիկներին իբրև թև «պատասպարման» բողի տակ հապճեպորեն հավաքել են մար-

դասերական նպատակներով կառուցված հիվանդանոցում, զերվիշներին տներում և այնուհետև հայրենասիրական գործ կատարած լինելու պատրվակով, որպես աղախին և կին օգտագործելու նպատակով բաժանել ասարիք մարդկանց տները: Եվ այդպես, նրա մեղքով շատերը կուսապղծվել և ենթարկվել են այլևայլ բռնությունների: Այդ դժբախտներին տվյալ վայրերում հապճեպորեն հավաքելու և կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքից դուրս ճանելու, կուսապղծելու և այլ բռնությունների ենթարկելու մասին գոյություն ունեն հավաստի վկայություններ: Նույնիսկ իրենից ստորադաս հարկային տեսչության քննիչը բազմիցս զրավով և բանավոր զգուշացրել է, որ իր պաշտոնի հետ անընդհատ շունչոտ այդ ստոր գործերի մեջ խառնվելը կարող է ունենալ խիստ վտանգավոր հետևանքներ: Իսկ նա (Մեհմեդ Ալի էֆենդին) բոլորովին կարևորություն չտալով դրան, գիտակցաբար շարունակել է օժանդակել հիշյալ Ջեմալ Ազմի բռնի քաղաքի ներսում կատարած անմարդկային, դաժանաբարո բոլոր հանցագործություններին:

Ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, որը այլ պաշտոնատար անձնավորությունների հետ նշանակվել է հետևելու քաղաքի կարգուկանոնին, միևնույն ժամանակ ընդգրկված է եղել տեղահանության կազմակերպման, դաղտնի ոստիկանության և զոհարեղենների պահպանության հանձնաժողովների մեջ: Նրան է հանձնարարվել հավաքելու, գրանցելու տեղահանված հայերի լքյալ գույքը: Մինչդեռ նա ոչ մի գործնական միջոց չի ձեռնարկել լքյալ գույքի պահպանման հարցում: Ավելին, նրա թուլատվությամբ հայերի լքյալ գույքի պահեստավորումը կատարվել է անվտանգ ձևով մարդկանց միջոցով, անկազմակերպ և առանց զբառթարած կազմելու: Այսպիսով, նրա մեղադրությամբ լքյալ գույքը հափշտակվելով մատնվել է կատարյալ կորստի:

Չնայած որ նա այդ ապրանքների գողության մեջ մեղադրվող մի քանի պաշտոնատար անձնավորությունների ուղարկել է ոսպմական ատյանի հետաքննությանը, այնուհանդերձ ոչ մի պաշտոնական կամ անպաշտոն միջոց չի ձեռնարկել Ջեմալ Ազմի բռնի և նրա պաշտոնակատարների արարքները սանձահարելու, ինչպես նաև սաստելու այն ոստիկաններին և ծանդարմներին, որոնք օգտվելով գիշերային պարիստանի ժամից, զբաղվել են թալանով և հափշտակություններ: Նա նույնիսկ ակնատես լինելով այդ ողբերգական տեսարանին՝ ոչ մի արգելք չի հարուցել, երբ ծանդարմները և ոստիկանները քաղաքում մնացած կանանց և երեխաներին խեղճելու նպատակով նավ բարձրացնելով՝ տարել են ծովի խորքերը:

Ըստ նրա տված ցուցմունքի, իբրև թե խորապես ազդելով իր ներկայությունը կատարված մի շարք գոպերից, բաշվել է իր սենյակը և այն աստիճան հուզմունք ապրել, որ նույնիսկ ի կարողացել միտումամենակ դուրս գալ փողոց: Այդ բոլորով հանդերձ, նա արք է փակել վալիի կատարած արարքներին և նույնիսկ քաշելություն չի ունեցել կամովին հեռանալու և պաշտոնը զիջելու մեկ ուրիշին, որը գուցե կարողանար կանխել այդ հանցագործությունները:

[Գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա բեյը, միաժամանակ զինվորական լինելով, կարողացել է վաղուց ի վեր շահել Զեմալ Ազմի բռնի համակրանքը և սերտ հարաբերություն հաստատել նրա հետ: Օգտվելով այդ մտերմությունից, Մուստաֆա բեյը ձեռք է բերել զինվորական շատ կարևոր պաշտոններ, ինչպիսիք են նազման-գրատային և առևտրական զինվորական տեսչությունները: Մուստաֆա բեյը հարողացել է նաև իր պաշտոնավարությունը երկարաձգել շեղուհով Զեմալ Ազմի բռնի և նվթակա զինվորական հրամանատարների աջակցության և կենտրոնական կառավարության հովանավորության: Ըաշերից հանդիսանալով գուլքի տեղափոխության ընթացքում նա, շարաշահելով իր պաշտոնը, զինվորական փոխադրական միջոցները արամադրել է վալիին և նրա պաշտոնակատարներին:

Նրան պաշտպանելու միտումով վկայություն տվողները նշեցին, որ նա լավ հարաբերություն մեջ պահելով վալիի հետ, իր կարողացել է մի շարք հայերի ազատել տեղահանությունից: Լինելով քաղաքի մեծահարուստներից մեկը, իր անձնական շահի համար չի գոհարել իր պատիժը: Նույնիսկ վալի Զեմալ Ազմի բռնի ազահ բերանը փակելու համար, իբրև հանձնված գանձարկղի գարգիղենև ու դրամը տասնց հաշվարկի տրամադրել է նրան և նյութական վնաս կրել:

Նուրի բռնի, Մեհմեդ Ալիի և գործակալ Մուստաֆա էֆենդիի օգտին արված այդ վկայությունները, ինչպես նաև նրանց դատապաշտպանների կողմից առաջ քաշված պարզաբանումները, իրականության հետ ո՛ր մի առնչություն չունեն և բողոքական անհիմն են:

Այսպիսով, [ազգական ատյանը] միաժամն որոշում կայացրեց, որ ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, [գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա բեյը, իրենց պաշտոնավարության ընթացքում կատարած շարժազուժանների համար հանցավոր են ճանաչվում: Վալի Զեմալ Ազմի բեյը, [կուսակցության] պատասխանատու բարտուղոր նալի բեյը, [հարկային տեսուչ] Մեհմեդ Ալի էֆենդին մեղադրվեցին կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով:

Տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո [ատյանը] Զեմալ Ազմի և Նալի բեյերին ճանաչեց որպես հանցագործության անմիջական մասնակից և պատժի չափ սահմանեց վերահիշյալ 45-րդ հոդվածի առաջին մասը, որ ասված է.

«Մի խումբ անձնավորություններ մի ոճրագործություն կամ հանցանք խմբովին կատարելու դեպքում, կամ մի խումբ անձնավորություններ բազմաթիվ տարաբերից կազմված մի ոճրագործություն կամ հանցանք գործելիս, տճրագործության ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը այդ արարքներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու դեպքում նույնպես գործակից են համարվում և պատժվում են ուղղակի հանցանք կատարողի նման»:

Մեհմեդ Ալի էֆենդին, հանցագործության անուղղակի հերպով մասնակցություն ունենալու համար մեղադրվում է վերահիշյալ հոդվածի երրորդ մասով, որ ասված է.

«Որևէ հանցագործության կամ ոճրագործության իրականացմանը ինչ-որ ձևով օժանդակողները, այսինքն՝ սպառնալիքով կամ խարդավանքով գործարքի մեջ մտնել, դրամ կամ նվեր տալ, պաշտոնը շտաշահելով ազդեցություն բանեցնել, զենք, այլևայլ գործիքներ կամ միջոցներ հայթհայթելով նախապատրաստական գործունեություն ծավալել, ինչ-որ ձևով հանցագործությանը նպաստել, դատապարտվում են այդ հանցագործության կամ ոճրագործության անուղղակի մասնակցություն ունենալու մեղադրանքով»:

Զեմալ Ազմի և Նալի բեյերը դատապարտվում են կայսերական զինվորական քրեական օրենսգրքի 171-րդ և քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածներով: Հիշյալ 171-րդ հոդվածում ասված է.

«Եթե մի խումբ մարդիկ, կանխամտածված ճնշում բանեցնելով, զինված կամ անզին խորտակելով զոներեն ու ցանկապատերը կողոպտեն կամ փշացնեն պարենամթերքը, վաճառքի սպարանքները... դատապարտվում են մահվան»:

170-րդ հոդվածում ասված է.

«Գանհատածված սպանություն կատարողները կամ իրենց մերձավոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածվածության սպանողները մահվան են դատապարտվում»:

Այս հոդվածների հիման վրա վերահիշյալ Զեմալ Ազմի¹⁰ և Նալի¹⁰ բեյերը դատապարտվում են մահվան, իրենց ունեցվածքի բռնազրավումով:

Մեհնեղ Ալին վերոհիշյալ թաղաքացիական ջրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի ստորև բերված երկրորդ մասի հիման վրա դատապարտվում է 10 տարվա բանտարկության։

«Մի ոճբազործության կամ հանցագործության անուղղակի մասնակցություն ունեցած անձնավորությունները, օրենքի շրջանցալուծված մասերում, պատժի են ենթարկվում հետևյալ կերպ. հիմն զլխավոր հանցագործին մասնապատժ կամ ցմահ տաժանակիր արտեր է սահմանվում, ապա մեղսակիցներին 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն»։

[Գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա էֆենդին, ոստիկանապետ Նուրի բեյը ստորև բերված թաղաքացիական ջրեական օրենսգրքի 172-րդ հոդվածի հիման վրա, դատապարտվում են մեկական տարվա բանտարկության և երկուական տարի ժամկետով պաշտոնազրկման։

«Օրենսգրքում լուսարանված հոդվածներից բացի, ինչ ձևով էլ պատահած լինի, պաշտոնը շարաշահող անձնավորությունը իր պաշտոնավարության աստիճանի համաձայն դատապարտվում է (...)»¹¹ մինչև երեք տարի բանտարկության։ Եթե մեղմացնող հանգամանքներ լինեն, 15-ից (...)»¹² ոչ պակաս ժամկետով բանտարկություն է հասնում, կամ էլ 5-ից մինչև 100 լիրա տուգանք։ Բոլոր դեպքերում անսպասելի կամ անժամյա պաշտոնազրկումը պարտադիր է։

Փաշտոնական (...)»¹³-ից հայտնված է, որ մեղադրյալ Նիպոլ էֆենդին ժողից հայտնաբերված ինքնաշարժ տորպեդները հավաքելու և տեսափոխելու նպատակով երկու անգամ մոտորային նավով մեկնել է Սոսսուզու, որտեղ նավը վերանորոգելու համար որոշ ժամանակ մը նացել է այնտեղ։ Այնուհետև նրա Տրպալիզոն վերադարձը չի համընկնում Հայերի տեղահանության տարեթվի հետ։ Նրա անշուշտներ տեղահանությունից, կոտորածի և լքյալ գույքի հափշտակման հետ բավարար ապացույցներով չի հաստատվում։ Միայն պարզվում է, որ Ջեմալ Ազմի բեյի կարգադրությամբ լքյալ գույքի մի մասը աճուրդով և էժան գնով ծախելու համար հանձնվել է հիշյալին։ Այս վտճառը և էժան գնով ծախսելու շարժան գույքագրիպել է պատերազմի ամենավտանգավոր ժամանակամիջոցին, այսինքն՝ ուժբազորության ամենավտանգավոր շրջանին։ Բացի այդ, Ջեմալ Ազմի բեյի կարգադրությամբ այդ ինքնաշարժ տորպեդների տեղափոխման խնդիրը ընդհատել է վերոհիշյալ վաճառքի աշխատանքները։ Փաստեք լվան նաև, որ նա կաշառք կամ շահույթ ձեռք բերելու նպատակով գործարքի մեջ մտած լինի որևէ մեկի հետ։ Քրեական օրենս-

գրքում չկա նաև մի հոդված, որը դատապարտեր աճուրդի հետ կապված նրա գործունեությունը։ Հետևաբար՝ նա պատասխանատվությունից դուրս է մնում, բանի որ չի մասնակցել կոտորածին, կողոպուտին և ընդհանրապես տեղի ունեցած այլ հանցագործություններին։

Կատարված հանցագործություններին չի մասնակցել նաև կայմական Քալայաթ բեյը։ Դատարանում տրված մի շարք վկայությունների համաձայն, սուլթանության հարկերի»¹⁴ հավաքման հանձնախմբում իր պարտականությունները կատարել է առանց շարաշահումների։

Այսպիսով, [կայմական] Քալայաթ և Նիպոլի բեյերը վերոհիշյալ հանցագործություններին հետ անընթաց շունենալու պատճառով, բանտից ազատ են արձակվում։ Մեղադրյալ՝ ստորապատժության աստիճանի Սալիբ բեյի նկատմամբ որոշակի հանցանշան չլինելու պատճառով դատարանությունը կարճվում է։

[Մեղսական առյուծի] միեմանը որոշումը հրապարակվեց բոլորի ներկայությամբ, իսկ Ջեմալ Ազմի և Նալիլ բեյերի նկատմամբ՝ հեռակա կարգով։

1919 թ. մայիսի 22

Նազըմ, Ջեքի, Մուստաֆա, Ալի Նազըմ, Ռեշեթ Ֆերդի
Ռազմական արտակարգ առյուծի արձանագրական
հանձնախմբի պետ՝ Աբդիլին Դավեր.

Takvim-i Vekayi, 22 Mayıs 1335 (1919) № 3616

ՆՈՐԻՆ ՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԴԵԱԼԻ 1345 Ի. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի
ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ԼՐԱԴԱՆՈՎ ԿԱՇՄԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁵

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Ջեքի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գնդապետ Ռեշեթ Ֆերդի բեյ։

ԲՅՈՒՅՈՒԹ ԳԵՐԻՆՈՑ ՏԵՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դատի տրված երեկա գտնվող մեղադրյալների աճուրդները — Բյուտուբ Գեքեի նախկին ոստիկանապետ Քերիմ բեյ, Բյուտուբ Գեքեի մուխտար Ջեհալ էֆենդի, Բյուտուբ Գեքեի երեկի մարդկանցից սալունիկցի Ռեֆիկ Շըֆը բեյ, Բյուտուբ Գեքեի բնակիչ՝ Լաֆը Մահմուդ էֆենդի։

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքրքրվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալներ՝ Բյուրլբ Գերեխի նախկին ոստիկանապետ Արզուլ Քերիմ բնը, սալունիկցի Ռեֆիկ բնը, Ռիզալի Ջելալ և Հաֆլը Մահմադ էֆենդիները նշված շրջանի ոչ մասնեղական բնակչության տեղահանության համար կառավարության կողմից նշանակված որոշակի պայմանաժամը թարգմանելով, իրենց անձնական շահը և նեղ գոտադրությունները իրականացնելու միտումով՝ տեղահանվողներին հատկացրել են նաև կարճ ժամանակամիջոց: Այգպիսով, տեղահանվողները ստիպված են եղել իրենց ունեցվածքը, կահավարսիքի թողնել և հեռանալ: Այնուհետև նրանց լքյալ գույքը կողոպտել են, իսկ թարգրած ապրանքները հայտնաբերել հատուկ գործիքներով և յուրացրել:

Վերահիշյալ մեղադրյալներից Արզուլ Քերիմ և Ռեֆիկ բնները, մարդկային խղճմտանքի նշույն անզամ շունենալով, կողոպտուտի և հափշտակության են ենթարկել տեղահանվողների լքյալ գույքը: Նույնիսկ յուրացնելու ազահությանը տարված, եռանդազին ջանքեր են գործադրել հայտնաբերելու համար թարգրված ապրանքները:

Հիշյալ մեղադրյալներից Արզուլ Քերիմ բնը իր պաշտոնավարության ընթացքում պարտավոր էր հետևել իսլամի վեճը դրույթներին, օսմանյան օրենքներին, և առանց խտրականության պաշտպանել բոլորի կյանքն ու պատիվը, ունեցվածքն ու հասարակական իրավունքները, բայց պատերազմական դրույթան և զինվորական տեսանկյունից անհրաժեշտ համարվող տեղահանության գործում ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել ապահովելու շարժական և անշարժ գույքը: Իր պաշտոնավարության ընթացքում հանդես է բերել կատարյալ անփութություն, անտարբերություն և, մեծ վնաս հասցնելով, կրթատի է մատնել տեղահանվողների շարժական և անշարժ գույքը:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ բնին, նա կառավարության կողմից երբևէ արտոնություն կամ իրավունք չի ունեցել խառնվելու տեղահանության գործին, սակայն բարձր խավի մարդկանց հետ սերտ շփում ունենալով, կատարել է քաղաքացիական պաշտոնատար անձնավորությունների և սպայական անձնակազմի իրավասություններին վերաբերող մի շարք առաջադրանքներ: Այգպիսով, սկանաստեաների վկայությունները, ինչպես նաև դատաքննության նյութերը լիովին հաստատեցին նրա կող-

մից թույլ տրված մարդկային ամենատարրական իրավունքների ոտնահարման փաստերը: Այնպես որ, դատախազության կողմից հիշյալների ազատ արձակելու փաստարկը, ինչպես նաև դատապաշտպանների Կերդրած ջանքերը համոզել չեն և չեն կարող ընդունելի համարվել, լիովին բացահայտվեց, որ Արզուլ Քերիմ բնը շարաշահել է իր պաշտոնը, իսկ Ռեֆիկ բնը առանց արտոնության և իրավունքի խառնվել է պաշտոնատար անձնավորությունների գործերին, և, կատարելով մի շարք գործարքներ, դարձել է մեղսակիցների մեղսակիցը:

Արզուլ Քերիմ բնի հանցանքը առնչվում է կայսերական քաղաքացիական զրկական օրենսգրքի 102, իսկ Ռեֆիկ բնինը՝ ճույն օրենսգրքի 130-րդ հոդվածների հետ: Այդ հոդվածներում սպված է.

«Պետական պաշտոնյաներից որևէ մեկը իր պարտականությունները կատարելու ընթացքում, եթե առանց էական պատճառի անփութություն և անտարբերություն ցուցաբերի և կամ առանց էական պատճառի չկատարի օրենքի ուժից բխած իր ժխտագրած հրամանը, ապա իր պաշտոնի աստիճանի համեմատ պատժվել է ենթարկվում երեքից մինչև 100 լիրա տուգանքով: Եթե անփութություն և անտարբերության հետևանքով և կամ օրենքի ուժից բխած վերադասի հրամանը չկատարելու դեպքում վնաս հասցվի պետության շահերին, ապա պաշտոնի աստիճանի համեմատ կայսերակ է վերցվում (...):»¹⁷ մեկ շաբաթից մինչև երեք տարի ժամկետով և ժամանակավորապես կամ մշտապես զրկվում է իր ըզբաղեցրած պաշտոնից: Կատարված այդ արարքների ընթացքում, եթե որևէ մեկին անձնական վնաս հասցվել, ապա մեղադրյալը ուժով է ենթարկվում այլ պատժամիջոցներով:

«Պետության կողմից արտոնություն և իրավունք չունեցող որևէ մեկը ինքնուրույնաբար քաղաքացիական պաշտոնատեղերի և զինվորականության հետ գործարքի մեջ մտնելու և կամ նրանց գործերին միջամտելու դեպքում բանտային պատի է ենթարկվում երեք ամսից ոչ պակաս ժամկետով»:

Այս հոդվածներից բխած օրենքի ուժի համաձայն, Արզուլ Քերիմ բնը, կայսերի տաղ վերցվելու օրվանից 1919 թ. (փետրվարի 13), պատի է կրելու մեկ տարի բանտարկության ժամկետով և մեկ տարի էլ դժվակելու է իր պաշտոնից:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ բնին, դատաքննության ժամանակ բացահայտվեց, որ ինքը ձկնարծաթարան ունենալու անհրաժեշտությունը չի ունեցել, սակայն թարմ ձուկ ուտելու համար, իբր վարձակալել է Արկո և Օմեր էֆենդիներին պատկանող ձկնարծաթարանը: Մինչդեռ իրական-

նում այդ ձևնարութարանի համաձայնագիրը ակամայից դարձն է իր անուճակով: Այնուհետև, դրանով էլ լրտվարարվելով, 35 լիտր վարձակալության արժեքի դիմաց, տիրացել է ամբողջ ձկնարուժարանին, որի արժեքը ուղկաններով և այլ եկամտուներով կազմել է մոտ 1800 լիտր: Այս ծանրացուցիչ հանցանքը նկատի առնելով՝ Ռեֆիկ բելը նույնպես կալանքի վերցվելու օրվանից (1919 թ. ապրիլի 22) ձայների մեծամասնությամբ դատապարտվեց երկու տարի ժամկետով բանտարկության:

Ջեյլա և Հաֆըր Մամուզ էֆենդիներին վերաբերող ամբաստանությունը օրինականապես չպայացուցվեց, ուստի ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց նրանց ազատ արձակել:

Ըստ օրինականություն, դատաքննություն են ենթարկվելու նաև այն անձինք, որոնք օժանդակել են վերոհիշյալ հանցավոր գործարքներին:

Գատավճիճը ընթերցվեց բոլորի ներկայությամբ:

1919 թ. մայիսի 24՝

Նազըմ, Ջեբի, Ալի Նազըմ, Մուստաֆա¹⁸, Ռեչեբ Ֆերդի

Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրող հանձնախմբի պետ Աբդոլի Գավեր:

Takvim-i Vekayi. 2 Mayıs 1335 (1919) № 3618

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՆՐՈՎ ԱՏՏԱՆԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒՅԱԿ ԱՐՏԱԿԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁹

Նախագահ՝ գեներալ-մայոր Էսադ փաշա.
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Իհսան փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա Փերիմի փաշա,
գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաբբը փաշա,
գեղապետ Սուլեյման Շաքիր բեյ.

ԽԱՐՔԻՒԻ ԿՈՏՐՈՒՄԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հեռակա կարգով դատի արված մեղադրյալների աճուճները — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Քեչըխլաթ» մասնախումբի նախագահ ղոկտ. Բեհաէզդին Շաքիր, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության խաբրերդի պատասխանատու քարտուղար Ռեանեյի Նազըմ բեյ:

Դատի արված ներկա գտնվող մեղադրյալների աճուճները — Դերսիմի Նախկին պատգամավոր Հաչի Բալլուս-զադե Մեհմեդ Նուրի բեյ, խաբրերդի հանրաբնական նախկին տեսուչ Ֆերիդ բեյ:

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին բոլոր դատական փաստաթղթերը: Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ մեղադրյալ ղոկտ. Բեհաէզդին Շաքիր բեյը, որպես «Հատուկ կազմակերպության» նախագահ, Ստամբուլից դուրս գալով, սկսել է շրջագայել Տրապիզոնի, էրզրումի և այլ վիլայեթներում: Մինչև նույն ժամանակ բանտերից դուրս բերված ոճրագործներից և այլ հանցագործներից կազմված հրոսակախմբերի գլուխն անցնելով՝ տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում կոտորել է սեղանահանված հայերին և նրանց ունեցվածքը ենթարկել կողոպուտի: Նա իր նեղ գծերը իրագործելու համար, այն վայրերը, ուր տեղի ունեցան այդ ողբերգական դեպքերը, ուղարկում էր նաև անտեղյակ և դուրբահավատ այնպիսի մարդկանց, որոնք միանում էին վերոհիշյալ «Քեչըխլաթ»-ը և մասնախումբի՝ ակամա ատելություն և կամ շահույթ ստանալու մտքի ցանկություններ համակված: Իր պարտականությունները կատարելու ընթացքում հաճախ բանավոր կարգադրություններ և երբեմն էլ ծածկագիր գաղտնի հրահանգներ է ուղարկել [այս ու այն կողմ] և «Քեչըխլաթ»-ը և մասնախումբի՝ հրոսակախմբերին օգտագործել է իր անմիջական հրամանատարության ներքո՝ հայերին կոտորելու և բնաջնջելու նպատակով: Հիշյալ Բեհաէզդին Շաքիր բեյը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության խաբրերդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալ Ռեանեյի Նազըմ բեյին խաբրերդի վախճ Սաբիթ բեյի միջնորդ էրզրումից ուղարկված 1915 մայիսի 4-ի թվագրությամբ կողմ ծածկագիր հեռագրով հարցնում է.

«Մեզ պարզորոշ տեղեկացրեք, այդտեղից ուղարկվող հայերին զբտում են, թե՛ ոչ: Վտանգավոր մարդկանց, որոնց վտարում են ու քարտուղան են հայտնել, ոչնչացնում ե՞ք, թե՛» ճամփու եք դնում»:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կնիքը կողմ թղթապանակի փաստաթղթերի մեջ գտնվող ծածկագիր հեռագրերից մեկում էրզրումի վախճ Մուռնի բեյը հայտնում է. «Քըլդիի ճանապարհով էրզրումից ուղարկված հարուստ հայերի քարավանները, հարձակման ենթարկվելով՝ Բեհաէզդին Շաքիր բեյի կազմած հրոսակախմբերի և զբոսիմցիների կողմից, կոտորվել են, իսկ նրանց ունեցվածքը՝ կողոպուտվել»:

Կատարմունտի նախկին վալի Ռեչիդ փաշան հայտնում է, որ ինքը հիշյալ Բեհաէզդին Շաքիր բեյից ծածկագիր հեռագիր է ստացել տե-

զահանութեան մասին: Իսկ Վեհօր փառան²⁰ հայտնում է, որ «Հայերի կոտորածն ու բռնաբնուումը, ինչպես նաև ունեցվածքի հափշտակումն ու կողոպուտը նախապես վճռվել էր «Ծիու՛թյուն և առաջադիմութիւն»²¹ Վրասկցութեան կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ երրորդ բանակի շրջակայքում արնախում²² հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Բեհաէզդին Շաքիր բեյն է»:

Անթալիայի նախկին մութասարրիֆ Սարուր Սամի բեյը հայտնում է, որ Բեհաէզդին Շաքիր բեյը էրզրումից ուղարկած ծածկագիրը հետագրով հետևելու ճարտարն է արել:

«Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքսվել են Մատուլի և [Տեք]-Ջորի կեզմները, իսկ գուր ի՛նչ էք անում Անթալիայում»²²:

Ռազմական ատյանի արձանագրություններում հավաստի փաստարկներով բնորոշ մի շարք վկայություններում ևս հաստատվում են վերոհիշյալ ողբերգական իրադարձությունների ընթացքում Բեհաէզդին Շաքիր բեյի և նրա համախոհների համատեղ կատարած հանցագործությունները:

Ինչ վերաբերում է փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալ Ռեսնեյի նազըմ բեյին, ռազմական ատյանի երեք անդամները նրան ևս մեղաւակից ճանաչեցին վերոհիշյալ ողբերգությունների մեջ, քանի որ տեղահանություն բնթացքում նա սերտորեն համագործակցել է Բեհաէզդին Շաքիր բեյի հետ: Դա պաշտօնցվում է նազըմ բեյին ուղղված 1915 մայիսի 4-ի թվագրության վերոհիշյալ հեռագրի բովանդակությամբ, ինչպես նաև Խարբեքիի վալի Սարիֆ բեյի, [կուսակցության] կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրի բեյի և այլ վկաների կատարած հայտարարություններից: Ուշագրավ փաստարկ է նաև այն հանգամանքը, որ դատական հետաքննության նախօրեին նա թաքնրկեց և ցախսոր գտնվում է փախուստի մեջ:

Բացի այդ, փաստաթղթերի մեջ գտնվող մյուս թղթակցությունների բովանդակությամբ և հասկացվում է, որ նա մասնակցություն է ունեցել հիշյալ ողբերգություններին:

Օրենքի տնտեսկունով, հիշյալ հանցագործության ընթացքում նազըմ բեյը իսկական մեղաւակիցների նման որոշակի հանցանշան չի թողել, բայց Բեհաէզդին Շաքիր բեյի հետ նրա ունեցած թղթակցություններ և վկաների ցուցմունքները հաստատում են, որ նա անուղղակի մասնակցություն է ունեցել տվյալ հանցագործությանը, քանի որ ծափտակցորեն օժանդակել է այդ ողբերգության մեղաւակիցներին:

Այսպիսի իրավիճակում, օրենքի պահանջներից ելնելով՝ ձայների մեծամասնությամբ որոշում կայացվեց, որ նազըմ բեյը ենթակա է դատապարտման՝ հանցագործությանը անուղղակիորեն մասնակցություն ունենալու ամբաստանությամբ: Վերոհիշյալների կատարած հանցագործության պատճի շարք որոշվեց հետևյալ կերպ: Քրեական օրենսգրքի 181-րդ հոդվածի թելադրանքով, 170-րդ հոդվածի հիման վրա Բեհաէզդին Շաքիր²³ բեյը դատապարտվեց մահվան, իսկ Ռեսնեյի նազըմ բեյը նույն օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի կերկրով մատով 15 տարվա տաժանակիր քաշորն: Բնազրաժված ունեցվածքը նորոնվելու է ըստ օրենսդրության: Նազըմ բեյը զրկվում է նաև քաղաքացիական իրավունքից:

Մյուս մեղադրյալներն են Դերսիմի նախկին պատգամավոր Մեհմեդ Նուրի բեյը և Խարբեքիի նախկին հարակրթական տեսուլ Չեքրի բեյը: Տրված վկայություն համաձայն Մեհմեդ Նուրի բեյի ազարակի շրջակայքում գտնվող Շոլովենկ գյուղի հայությունը նույնպես ենթարկվել է տեղահանության և կոտորվել: Հայերին դուրից տեղահանելու ընթացքում [Մեհմեդ Նուրի բեյը] ժանդարմների ներկայությամբ ասել է. «Ձեր բոլորին ուղարկելու եմ Կեմիկի գյուղը, իսկ այստեղ ցանկնու եմ դարի»: Այդ իրադարձությունների մեղադրանքով նրան ուղարկել էին ռազմական ատյանի հարցաքննության: Դատաքննության ժամանակ տիկին Մարգարիտը ամբաստանելով նրան՝ աաց, որ տեղահանության ընթացքում Մեհմեդ Նուրի բեյը էր կնկլ է Շոլովենկ գյուղը, իրենց թախանձագին խնդրանքը մերժելով, ասել է.— «Դուք գնալու եք ձեր ամուսինների դիցածը վայրը, այստեղ կս դարի եմ ցանկնու»: Նա հայտնել է նաև հետևյալը. «Ո՞վ որ իր ունեցվածքը Կարապետի տանը թողնի, կարող է երեք ամիս հետո գալ և վերցնել»: Այս մասին իբր մի ազգագիր է փակցրել պատին և այնուհետև իր ձին նստեղով՝ հեռացել:

Մի այլ գանգատվող՝ Գասպար Մովսիսյանը, որը տեղահանության ժամանակ գտնվել է Ստամբուլում, հաստատեց տիկ. Մարգարիտի տղված վկայությունը և աաց, որ Մեհմեդ Նուրի բեյը զրամ է շորթել շատերից, որ Կարապետի տանը, իրոք մի ժանդարմի միջոցով կարմիր թնթրիկներ է կնքել տվել: Մի շարք մեծապաշտ պաղտատգին խնդրանքը նա մերժել է և թայս գյուղը դարի եմ ցանկնու տալու ասելով՝ ձի է նստել և հեռացել: Նրա գնալուց հետո չեթնների հրոսակախմբերը սըընթաց հարձակվել են գյուղի վրա: Հիշյալի Գասպարի տան պատի վրա Մեհմեդ Նուրի բեյի թողած ազգագրի մասին տեղյակ շլինելու տարակուսանքի առթիվ տվեց: Այդ կապակցությամբ Կարապետը դատաքննության ընթացքում հայտարարեց, որ [Գասպար Մովսիսյանը] սուտ է ասում,

որ Մեհմեդ Նուրի բեյը իրոք իր ասն ճակատին մի ազդագիր փակցրել է, որ ինքը, թարնվելով Մեհմեդ Նուրի բեյի շիֆթիերում, ազատվել է տեղահանությունից և մինչև վերջ նրա տանը մնալով՝ փրկվել մահից: Նա հայտնեց նաև, որ ինքը չի նկատել, թե Մեհմեդ Նուրի բեյի բնակավ Ասքմ բլրը հայերից հափշտակված ապրանքը տեղափոխել է Մեհմեդ Նուրիի բնակարանը: Ինչ վերաբերում է Մեհմեդ Նուրի բեյի՝ բանտում փոշ վերցնելու հարցին, այն կարող է այլ տեսանկյունից ուշադրության արժանանալ:

Չնայած որ տվյալ ժամանակ կառավարությունը հրաման էր արձակել այն մասին, որ տեղահանված հայերին իրենց տանը պատսպարող մարդկանց մահվան պատիժ է սպառնում, այնուհանդերձ, Մեհմեդ Նուրի բեյը համարձակվել էր Հոլոկոստի գլուխի բնակչության մի մասին թաքցնել իր շիֆթիերում և փրկել մահից: Այս հարցում բուրժուական շեղում կողմ հանդիսացող ամերիկացի միտոս Ինգբըր նյույուպեն հայտնեց, որ տեղահանության ընթացքում Մեհմեդ Նուրի բեյը բավականաչափ թվով հայերի կարողացել է ազատել՝ պատսպարելով էր ազատակում: Գա հաստատվեց նաև մյուս վկաների ցուցմունքներով:

Կառավարության կողմից կազմակերպված համընդհանուր տեղահանության և կոտորածին մասնակցելու խնդրում ստույգ հանցանշաններ չլինելու պատճառով հանրակրթական տեսուչ Ֆերիդ բեյը ազատ է արձակվում: Մեհմեդ Նուրի բեյը նյույուպեն անմեղ է ճանաչվում, նկատի ունենալով, որ նա անընդուն չի ունեցել Հոլոկոստի գլուխի հայ բնակչության տեղահանության և կոտորածի խնդրում: Նրա բնակավ Ասքմ բլրը, հայերի ունեցվածքը տեղափոխելու և Մեհմեդ Նուրի բեյի տանը պահելու ամբաստանությունից անմեղ է ճանաչվում:

Այսպիսով ռազմական առյուծի միաձայն որոշումը հրապարակվեց Մեհմեդ Նուրի բեյի և Ֆերիդ բեյի ներկայությամբ, իսկ Բենահդդին Շարիր և Ինեննիլ Նազըմ բեյերի նկատմամբ՝ հեռակա կարգով:

13 կանոնի սանի 1336 թ. Մուստաֆա Քերիմի, Իհաննի (1920 թ. հունվարի 13)

«Մենք միանալով այս դատավճաին, այն կարծիքին ենք, որ մեղադրյալ Ինեննիլ Նազըմ բեյը Նույն աստիճանի հանցագործ է, ինչ Բենահդդին Շարիր բեյը»:

Սուդեյման Շարիր, Խումալիլ Հաքբը, էսպը:

¹ Takvim-i Vekayi, 13 Ocak 1336 (1920) № 3771

ՄԱՆՈՒԿՎՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Ա Ո Վ Ջ Ա Ր Ա Ն

1 Թուրքական բուրժուակալվածատիրական, ազգայնական կուսակցություն: Կազմված էր 1889-ին, 4. Պոստում: 1908 թվականի հեղափոխությունից հետո անցավ իշխանության գլուխ: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կուսակցությունը ենթարկվեց ինքնալուծոթի:

2 Եղեմի վերաբերյալ վերջին շրջանում լույս են տեսել բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ, որոնք փաստացի նյութերի հիման վրա հերքվում են նաև ժամանակակից թուրք պատմաբանների հակաբողոքական գրքերը: Տե՛ս Ե. Ղ. Ասադյան, Բ. Գ. Սոմախյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության ննդափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963: Անգլերեն հրատ. տե՛ս Vittal issues in Modern Armenian History. Watertown, Mass., 1965. Ե. Ղ. Ասադյան, Թուրքիան և նրա հիմնադրական բաղադրիչները Անգլիզմից, 1914—1918 թթ., Երևան, 1964: Մ. Բ. Տազյան, Генциал армян в оценке периодовой общности, «Известия АН Арм.ССР», Общественные науки, 1965, № 4. Ա. Ն. Մեցակյանյան, Հայ ժողովրդի որդիբորությունը որևէ համաշխարհային հասարակական մտքի գեներացիայից, Երևան, 1965: Ջ. Ս. Կիլիսյանյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, 1914—1916 թթ., Երևան, 1965, երկրորդ հրատ., 1971: Տե՛ս նաև ուսուցիչ թարգմանությունը, Երևան, 1971: Генциал армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, под ред. проф. М. Г. Нерсисяна, составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян, Ереван, 1966, вт., доп. изд. Ереван, 1982. Е. К. Саркисян, Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв., Ереван, 1972. С. С. Степанян, Армения в политике империалистической Германии концы XIX—начало XX века; Ереван, 1975. Ջ. Ս. Կիլիսյանյան, Երևանի բուրժուական պատմության տանի առաջ, գիրք առաջին, Երևան, 1982, գիրք երկրորդ, Երևան, 1983: Տե՛ս նաև ուսուցիչ թարգմանությունը, Երևան, 1986: Բ. Գ. Մահալյան, Հայկական ցեղասպանության պատմությունը ֆրանսիական հրատարակություններում: 2002 ԳԱ «Երասբի հաս. գիտ.», 1983, № 4: Հուշամատյան Մեծ Եղեմի, Փլյուս, 1965: Է. Կ. Ազարյան, Ճնշապան թուրքը, Փլյուս, 1968: Լևոն Վարդան, Հայկական տասնիններ հայկառու լույս գրքերը, Փլյուս, 1970: Գրիգոր, Սողոմոն հայաստանից և Կոստանդուպոլիսից, Նի. Նորք, 1980: U. Trampner, Germany and the Ottoman Empire 1914—1918. Princeton University Press, 1968; D. H. Boyajian, Ottoman Armenia: The Case for a Forgotten Genocide. Westwood, New Jersey, 1972; Sh. Toriugian, The Armenian Question and International Law. Weiruz, 1973;

Jean-Marie Carzou, Un génocide exemplaire, Arménie 1915, Paris: Flammarion, 1975; Yves Ternon, Les Arméniens, Histoire d'un génocide, Paris: Editions du Seuil, 1977. Տես նաև գերմաներենի թարգմանությունը, 1981 (9ՖՀ); Walker Christopher, Armenia, The Survival of a Nation, N. Y., 1980; R. D. Klotan, The Armenian Genocide-first 20-th century Holocaust, San Francisco 1980, Second edition 1981; Justicier du génocide arménien. Le procès de Tehlirian, Paris, Editions Diasporas, 1981; Yves Ternon, La Cause Arménienne, Paris, 1983; A. Beylirian, Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914—1918), Recueil de documents, Paris, 1983; Gérard Chaliand, Yves Ternon, Les Génocides des Arméniens, Bruxelles, 1983; A Crime of Silence, The Armenian Genocide, The Permanent Peoples Tribunal, London, 1985; (Տե՛ս նաև Քրանսերեն հրատ. Փարիզ, Նյու-Յորքի հրատ., 1984); Pascual C. Ohanian, Turquia, estado genocida (1915—1923), Documentos, tomo I, Buenos-Aires, 1986. The Armenian Genocide in Perspective, edited by Richard G. Hovhannisian, New Brunswick, New Jersey, 1986.

- ³ Mevlan Zade Rifat, Türkiye inkilabının iç yüzü, 1-ci fasıl, Halep, 1923-
s. 119. (արարատյան);
- ⁴ Юрий Барсегов, Геноцид армян-преступление против человечества. «Вестник общественных наук» АН Арм. ССР, Ереван. 1987, № 4 с. 34. Հմմտ. Քրանսերեն աղբյուրը, Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens..., № 29, p. 23.
- ⁵ Osman Nuri, Abdul Hamid Sani ve devri saltanati, Istanbul, 1327, s. 838 (արարատյան);
- ⁶ Նույն տեղում, էջ 532;
- ⁷ «Փորձ», ազգային և զրույցական միամսեայ հանդես», № 7—8, Տիֆլիս, 1879, էջ 204—205;
- ⁸ Osman Nuri, նշվ. աշխ., էջ 828, 858;
- ⁹ Osman Nuri, նշվ. աշխ., էջ 866, Տե՛ս նաև Sadik Shahid bey, Islam, Tur-
key and Armenia, and how they happened. Turkish Mysteries Unveiled, St.
Louis. 1898, p. 207.
- ¹⁰ Cetal Nuri, Osmanlı Imparatorlugunun tarih-i tedennisii, Istanbul, 1331,
s. 90 (արարատյան);
- ¹¹ Геноцид армян..., стр. 202.
- ¹² Ե. Պ. Սարգսյան, Թուրքիան և կրա Նվաճողական բաղադրականությունը Անդրը-
կովկասում, էջ 67—72;
- ¹³ Ա. Ալպոյանեան, Անհետացող զոհերը, Գրիգոր Զոհրապ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ
210;
- ¹⁴ Aram Andonian, The Memoirs of Naim bey, Watertown, AHRA, 1960,
p. 33—34.
- ¹⁵ Mevlan Zade Rifat, նշվ. աշխ., էջ 108.
- ¹⁶ Տե՛ս Ա. Մ. Հակոբյան, Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրությունում և ին-
վերսիտետական Գերմանիայի պատմախնամավորության հարցը («Պատմա-բանասիրա-
կան հանդես», 1963, № 1, էջ 62);

- ¹⁷ Նույն տեղում, էջ 64: Հմմտ. գերմաներեն աղբյուրը „Stenographische
Bericht über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages“. Բեռլին, հատ. 306,
էջ 512;
- ¹⁸ Memoirs of Halide Edip, New-York, London, p. 389.
- ¹⁹ Mevlan Zade Rifat, նշվ. աշխ., էջ 145.
- ²⁰ Fatih Rifki Atay, Zeytindağı, Istanbul, 1937, s. 79.
- ²¹ Ա. Հ. Փափազյան, Վազիրազրական էյուսթեր արևմտահայերի մասին (1982
ԳԱ Գիտ. ինֆորմացիոն բյուրոնեան, Երևան, 1983, № 2 (56), էջ 16—18);
- ²² Զավեն արևիպակազոս, Պատրիարքական լուչերս, վավերագրեր, Գա՛հրն, 1917,
էջ 318;
- ²³ Morgenthau Henry, Ambassador Morgenthau's Story, New York, 1918.
Մեքերվուս է բաս՝ Ամերիկայի զինական Մորկենթաուի լիշատակներ և հայտկան
եղանին դատարները, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 258;
- ²⁴ Ասև Աղաբան, նշվ. աշխ., էջ 94—100;
- ²⁵ Լ. Գ. Ենեկյան, Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984, էջ 301;
- ²⁶ Զ. Ա. Կիսկալյան, Երեսնամյա պատմության դատախազի առաջ, գիրք
Երկրորդ, էջ 174;
- ²⁷ Տե՛ս Ժողովուրդի առաջին մասը;
- ²⁸ Лидия Дождева, Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, стр. 260.
- ²⁹ Որոշումը կայացրել է Անձեղ Թեմիսթիկ կարինետը (1918 թ. Նոյեմբերի 11-ից-
1919 թ. մարտի 4-ը);
- ³⁰ Այդ էյուսթերի կարեոր մասը հավաքել և հրատարակել է Գրիկերը: Տե՛ս «Յոզ-
զատի հայաստանեանեան վաճարական պատմությունը», էջ 11—67, Մամուլի էյուսթերը
ձանրամասն վերլուծված են Լ. Կիրակոսյանի զբոսում: Տե՛ս Երեսնամյա պատմու-
թյան դատախազի առաջ, 5, 2:
- ³¹ Տե՛ս Գրիկեր, նշվ. աշխ., էջ 309—310;
- ³² Տվյալ ժամանակ կարինետը գլխավորում էր Գամաղ Յերիզ փաշան (1919 թ.
մարտի 4-ից հոկտեմբերի 1-ը);
- ³³ 1919 թ. դատարկություններն անցկացնող հանձնաժողովի անդամներն էին՝
Գևորգ-Արևելանեան Մուսաաֆա Նազըմ փաշա (Նախագահ), գեներալ-մայոր Զեֆ
փաշա, գեներալ-մայոր Մուսաաֆա փաշա, գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա, զեդա-
պետ Թեյքեր Յերզի բեյ;
- ³⁴ Մեր ձեռքի տակ գտնվող էյուսթերում, 6-րդ էջտեղի հետ թացակալում են 114—
116 էջերը;
- ²⁵ Մեհմեդ Հապի Լեհնդին (1846—1919) շնչու ուլ իսում է եղել 1913—1914 թթ.,
Մուսաաֆա Հայրի Լեհնդին (1867—1921)՝ 1914—1915 թթ., Մուսա Բյազիմ Լեհնդին
(1858—1919)՝ 1915—1917 թթ.:
- ³⁶ «Թարգմանի վերայի», 13 հունվար 1920 թ., № 3771, էջ 246;
- ³⁷ «Թարգմանի վերայի», 27 ապրիլ 1919 թ., № 3540, էջ 5;
- ³⁸ Talat paşan n huzurları, Istanbul, 1946, s. 72, 73.
- ³⁹ Halide Edip, նշվ. աշխ., էջ 207;
- ⁴⁰ «Թարգմանի վերայի», 12 մայիս 1919 թ., № 3654, էջ 85;
- ⁴¹ «Թարգմանի վերայի», 12 մայիս 1919 թ., № 3594, էջ 88;
- ⁴² «Թարգմանի վերայի», 4 հունիս 1919 թ., № 3572, էջ 148;

43 «Քարվիճ-ի վերայի», 5 հուլիս 1919 թ., № 3604, էջ 219:

44 1920 թ. կազմված ազգական Առաջին արտակարգ առյուծի հանձնաժողովի անդամներն էին՝ զեներալ-մայոր Եսաղ փաշա (Կախազաճ), զեներալ-մայոր Մուսաֆա Քերիմի փաշա, զեներալ-մայոր Իսմայիլ Լաքըջ փաշա, զնորակետ Սուլեյման Եսաղբի բեյ:

45 Գավառներին վերաբերող գաղտնեւթյունների արձանագրութիւնները կանոնաւոր լույս չեն տեսել Բուրջական մամուլում: «Քարվիճ-ի վերայի»-ում ամբողջական լույս են տեսել միայն գաղտնիւթիւնները:

46 «Քարվիճ-ի վերայի», 22 մայիս 1919 թ., № 3616, էջ 50:

47 Վերոհիշյալ բոլոր մեղադրյալների անունները թաղել ենք գաղտնաւորութեանը արձանագրութիւնների սկզբում բերված էջութիւրջի: Իրականում հանցագործների թիվը բազմաթիւ է: Ընթերցող այն կնկարտի մեղադրական կերպակցութիւնները, որոշումների և այլ փաստազրական էջութիւրջի մէջ:

48 Տե՛ս Documents relatifs aux atrocités Commisses par Arméniens sur la population musulmane. Publication du Congrès National, Constantinople, 1919.

49 «Քարվիճ-ի վերայի», 25 հունիս 1919 թ., № 3594, էջ 189:

50 Армянский вопрос на страницах турецкой прессы (1982—1983), Научно-информационный бюллетень АН Арм. ССР, Ереван, 1984, № 5, с. 48—49.

51 «Takvim-i Vekayi»—«Լրագրեր» (բառացի «Իրադարձութիւնների օրացոյց») — 1821 թ. սկսած Օսմանյան կայսրութիւնում առաջին Խորհրդերն լեզվով հրատարակվող լրագիրը:

52 Jean-Marie Carzou, Un Génocide Exemplaire, p. 233—246.

53 Геноцид армян... второе, дополненное изд., Ереван, 1982, стр. 557—575.

54 Գրիկէ, Եշվ. աշխ., էջ 297—304.

55 Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Երեւոթուրբերը պատմութիւն գաղտնաւորութեան առաջ, զիբթ երկրորդ:

56 Տե՛ս Գրիկէ, Եշվ. աշխ., էջ 33:

Մ ա Ն ա ի ղ ի ն

1 «Քարվիճ-ի վերայի», 27 ապրիլ 1919 թ., № 3540: Թերթի ծանոթագրութիւն մեջ Եշված է, որ հարցաքննութիւնը արձանագրվել է նույնութիւնը և ռճական որոշ ձեւակերպումներից բացի ոչ մի ուղղում չի կատարվել:

2 Այստեղ և հետագայում քառուկուրի փակզանի մէջ տրված են մեր ծանոթագրութիւնները:

3 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

4 Գանձում է Փօքը Ասիայի հարավարեւմտյան մասում:

5 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

6 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

7 Փաղաք Դարդանելի նեղուցի արևելյան ափին:

8 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

9 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

10 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

11 Նկատի ունի «Տրապիզոնի տեղահանութիւն և կոտորածին վերաբերող գաղտնաւորութիւնը:

12 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

13 Գյուղապալար Միջերկրական ծովի ափին, Մերսին թաղաքի մոտակայքում:

14 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

15 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

16 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

17 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

18 Նկատի ունի այն Թալաթ պաշտոնյաներին, որոնք հրամարվում էին իրազորել կուսակցութիւն ղեկավարների ենեղ ծրագրերը:

19 Պիտակ և հետագայում խոսքը ուղղված Արտակարգ առյուծի արտագրութիւն տակ գտնվող մեղադրական փաստաթղթերի մասին է: Այդ փաստաթղթերը ամփոփված են էջել 293 թղթազանգակներում: Տե՛ս Գրիկէ, Եշվ. աշխ., էջ 33:

20 Խոսքը վերաբերում է հայերի ինքնապաշտպանական կռիվներին:

21 «Tasvir-i efkar» (Գաղափարների տեսութիւն): լույս է տեսել Կ. Պոլսում 1861 թվականից:

22 Նկատի ունի Դերսիմի ջրղործին:

23 Փաստերը ցույց են տալիս, որ դեռևս 1915 թ. հուլիսի 12-ին Վանդեհեւոյքը Բայրաբուզույն Դրանը հղել է մի հուշագիր, որտեղ կորակահանպես պահանջել է միջոցներ մեզք անել Դերսիմի ջրղործի վախ ջրկու Ռեշիդ բեյի դեմ, որպեսզի նրա ղաժան թաղարկանութիւնը չհանգեցնի այդ շրջանի քրիստոնյաների զլխովին ոչնչացմանը: (Ի. Գ. Սաւեակյան, Նոր փաստաթղթեր 1915 թ. մղնոնում կայսերական Գերմանիայի դերի մասին, «Երաները Լալաթատանի արխիվներին», Երևան, 1970, № 2, էջ 139):

24 Լիւլու բեյը դեմ է կեղև Կոնիայի հայերի տեղահանութիւնը:

25 Տվյալ ժամանակ մայրքի աստիճանով կատարում էր «Հատուկ կազմակերպութիւն» հրահանղել պարտականաւորութիւնը:

26 Այսինքն՝ «Միութիւն և առաջդիմութիւն» կուսակցութիւն և «Հատուկ կազմակերպութիւն» միջև:

27 Լողվածների բովանդակութիւնը տրված է գաղտնիւթիւններում:

28 Մեղադրական կերպակցութիւն ունեւրեն Թաղամութիւնը տե՛ս «Геноцид армян в Османской империи...», с. 557—568.

29 Իրականում մահմեղանութիւնը մշտապես քարոզել է տեւական սրբազան պատերազմ (բհհհ) մղել անհավատներին, այսինքն՝ ոչ մահմեղական ղաժաններին հարողներին գեմ, նվաճել նրանց երկիրը և ստրկացնել նրա ժողովրդին:

30 Գաղախաղը բացահայտ արդարանալու փորձեր է կատարել: Դրանք կեղև են ոչ թե սովորական բախումներ, այլ կատարութիւն կողմից կազմակերպված ջարդեր: Հատկական 19-րդ դարում զանղվածային կոտորածի ենթարկվեցին սեբերկը (1813 թ.), հուլները (1826 թ.), բուղարները (1876 թ.), հայերը (1894—1896 թթ.) և Օսմանյան կայսրութիւն տակ գտնվող այլ հպատակաւոր:

31 Հավանաբար նկատի ունի ինքնապաշտպանական կռիվներին մասնակցած հայերին:

32 Սուլթան Մեհմեղ Վահրեղիցի VI (1918—1922):

33 Նկատի ունի ուղղական արտակարգ առյուծ:

34 Իրենց կուլմիներում նույն միտքն են արտահայտել նաև մյուս դատապաշտպանները՝ Մարգարեն Տերիզ բնյը, Սամառու Մահրը Լիկնեղին, Զեմա Մուկու բնյը:

35 Բժաշկիմ-ի վերախի», 4 մայիս 1919 թ., № 3545: Այս դատապարտության սկզբում, պաշտանավարության շարքի վերաբերյալ դատարանը հավաստի փաստաթղթերով որոշում է կայացնում մեղադրյալների դատաքննությունը լսել ուղղմանակ արտակարգ ատյանում: Այնուհետև սկսվում է մեղադրյալների շարքաքննությունը: Առաջին հերթին շարքաքննության են ներկայացվում Միղճաու Շյուբրի բնյը, Ջիա Գյուզալիբ, Քյուլուկ Քալասիբ, իսկ այնուհետև զանիհն են բերում Զեմա բնյին: Վերոհիշյալների հարցաքննության ընթացքում նախագահ՝ Նազըմ փաշան ուղարկությունը կենտրոնացնում է «Միտքի» և առաջադիմությունը կուսակցության ներքին կարգապահական շարքին, համազումարների գումարարար, ընդունված որոշումների գործադրմանը, շրջանային մասնաճյուղերի գործունեությանը և այլն:

36 Այսինքն՝ կուսակցության կողքից հավաքված փոխառությունների հաշիվն:

37 Նախագահի շարքը ընթաննիչ չէ:

38 Խոսքը վերաբերում է Քեհալգզին Շարիբին, զոկու. Նազըմին: Տե՛ս «Տրայալիզ»-ում տեղահանության և կոտորածի դատապարտությունը:

39 Էնիբը փաշայի՝ Կորեսալարը: 1916—18 թթ. 6-րդ քանակի հրամանատարն էր, իսկ 1918 թ.՝ «Արևիկյան զորքերի» հրամանատարը:

40 Նկատի ունի «Հատուկ կազմակերպություն»:

41 Մի շարք վալիներ, վախճանված հետագա պատասխանատվությունից, պահանջել են օրինականցին կալանավորներին բանտից ազատ արձակելու հարցը:

42 Կասկած չկա, որ 2-րդ և 3-րդ կետերում խոսքը վերաբերում է արևմտահայության կոտորածն իրականացնող «Հատուկ կազմակերպության», որն իր շարքարարական գործունեությունը ծավալեց 1915—1916 թթ.: Այս հարցը մանրամասնա հետաքննության ենթարկվեց դատապարտության 5-րդ և 6-րդ կետերում:

43 Սեկ փոզանի հրացան:

44 Նկատի ունի կիրիական Տրիբսգարին (Trabiusgarb):

45 Այսուհ, պատճենավորված օրինակում կան անընթեռնելի բառեր:

46 Բժաշկիմ-ի վերախի», 6 մայիս 1919 թ., № 3547:

47 Այստեղ առտորին և զանազան ընկերություններին վերաբերող հարցաքննության նյութերը զանց են անկալու:

48 Հարկ է նշել, որ 1916 թվականի սեպտեմբերի 28-ին «Միտքի» և առաջադիմության կուսակցության համազումարում քննարկվել էին հայերի հանդեպ գործադրված բռնությունները և որոշվել էր ստուգող հանձնաժողովին ուղարկել: Իրականում այդ հանձնաժողովները ձևական թնչով էր կրում, քանի որ գործակալներն ոչ մի միջոց չէին ստանդեց կոտորածներին վերջ տալու հարցում: (Տե՛ս Ջ. Կիրակոսյան, Երեսուցի-Քուրդերը պատմության դատաստանի առաջ, հ. 2, էջ 158): Ընդհակառակը, համաշխարհային հասարակախությունը նրբ իրական գրաված հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրված վայրագություններին, Քուրդական կառավարությունը, որպեսզի արգարացնի չիբ շարանեց գործունեությունը, հրապարակեց «Հայ կոմիտեների» հեղափոխական շարժումներն ու օրագրերը գիրքը, որն զրգարանեց ու կնդրվեց էր արևմտահայության ասց էին: Տե՛ս՝ Armeni comitelerinin amal ve harekat-i ihtilaliyasi, Istanbul, 1931 (արքարատա): Ֆրանսերեն՝ Pours., Aspirations et agissements révolutionnaires des comités Arméniens. Constantinople, 1917.

49 Բժաշկիմ-ի վերախի», 8 մայիս 1919 թ., № 3549:

50 Զորքերը դատապարտության ընթացքում հարցաքննության են ենթարկվել նաև Միղճաու Շյուբրի, Ռիզա, Ալիքի, Քյուլուկ Քալասի և Զեմա բնյերը: Նախագահը հիմնականում կնդր է առել ամառական կազմակերպությունների հետ կենտրոնական կոմիտեի ունեցած կապի, կուսակցության դրամազուլի, կատարված ծախսումների և այլ շարքերի վրա:

51 Այս հարցերը նույնությամբ տրվել են նաև մյուս մեղադրյալներին: Նրանք ևս ստեղծված ձևացում են, թե իրը անտեղյակ են:

52 Բժաշկիմ-ի վերախի», 12 մայիս 1919 թ., № 3554:

53 Հավանական է, որ գալաթիի նախիլը պատվել է տեղահանության և կոտորածի ինքնուրու կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը լիատեսուց համար՝ Դատաքննության ընթացքում բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ գումարը հավաքվել է այն ընտանիքներից, որոնց ամուսինները հավաքազրկված են եղել «Հատուկ կազմակերպության» մեջ:

54 Նկատի ունի ներքին գործերի միխիտությունը:

55 Հավանաբար եկատի ունի 15-րդ հետակային դիվիզիայի շտաբի հրամանատարը, զննազուլ Ռեքուզը Իսմայիլ Էաքը բնյին:

56 Եղված շրջանը տվյալ հատուկ զանվում էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

57 Միղճաու Շյուբրի բնյի խոսքերը չի կարելի անկնդ ճամարել, քանի որ հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը որոշվեց անմիջական պատերազմի սկզբում:

58 Իրականում Քուրդիան առաջինը ուղղմական գործողություններ սկսեց Ռուսաստանի դեմ: Էնիբը փաշայի հրամանով Սև ծովում զննազուլներին Ասասուզու, Քոնուզուի և Կոմարոսիայի քաղաքները:

59 «Հատուկ կազմակերպության» հրոսակախներից յուրաքանչյուրը բաղկացած է եղել 50 հոգուց:

60 Տարծիղով կամ:

61 Անձեղ Ռիզա (1859—1930) — Երիտթուրքական շարժման հայտնի գործիչներից մեկը: 1889 թվականից մինչև Արզուլ Համիդի տապալումը ապրել և գործել է Փարիզում: 1895 թ. սկսել է թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներով հրատարակել «Մեղմեդիթ» (ժողովուրդ) և «Նուրու-ի ումմետ» («Ըզգային ժողով») թերթերը:

62 Այստեղ Միղճաու Շյուբրի բնյը աշխատել է խուսանակել: Փաստերը վկայում են, որ այդ գումարի մի մասը հավաքվել է «Հատուկ կազմակերպության» միջոցառումների և համարազրկված չլիկների ընտանիքներին:

63 Ջիա Գյուզալիբը քացա՛տա ստել էլ, սեխ մեղմուտե հիմնված է եղել իր կողմից 1909 թ. Կ. Պոլսում: Մայիսին արտոբայիրից վերադառնալուց հետո (1922 թ.) նա Գիարրեթում սկսել է հրատարակել «Քյուլուկ մեղմուտ» («Փոքր հանդես») հանդեսը: Տե՛ս՝ I. A. Dösa, Türk meşurları ansiklopedisi. Ankara, 1946, s. 152.

64 Մուլի ազգայնական զաղափարխոտությունը, որի նպատակն էր միանակել Քուրդներին Քուրդերի քրիստոնյա ազգաբնակչության բուն Քուրդացման խնդրում երիտթուրքերի կուսակցության հետավոր զինվորներին մեկ էր Պանթիթրիզի զաղափարխոտությունը աշխուժացավ հասարակ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ռուսաստանից Նազային տարածներ նվաճելու ձգտումով: Այնպես որ, ար-

գրանակու միտումով բերված Ջիա Գյոյալիի մեկնարանությունները կեցո են: Մանրաման տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյան, Պատկերավոր և պեղծարարական գիտությունները երկաթուղիների ներքին թաղարանական մեջ (Արևելագիտության հարցեր, պրագ. 1—2, Երևան, 1933, էջ 5—19):

65 «Օսմանիզմի հետադիմական տեսությունը ձևակերպել է առև XIX դարի վերջին՝ Քուրբիլի այլազոր բուր ժողովուրդներին բռնի միտցրածնելու նպատակով: 1908 թ. հեղափոխությունից հետո «Օսմանիզմը դարձավ երկուսուրեքի պաշտոնական գաղափարախոսությունը, այն է՝ միավուն Քուրբիլի ու մասնակցական ժողովուրդներին մեկ «օսմանական ազգային մեջ: Իրականում այն միտում էր ու Քուրբ ժողովուրդներին ազգային ինքնորոշման իրավունքը: (Մանրաման տե՛ս Ք. Ա. Сафарстан, Доктрина османизма в политической жизни Османской империи, Ереван, 1985.

66 Բազը ընդգծում է Հավանության նկատի ունի Ֆեյնիան:
67 Մեկը հայտնաբեր կտորներու, մյուսը՝ Չեչենիայում ժողովրդի գրգռելու:
68 Նախագահը հարցեր է տալիս նաև էնսֆի, առարկանք ընկերություններին հետ կուսակցության ունեցած հարաբերակցության փաստաթղթի պահանջարկի վերաբերյալ:

69 Կրկին կարողացում են վերստինյալ նկատարներ: Հարցարձանության ընթացքում նախագահը կանգ է առնում կենտրոնական կոմիտեի և «Հատուկ կազմակերպության» միջև գոյություն ունեցող կապի վրա: Թիզա բեյը ևս մյուսների նման խուսափում է հեղրու պատասխաններ ասուլոց: Տվյալ հարցարձանությունից բերել ենք առավել ուշադրության արժանի հատվածը:

70 «Քաղվածի՝ վերայի», 14 մայիս 1919 թ., № 3557:

71 Միջուս Ելուրի բեյը և մյուսները րացահայտրեն ստում են: Տեղահանություն և կոտորածի ցրամենները չկատարելու համար պաշտոնից հեռացվել են նաև Յազարի նախկին մուխասարիքի Ջեմալ բեյը, Կոնիայի և այնուհետև Հուլայի վայրի Ջեյալ բեյը, Մուլախանի մուխասարիքի Ֆայի Ալի բեյը, Բուլոսի մուխասարիքի Կոնգալ Ալի Կոմի բեյը և ուրիշներ:

72 Հյուսիսն շիվի փաշա (1885—1921)—Օսմանյան կայսրության վերջին մեծ վեդիերներից մեկը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում նշել է Քուրբուլի զետեղեր վիճեցալում:

73 1918 թվականի վերջերին անգլիական, իսկ այնուհետև ֆրանսիական զորքերը գրավեցին Կրկիլիան:

74 Նախկին հասարակական անվտանգության միեռնոր, «Հատուկ կազմակերպություն» անդամ, որը հեռակա կարգով դատի էր տրված ռազմական արտադրող առույնի կողմից:

75 Կնատի ունի գերմանական «Գյոյրեն» և «Քրեստուս» համաձայնը, որոնք իրեն թե կանոնավոր Քուրբիլի, վերանվանվեցին «Տավուլ Սելիտ» և «Միլիլի»: 1914 թվականի հոկտեմբերի 29-ին այս համաձայնը իրենց գերմանական անենակազմով մուտք գործեցին Ան ծով: Տե՛ս նաև ծանոթ. № 58:

76 Կնատի ունի «Միություն» և առաջադիմություն կուսակցության ակումբները:

77 Միջուս Ելուրի բեյը խուսափում է ստույգ պատասխանից: Հավանական է, որ խոսքը վերաբերում է Էնգիլին:

78 Կնատի ունի «Միություն» և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն:

79 Այս և հաջորդ փաստաթղթերից պարզ երևում է, թե ինչպես առաջին համաշխարհային պատերազմի նախորդին Արևմուտքից պանթուրիստական մեծապետական կրեց ծրագրերը իրագործելու համար Ռուսաստանի մասնակցակներով ընակեցված լրակներին էին ուղարկում մեծ թվով գործակալներ ու լրագրողներ: Այդ նպատակներով ատկաված «Հատուկ կազմակերպության» գործակալների ցույցային գործունեության հիմնական օրելիներից մեկը անշուշտ Անգրեզական էր: Իրանց հիմնական պարտականությունն էր թուրքական գիտավոր շտաբի համար անհետկուրյուններ հավաքել, իսկ Ռուսաստանի դեմ հետադարձ պատերազմի դեղաբույս մասնակցական ազգայնականությանը նախապատրաստել ավստամարության: Մանրաման տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյան, Քուրբիլի և նրա նկատմանական թաղարանությունը Անգրեզկանում, էջ 101—127:

80 Հայրենի սոգահանելու և կոտորելու համար ներքին գործերի միեռնորությանը հավաքարծի է րանտերում գտնվող մարգապաններին և այլ քրեական հանցագործներին:

81 Հավանաբար նկատի ունի Ռուսաստանի վիլայեթի վալիին:

82 Կնատի ունի ներքին գործերի միեռնորությունը:

83 Հավանաբար այստեղ վերջական է թույլ տրված, քանի որ հարցանեությունը ընդհատվում է: Բայրը դեպքերում, Միջուս Ելուրի բեյը իզուր է փորձել արդարանալ որևէ մեկի նկատմամբ: Նգում չլինելու պատճառով: Իրականում «Հատուկ կազմակերպության» հանձնախումբը բազմազան էր կենտրոնական կոմիտեի անդամներից:

84 Կնատի ունի Անգրայի պատգամավոր Աթիք բեյին:

85 Հարցանեության ընթացքում այս հարցերը արվում են նաև Թիզա, Մյուլուրի Թալաթի և Ջեվիզ բեյերին, որոնք տալիս են համապատասխան պատասխաններ՝ իրենց անտեղյակության մասին:

86 «Քաղվածի՝ վերայի», 3 հունիս 1919 թ., № 3571:

87 Յոմախանուլով մեղադրյալների Մալիա կղզի արգելու կապակցությանը ստույգի փուլի դատանությունները ընդհատվում են: 1919 թվականի հունիսի 3-ից սկսվում է մյուս մեղադրյալների նկատմամբ երկրորդ փուլի դատանությունը:

88 Հաջորդ դատական նիստերի խորհրդարանը նշում է նաև հետևյալ կարգով դատար արված մյուս մեղադրյալների անունները:

89 Թաղամա Կ. Պուլում:

90 Թաղամա Կ. Պուլում:

91 Մեղադրյալների մի մասին Կ. Պուլի կուլանանից Մալիա կղզի տեղափոխելու փոխար ցույց է տալիս, որ դաշնակիցները ստատանդարտ դիրք են ունեցել հանցագործների ցուցարանով պատժելու հարցում: Գրեցնելում հրատարակվող «Մշակ» թերթը շատ տեղին գնահատական է տվել անգլիացիների այդ երկվերեսանի արարչին: «Մալիայի» վեջ այդ ացորդակները կերան, խնցին, հղիացան և մեկ-մեկ գործեցին: Պարձան Անգլիայի մեղքին՝ անոր բազարական և տնտեսական շահերը սպառնալուց համար Քուրբիլի ունի: Մալիան արդարության օչարը չհանդիսացավ: Մալիան ամբողջ և նախախտելի համարող թատերարժեք է կազմ միայն: (Վերջերսին արված է Զ. Կիրակոսյանի գրքից: Տե՛ս «Քրեախոսության պատմության դատաստանի առաջ», է. 2, էջ 253):

92 Յայիզ Հալիմ փաշան Մալիայի ացորդակներից ապստ արձակվելուց հետո, 1921 թվականին Հռոմում սպանված ժողովրդական միեռնու Արշավից ցերեկային կողմին:

93 1917 թվականի փետրվարի 5-ին, երբ Թալաթը նշանակվեց մեծ վեդիի պաշտոնում, Ջանիուլաթը հաջորդեց նրան:

94 Մեղադրական երգահանության սկզբում խաղում է կուսակցության օրինական-ցուցմունքների և շարաշահումների մասին:

95 Տե՛ս Հեռագիրը, էջ 73:

96 Նկատի ունի 1915 թվականի մայիսի 14 (27)-ին Տրպարակված տեղահանության վերաբերող հետևյալ օրենքը:

Հաղված 1 — Պատերազմի ընթացքում կառավարական հրամանատարներին, նրա՛ն պաշտպանությունն ու խաղաղությունը պահպանելու միջոցառումներին բնակչության կողմից որևէ ձևով դիմադրություն և կամ զենքի միջոցով ըմբոստություն ցուցաբերելու զեպքում, բանակի, զորամիավորումների, դիվիզիաների հրամանատարները, նրանք տեղակայվեց, ինչպես նաև ինքնաբերական վարչերի ղեկավարները, իրավունք ունեն և պարտավոր են անմիջապես զինվորական ուժերի միջոցով խտատույն կերպով և կատարելապես ոչնչացնելու այդ դիմադրությունը:

Հաղված 2 — Բանակի, ինքնաբերական զորամիավորումների և դիվիզիաների հրամանատարները կարող են զինվորական [զորամիավորումների] անհրաժեշտությունից կեն-չյով, լրտեսություն և դավադրություն ցուցաբերող գյուղերի և կասարանների բնակչու-թյունն անհատապես և կամ հավաքականապես տեղահանելու և բնակեցնելու այլ վայ-րերում:

Հաղված 3 — Այս օրենքն ուժի մեջ է հրապարակման օրից: տե՛ս Mevlan Zade Rifat, Türkiye inkilabının iç yüzü, birinci fasıl, Halep, 1929. s. 118—119 (արտատպում):

97 Նկատի ունի «Քիչքիլիս-ը մահուտուն»-ն:

98 Նկատի ունի 1919 թվականի ապրիլի 12-ի մեղադրական երգահանությունը:

99 «Tanin» (Ա՛նադակ) — 1908 թվականից սկսած երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի օրգանն է եղել: Ելույթ է տեսել 4. Պալատում:

100 Հարուստիան պայմանագիրի կնքվելից Բրեստ-Լիտովսկում 1918 թվականի մարտի 3-ին, Մեմբուական Թուսաստանի և Քարզիսիսի երկրների (Պե՛ռմանիս, Ավստրո-Հունգարիա, Քուլդիսիս և Քուրդիս) միջև Ըստ պայմանագրի, Թուսաստանը, այլ չզգալիս մեծ արածքների հետ, կորցրում էր նաև Կարսի, Արգահանի և Քամուզի շրջանները: Ստ-վեանական կառավարությունը, ամբողջովից իր ուժերը և կենկով Անդրկովկասում Քուրդիսից նվաճողական քաղաքականությունը, 1918 թվականի սպտեմբերի 20-ին չեղարկեց խաղաղության պայմանագրի Քուրդիսից վերաբերող մասը: Իսկ Նոյեմբերի 13-ին, զինվազարի արտազրույթներից հետո, ինչպևլ Հարյուստրոց պայմանագրին ամբողջ-ությամբ:

101 Այս արտահայտությունը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Քուրդական իրավական սիտուեց իր էությանը ծայրատիճան անարար էր օրիտոսե-լա Նպատակների հանդեպ: Ոչ միայն հայ ժողովուրդը, այլև Օսմանյան կայսրության մյուս ոչ մահմեդական ժողովուրդները տևապես պաշարել են Քուրդական բռնակա-լությունից ազատագրվելու համար:

102 «Քաթլիմ-ի վերայի», 4 Հունիս 1919 թ., N 3573:

103 Նկատի ունի ներքին զործերի միևիտար Քալապիներ:

104 Հավանարար Նկատի ունի 1915 թվականի հունիսի 15-ին 4. Պալատ Բալա-զետի հրապարակում երիտթուրքերի կողմից կախաղան քարձրոցված հնչական կու-սակցության 20 ղեկավարներին:

105 Հաջող նիստերի ընթացքում նախագահը հարցանեում է Մուսա Քյալիմ, Հա-լիմ և Աիշաթ էֆենդիներին և հիմնականում կանգ է առնում «Միություն և առաջա-դիմություն» կուսակցության հետ նրանց ունեցած աննշտության և ընդհանրապես պա-տերազմի նկատմամբ հրատապության գործունեությանը, գրասենյակին մասնակցելու նախաձեռնության և գործարարված շարաշահումների վրա: Ե-րը նիստում լսվում է զըլ-կալուր դատախազի օգնական Ռեշադ բեյի ելույթը, իսկ 7-րդ նիստում լսվում է Քուր-դատապաշտպան Ալի Հալաթը բլիխ: Նա «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցու-թյան գործունեությունը արդարացնելու նպատակով, կանգ է առնում կուսակցություն-ների կառուցվածքի և իրավական կանոնների վրա: Այնուհետև ձգտում է արդարացնել շնչիս ուլ իլում Մուսա Քյալիմ էֆենդիին և փոստ-Հեռագրատան միևիտար Հյուսեյն Լաշիմ բեյին: Սակայն Քուրդիսի մեջ, որ նա իր ելույթում ոչ մի խոսք չի ասում հայերի տեղահանության և կոտորածների մասին: (Տե՛ս «Քաթլիմ-ի վերայի», 26 հու-նիս 1919 թ., էջ 195—203):

106 «Քաթլիմ-ի վերայի», 5 Հուլիս 1919 թ. N 3604:

107 Նկատի ունի 1911—1912 թթ. խաղա-Մեթրական պատերազմը, որի ընթաց-քում Քուրդիան կորցրեց Տրիպոլիտանիան ու Կրեմնականը:

108 Նկատի ունի 1912—1913 թթ. Բալկանյան պատերազմը, որն ավարտվեց Քուր-դիայի պարտությունը: Քուրդիան կորցրեց նվաճուպական իր բոլոր տիրույթները, բացա-ռությունը Սամարուլի և Արևիկյան Բրուկիայի:

109 Նկատի ունի երիտթուրքերի նախահեղափոխական շուսլ խոստումները:

110 Նկատի ունի 1913 թ. հունվարի 23-ին «Միություն և առաջադիմություն» կու-սակցության կատարած հեղաշրջումը: «Հյուրերից մեկ իթիլլաթ» («Ազատություն» և հա-մահայություն») կուսակցության կողմից կազմված կարիեթը, որը գլխավորում էր Քյալիմ փաշան, տապալվեց:

111 Նկատի ունի 7-րդ դասական նիստում դատապաշտպան՝ Ալի Հալաթը բեյի արտասանած ճար:

112 Նկատի ունի «Ազատություն» և համաձայնություն» լիբերալ ընդդիմադիր կու-սակցությունը, որը պաշտոնապես կազմավորվեց 1911 թ. Նոյեմբերի 21-ին:

113 Քալաթը սպանվեց ժողովրդական վրիճառու Սողոմոն Քեհլիբյանի ձեռքով 1921 թ. մարտի 15-ին Քեհլիմում:

114 Էնկեղը սպանվեց 1922 թ. օգոստոսի 4-ին Միջին Ասիայում, կարմիր բանակի-զորամասերի հետ բաժանչների ընդհարման ժամանակ:

115 Էնկալը սպանվեց ժողովրդական վրիճառուների՝ Պետրոս Տեր-Պողոսյանի և Արտաշես Գեղոցյանի կողմից, 1922 թ. հուլիսի 25-ին Քիֆլիսում:

116 Պուկո. Նազովը կախաղան բարձրագույն 1926 թ. Անկարայում, Ք. Աքաբյուրի գեմ մահաբորձ կազմակերպելու և նպատակները մեղադրանքով:

117 Պատավճիղը վավերացվել է անլիան Վահիդդիգիի կողմից 1919 թ. հուլիսի 13-ին: Տե՛ս Ահեմ Վաղզեմ, Էյվ. աշխ., էջ 175:

Մ Ա Ս Ա Ն Ե Ի Կ Ը Ո Դ

1 «Քաթլիմ-ի վերայի», 21 Հունիս 1919 թ., N 3586:
2 1918 թ. հեկտեմբերի 14—19-ը տեղի ունեցած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից համազումարում, լայնորի մեծամասնությամբ որոշվեց ծրագրի

որոշ փոփոխությանը շարունակել կուսակցության գործունեությունը «Բնօրհայտ» (սվ-բակավազա) անվան տակ:

3 Բաղադիր քննությունն անտառ, Բաղամա Կ. Պոլսում:

4 Գոնվում է Բզմիթի արևելյան մասում:

5 Անվանողին, Ավնի և Հյուսիսի Ջեփզն բեյի շարքաքննության կյուրերը չեն ընդգրկել, քանի որ դրանք հիմնականում առնչվում են առևտրական շարաշահումների հետ:

6 Բարդ վատ պատճենավորման պատճառով հնարավոր չեղավ ընթերցել:

7 Տե՛ս առաջին գլխի № 110 ծանոթությունը:

8 Այնուհետև խոսվում է շրջանային այն քարտուղիների և լիազորների մասին, որոնք նկատմամբ հարուցված ամբաստանություններ լիովին չի հաստատվում բերված հանցանշաններով: Գոտախոսը պահանջում է կարճև աղբյուրների դատաքննությունը: Կարճվում է նաև դաշնակիցների կողմից Մալթա կղզի քարտված հետաքրքիր պատասխանատու քարտուղիների դատաքննությունը. Բալտի պատասխանատու քարտուղար Միդհանուն, Կարճհարցի պատասխանատու քարտուղար Աղաօղլու Ահմեդ Աղան, Սալաբի կապիկամությունից թողնել անցած Մամթազ բեյ, Սինոպի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի բեյ, Մարտիանի պատասխանատու քարտուղար Սարբի բեյ, Ծառուղի պատասխանատու քարտուղար Անվանողին Ջիմջոզ բեյ, էրզրումի պատասխանատու քարտուղար Հյուսեյն Քոսուն բեյ, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիզա բեյ, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղար Տերիզ բեյ, Սիվանի պատասխանատու քարտուղար Դանի բեյ և էնֆեր Էֆենդի հայրը՝ Լաշի Ահմեդ փաշա:

9 «Թարվիմ-ի վերայի», 23 հունիս 1919 թ., № 3589:

10 Ազրիանապոլիս:

11 Եսսըր 1911—1913 թթ. Բալկանյան պատերազմի մասին է:

12 Կկատի ունի հարկական ազգային կուսակցությունները:

13 Անվանված, խոսքը Հայերի տեղահանությունը և կոտորածին վերաբերող գաղափարների մասին է:

14 Կկատի ունի դաշնակիցների նավատորմի հարձակումը Գարգանիի վրա, որն սկսվեց 1915 թվականի փետրվարի 25-ին, անգլիական ուղղակի զինաթուղի խորհրդի նախաձեռնությամբ: Այդ սպիռաքին հաջողություն չունեցավ և ավարտվեց գաշնակիցների պարտությանը:

15 Քերիզաղ:

16 Արտոլ Դանի բեյը ստում է Գառավճառտ փաստերը լիովին հաստատում են նրա մեղսակցությունն ու կատարած հանցագործությունը: Տե՛ս դատաճիշոր:

17 Աֆիոն Կարահարթը գտնվում է էսկիշեհրի հարավային մասում, իսկ Կարահարթի Եսրբին կամ Տալլին Կարահարթը՝ Ծրապղանի հարավարևմտյան մասում:

18 «Թարվիմ-ի վերայի», 28 հունիս 1919 թ., № 3596:

19 Անաշուղթլի և քաղաքի անուն: Գտնվում է Բալկանյան թերակղզու հարավարևելյան մասում:

20 Istida—Բաղադիր նշանակվել է արդարության հաստատման պահանջադր:

21 Եսսըրը Բուրք գաղթականների մասին է:

22 Գոտավորության կյուրերի 211—212 էջերը բացակայում են:

23 Ի՛նչ ըտրդի մասին կարող էր խոսք լինել, քանի որ ոչ մի հայ չէր մնացել:

24 Մանանչուդային լիազորներն ու պատասխանատու քարտուղիները:

25 «Թարվիմ-ի վերայի», 9 հունվար 1920 թ., № 3772:

26 Հասան Ֆեհմի բեյի, ինչպես նաև գտնվեցում եղած մյուս պատասխանատու քարտուղիների հարցաքննության վերաբերող կյուրերը չեն հրատարակվել:

27 Քերիի վատ պահպանման հետևանքով (էջ 56) գտնվածի շարունակությունը հնարավոր չեղավ թարգմանել (պլանների վերևի մասից և կողքից կան բաց թողնված տողեր և քտներ): Քերիի ամենա մնացած մասում հնարավոր եղավ թարգմանել հետևյալը. «Քերիական օրենսդրի 170-րդ հոդվածի համաձայն 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասի հիման վրա Հասան Ֆեհմի և Միդհան բեյերը գտնադատվում են 10 տարի ժամկետով տաճանակիր պարտի (կուսակցության օրից հաշված): Իսկ Ավնի բեյի համար քաղաքացիական քրեական օրենսդրի 203 հոդվածի համաձայն սահմանվում է 9 ամիս ժամկետով բանտարկությունը:

Գոտավճիրը ընդգրկվել է 1920 թվականի հունվարի 8-ին և հաստատված է նախագահի և անդամների արարքություններով:

Մ ա ս ն ե Ր Ր Ո Ղ

1 «Թարվիմ-ի վերայի» 8 ապրիլ 1919 թ., № 3617: Ֆրանսերեն թարգմանությունը տե՛ս Jean-Marie Carco, Un génocide exemplaire. Arménie, 1915. Paris: Flammarion, 1973, p. 233—236. Արմենուհայերեն թարգմանությունը հրատարակել է Գրիգորը, տե՛ս Սողադաի հայաստանիման վաճառքական պատմությունը, Նիս-Եսսըր, 1980, էջ 297—304: Գրիգորի գրքում բերված են նաև Տոզլաթի գոտաքննությանը վերաբերող այլ փաստաթղթեր էլ:

2 Գտնվում է Ֆոզդալից ու՝ հետո՝ հարավային մասում:

3 Կկատի ունի հայկական կուսակցությունները:

4 Նկատի ունի Տոզլաթին հայության ինքնագաղթականության կիզմները:

5 Քեմենի մատակիրը վաճառքից սուլման Ահմեդ Վահիդզեյին կողմից: Սրան կախեցին Կ. Պոլսի Բույազեթի հրատարակում 1919 թվականի ապրիլի 11-ին:

6 «Թարվիմ-ի վերայի», 22 մայիս 1919 թ. № 3618: Ռուսերեն թարգմանությունն տե՛ս Геноцид армян в Османской империи, с. 236—242. Ֆրանսերեն թարգմանությունը Jean-Marie Carco, op. cit., էջ 236—242:

7 Մեղաբան բաց է թողնվում:

8 Քնազում ehaba evleri—(բաղադիր՝ «հայրական տներ»): Այստեղ նկատի ունի դիրքիները օտարախոսները: «Թար» էին կոչվում Սաֆիզի դաշնաբարձությունների առաջի հայերի ճեմարանները: Գեղմիջները մենաստաններում 12 ապրիլ 6 ամիս ապախոսությունը հետո մեծը էին բերում «Բարսա» արտոդուր և քստ հնարավորության կարող էին թողնվել (մենաստաններ) հիմնել (տե՛ս M. Z. Pehlivan, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, c. I, 2-ci basılış, 2-ci faskül, İstanbul, 1971, s. 136):

9 Ջնուլ Ավնի և Բենակզին Եսրբին սպանեցին 1923 թվականի ապրիլի 17-ին Ֆլուինում սողողողական վրիճառուն: Արամ Սրկանյանը և Արշավիր Շիրակյանը:

10 Նախի բնը կախազան բարձրացվեց 1926 թվականին Անկարայում:

11 Բաղը ընթանելի չէ:

12 Բաղը ընթանելի չէ:

13 Բառի սկիզբը ընդամ է, հավանական է, որ bakanlık — մինիստրություն լինի:

14 Քուրքբալում բոլոր հարկերը բաժանվում էին երկու հիմնական կսրի՝ շարիա-

թական հարկեր rasmus-ի ֆերիե և սովորովային հարկեր rasmus-ի օրիյե, իեkalii-

Ֆելյե: Եարիաթական հարկերի մեջ մտնում էին ուշաբթ, խարաջը, զեքաթը և արանց

վրտ հիմնված բազմատեսակ այլ հարկեր: Սովորովային հարկերը նշանակվում էին

սուլթանների հատուկ հրամաններով, երկրի բացառիկ կարիքների համար հատուպես

պատերազմների ժամանակ:

15 «Թարվիմ-ի վերաբերյալ», 2 մայիս 1919 թ., Մ 3618:

16 Գ. Պոլսի արվարձաններից մեկը: Գտնվում է Բուֆորի եվրոպական ափին: Բը-

Նակչևլայան մեծ մասը եղել են Նուլին, հայեր և քրիստոնյա այլ հպատակներ:

17 Բաղը ընդամ է:

18 Գատավճիղը ստորագրելով չանդերնա՝ Մուստաֆա ֆաշան հայտնել է այն կար-

ծիքը, որ Արզրու Քերիմ և Ուֆիկի ընչերը ազատ արձակվեց, այն պատճառաբանությամբ, որ

նրանցից առաջինը իբր կատարել է վերադասի հրամանը, իսկ երկրորդի կատարած գոր-

ծարքը մեկնարանել է ոչ որպես քրեական հանցագործություն:

19 «Թարվիմ-ի վերաբերյալ», 13 հունվար 1920 թ., Մ 3771: Ռուսերեն թարգմանու-

թյանը տե՛ս «Генерал армия в Османской империи», с. 572—575. Յրաններեն

թարգմանությունը Jean-Marie Garzon, նշվ. աշխ., էջ 242—246:

20 Գնեկալ-Նյունանա Վե՛նիթ Մեհմեդը (1877—1940): 1916 թվականի մարտին

Նշանակվեց կովկասյան ճակատի երրորդ բանակի հրամանատար:

21 Բնագրում գրված է «մտազործ»:

22 Սարթը Սամի բնը իր բացարձադրում (հարցաբնութային ինթապանակ, էջ 44)

Նշել է, որ լեզը այս հնուարքի պատճենը ուղարկել է Քալաթին, բայց ոչ մի պատաս-

խան չի ստացել (Տե՛ս «Թարվիմ-ի վերաբերյալ», Մ 3540):

23 Տե՛ս Մ 9 ծանոթագրությունը:

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՆԱԲԱՆ

Ալար — Տասանորդի հարկ:

Դաֆթար — Գրանցման մատյան:

Զեֆար — Մզկիթի համար զանձնող հարկ:

Թաֆիւր — Տեկուցադր. կրոնական համայնքի առաջնորդների կողմից Բարձրագույն

Գրանք ուղղված գրություն:

Ժանգուրմա — Ոստիկանություն:

Իվկա — Վիլայեթի մեջ մտնող վարչական միավոր: Դեկվարան էր մուֆասարրիֆը կամ

միրլիվան:

Արա — Գրամական միավոր Թուրքիայում, հավասար է 100 զուրուչի:

Խալիվա — Մուհամմեդի հաջորդն ու փոխարինողը, որը համարվում էր աշխարհի բոլոր

մուսուլմանների իմամն ու շարիաթի հովանավորողը:

Կարուչ — Գլխահարկ, հողային հարկ: Տեքստում ոչ-մահմեդական հպատակներից զին-

վորական ծառայության փոխարեն զանձնող հարկ:

Կազա — Վարչական միավոր, մտնում էր սանջակի մեջ:

Կայմակամ — Նահե՛նի կառավարիչ:

Կասարա — Գյուլզաբաղաք, ավան:

Կաֆրը — Ղուրան կարգադրող:

Մեչլիս — Պետական գործերի քննության և որոշման համար զուամրված ժողով:

Մեչլիս-ի մեքալամ — Պատգամավորների ժողով. պառլամենտ:

Միլիվա — Սանջակի կամ լիվայի կառավարիչ, գեներալ-մայոր:

Մուխտար — Գյուլզաբաղի տանտար. թաղային ռես, ավագ:

Մյուլլիթի — Մահմեդական կրոնական աստիճանավոր. կրոնպսկոտ: Եարիաթական սկզբ-

բունքների համաձայն՝ ֆեյվա սովող անն:

Մուրասարիֆ — Սանջակի կառավարիչ, որն ուներ քաղաքացիական և զինվորական

իշխանություն: Մուֆասարրիֆի աստիճան էին ունենում նաև վիլայեթի կառա-

վարիչները:

Նանին — Գաղափար, սանջակի վարչական միավոր:

Շեյխ իսլամ — Օսմանյան կայսրության մեջ շարիաթական գործերին հակող մահ-

մեդական առաջնորդ, որը պետության մեջ մեծ վերլիքից հետո նախարարք

պաշտոնն է:

Չավուչ — Ենթասույ:

Չեր — Հրոսակ:

Ֆիֆթիֆ — Ազաթակ. մեծ տնտեսություն, որն ուներ ընդարձակ տարածությունը հողեր,

արոտավայրեր, անտառներ, շինություններ:

Ջիհադ — Սրբազան պատերազմ:

Սանջակ — Վիլայեթի մեջ մտնող վարչական միավոր, մարզ. կառավարիչն էր մուֆա-

սարրիֆը. նաև սանջակիչ, միրլիվա:

Վալի — Վիլայեթի կառավարիչ:

Վիլայեթ — Նահանգ. Օսմանյան կայսրությունում վարչական ամենամեծ միավոր:

Յեքվա — Մահմեդական հոգևոր առաջնորդի վճիռ:

РЕЗЮМЕ

В годы первой мировой войны жестокая судьба вылила на долю западных армян. Вследствие варварской политики геноцида, проводимой правительством младотурок, западные армяне в эти тяжелые годы оказались перед угрозой полного уничтожения.

Безжалостная массовая депортация армян из городов и деревень Западной Армении, а также из населенных армянами местностей Малой Азии, их истребление ни в коей мере не были связаны с мерами, принимаемыми по военным соображениям, ибо вопрос об истреблении армян был заранее разработан и предрешен Центральным комитетом партии «Единение и прогресс» («Иттихад ве терраки»). Для решения армянского вопроса младотурки избрали путь полного уничтожения западных армян, а война была лишь удобным поводом покончить с ними, а также для расправы с другими народами, чтобы Империя стала «чисто турецкой».

Весть о насильственном массовом выселении и массовых погромах западных армян скоро распространилась по всему миру, всюду вызывая бурное возмущение и протесты. Представители прогрессивного человечества, отдельные организации гневно осудили варварскую политику геноцида, проводимую младотурками, требовали немедленно прекратить ее, возвратить депортированных армян на их родные места. Правительство Англии, Франции и России 24 мая 1915 г. предупредили Высокую Порту о том, что гонения и истребление армян в Турции рассматриваются ими как чудовищное преступление против человечества и цивилизации, и что виновные в этом обязательно будут привлечены к ответственности. К сожалению, и эта инициатива не дала каких-либо результатов. Правительство младотурок продолжало в больших масштабах и с неумолимой жестокостью осуществлять свою политику, жертвами которой стали более полутора миллионов армян.

После окончания первой мировой войны мировая общественность потребовала привлечь к ответственности турецких преступников, организовавших геноцид западных армян. Видные политические деятели, деятели науки и культуры разных стран подняли гневный голос протеста и осуждения. Под давлением этого мощного потока протеста, стремясь отмежеваться от скомпрометировавшего себя режима младотурок, новый кабинет во главе с Ахмедом Иззет-пашой сразу после Мудросского перемирия 1918 г. выносит решение о привлечении к судебной ответственности руководителей младотурецкого правительства, а также членов Центрального комитета партии «Единение и прогресс»—за вовлечение Османской империи в первую мировую войну и организацию депортаций и резни армян. Решением правительства от 16 декабря 1918 г. были образованы следственные комиссии (генеральным председателем комиссии был бывший вали Анкары Мазхар-бей), которые начинают собирать обвинительные материалы об истреблении западных армян—шифрованные телеграммы, официальную переписку, инструкции и приказы, а также свидетельства очевидцев. Вилаеты Османской империи были разделены на 10 следственных районов; были назначены прокуроры, следователи и секретари для каждого района. Одновременно с этим печать развернула широкую работу по выявлению преступников и привлечению их к судебному следствию.

Было арестовано ряд министров и партийных руководителей младотурецкого режима, ответственных районных секретарей, уполномоченных, наместников, военных и других официальных лиц. Однако непосредственным вдохновителям и организаторам этих погромов удалось спастись бегством, найдя убежище в Германии.

8 января 1919 г. в Стамбуле были созданы Первый, Второй и Третий чрезвычайные военные трибуналы. Хотя по закону предусматривалось судить преступников на месте преступления, чрезвычайный военный трибунал Стамбула на первом своем заседании по делу о виновниках депортации и резни в Изогате вынес специальное постановление о проведении суда в Стамбуле.

8 марта 1919 г. специальным указом султана Мехмеда VI Вахидеддина (1918—1922) дело младотурецких партийных глава-

рей и министров было передано на рассмотрение Стамбульского чрезвычайного военного трибунала.

Суд над руководителями младотурецкого правительства и членами Центрального комитета партии «Единение и прогресс» начался 27 апреля 1919 г. в Стамбуле и продолжался, с перерывами, до 26 июня. На 6 заседаниях, состоявшихся в мае, допросам подверглись в основном члены центрального комитета партии «Единение и прогресс», великий визирь Саид Халим-паша и несколько министров. Однако 28 мая английское командование, без каких-либо объяснений, сослало 77 заключенных из тюрьмы на остров Мальту, судебное разбирательство было прервано. В июне судебное разбирательство возобновляется с привлечением новых доказательств.

На 7 июньских заседаниях слушались дела государственных должностных лиц—министра почт и телеграфа Хусейна Хашим бея, а также духовных предводителей страны (шейх-ул-ислама) Эсада, Хайри и Муса Кязим эфенди.

5 июля 1919 г. был вынесен приговор. В ходе этого судебного заседания было вынесено обвинение против 20 присутствовавших на суде, а также заочно против 11 отсутствующих высокопоставленных партийных и государственных деятелей.

Согласно процедуре судебного следствия, председатель комиссии генерал-майор Мустафа Назым-паша провел, в первую очередь, опознание личности обвиняемых, а также проверил наличие адвокатов.

Одновременно он заявил, что закон никогда не предусматривал обязательного присутствия адвокатов при судебном разбирательстве в чрезвычайных военных трибуналах. Затем секретарь суда Шефик-бей зачитывает обвинительное заключение. В то же время, на основе статьи 372 Уголовного кодекса, оглашается согласие генерального прокурора Мустафы Назым-паши на заочный суд над отсутствующими обвиняемыми.

Имея в виду возражения адвокатов и в начале, и в ходе судебного процесса, о том, что «судебные вопросы, связанные с министрами и другими высокопоставленными сановниками подлежат рассмотрению не на чрезвычайном военном трибунале, а в Верховном суде», Мустафа Назым-паша в своем выступлении отме-

тил, что преступления, о которых говорится в обвинительном акте, совершались подсудимыми не по долгу их службы министрами, а по тому обстоятельству, что они стали соучастниками преступлений, санкционированных центральным комитетом партии «Единение и прогресс» и его пленумом.

Документы, приведенные в первом и последующих обвинительных актах—шифрованные телеграммы, письма—свидетельствуют о том, что депортации и погромы западных армян были не военными или дисциплинарными мерами, не носили ограниченный или локальный характер, а были заранее предусмотрены, осуществлялись по прямой инициативе центрального комитета партии, согласно инструкциям и секретным приказам специального центра.

Основное внимание в обвинительных заключениях и в ходе допросов на заседаниях было уделено резне западных армян.

Бывший командующий третьей армией Кавказского фронта генерал-лейтенант Вехиб-паша в свидетельстве, представленном судебному следствию, сообщает, что вопрос об истреблении армян и разграблении их имущества был решен Центральным комитетом партии «Единение и прогресс», что в районе дислокации третьей армии организатором и руководителем кровавых погромов был Бехазддин Шакир бей.

На втором, пятом и шестом заседаниях суда допросу была подвергнута «Особая организация» («Тешкилят-и-махсусе»), осуществлявшая резню западных армян. «Особая организация» была создана специальным постановлением Центрального комитета партии «Единение и прогресс». В ходе судебного разбирательства было раскрыто, что в преступной деятельности «Особой организации» принимали участие генеральный председатель Центрального комитета партии Мидхат Шюкри бей, члены ЦК доктор Бехазддин Шакир, доктор Назым, Риза бей, делегат от Анкары Атиф бей, министр просвещения Шюкри бей, председатель меджлиса Халил, заведующий общественной безопасностью Азиз бей, комендант Стамбула Джевад. Руководил преступниками председатель партии младотурок, министр внутренних дел Талаат.

Под названием «Тешкилят-и махсусе» действовали две секретные организации. Одна из них была военной организацией, созданной по приказу военного министра. Руководителем ее был Сулейман Аскери бей. Задачей этой «Особой организации» была вербовка людей, знакомых с Кавказом и владеющих языками местных народов, и тайная переброска групп этих агентов за границу с целью подстрекательства мусульманских народов Кавказа против России.

Вторая «Особая организация» находилась в непосредственном распоряжении министерства внутренних дел и под руководством Бехаэддина Шакира осуществляла депортацию и резню западных армян.

Из материалов следствия выяснилось, что важная переписка, относящаяся к Центральному комитету партии «Единение и прогресс» и «Особой организации», была большей частью уничтожена. Виновным в этом был в основном доктор Назым, который похитил архив партии, чтобы утаить сделки комитета и совершенные преступления. Однако, несмотря на все меры предосторожности (зачастую инструкции давались устно), чрезвычайный военный трибунал располагал достаточным количеством телеграмм, писем и других документов, бесспорно свидетельствовавших о сообщничестве Центрального комитета партии «Единение и прогресс», министерства внутренних дел и «Особой организации» в депортации и резне армян. Документы показывают также активную деятельность районных ответственных секретарей по вербовке для «Особой организации» уголовных преступников.

Суд признал должностные лица виновными в том, что они, зная о погромах и других акциях насилия, не предпринимали никаких действительных мер для их предотвращения. Напротив, своим невмешательством они способствовали продолжению трагедии. Например, шейх-уль-ислам Муса Кязим эфенди, который как духовный предводитель мог бы сыграть большую роль в предотвращении этого варварства, не сделал ничего существенного.

В приговоре, вынесенном 5 июля 1919 г., подчеркиваются подорожности избиения западных армян, разграбления их имущества, отмечаются факты нарушения конституции Центрального комитета партии и руководителями правительства. Одной из важных

улик было признано вступление в первую мировую войну без решения меджлиса, а также злоупотребления и спекуляция в торговле, особенно в торговле продовольствием.

По первому пункту статьи 45 гражданского уголовного кодекса суд заочно вынес смертный приговор Талаату, Энверу, Джемалу и Назыму, согласно второму пункту статьи 45, последнему пункту статьи 55 Джевад, Мустафа Шериф и Муса Кязим были приговорены к 15-ти годам ссылки.

Заседания суда по делам районных ответственных секретарей партии «Единение и прогресс» и других должностных лиц состоялись 21, 23 и 28 июня 1919 г. Приговор был вынесен через полгода, лишь 8 января 1920 г., причем комиссией Первого чрезвычайного военного трибунала Стамбула. По данным обвинительного акта и приговора к ответственности было привлечено 36 человек.

В обвинительном заключении от 19 июня 1919 г. указывается, что районные ответственные секретари, согласно устным и письменным секретным приказам Центрального комитета партии и правительства, незаконно вмешивались в правительственные дела и участвовали в преступных действиях Талаат-паша и его сообщников.

При допросах ответственных секретарей также основной акцент делался на вопросе о депортации, погромах западных армян, разграблении их имущества. Ответственный секретарь города Эдирне и другие обвиняемые пытались смягчить свою вину, оправдываясь тем, что депортация проводилась якобы на основе закона по распоряжению правительства. Председатель комиссии Мустафа Назым-паша, опровергая их ложные показания, отмечал, что депортация была лишь предлогом для уничтожения армян.

В приговоре 8 января 1920 г. отмечалось, что некоторые из вышеупомянутых ответственных секретарей и уполномоченных содействовали инициативе Центрального комитета и руками убийц, других уголовных преступников, завербованных в своих районах, организовали резню и грабеж армян.

В ходе вышеупомянутых судебных заседаний Чрезвычайный военный трибунал Стамбула проводит обстоятельное судебное разбирательство также в отношении лиц, непосредственно осу-

шестиваших депортацию и резню в провинциях. За тяжкие преступления суд заочно приговорил ряд ответственных секретарей к смертной казни, других—к тюремному заключению сроком на 10 и более лет.

Протоколы и постановления судебных заседаний очень ограниченным тиражом были опубликованы в 1919—1920 гг. в приложениях к турецкой официальной газете «Таквими векайи» (арабскими буквами). Все титульные листы носят следующий заголовок: «Судебный протокол Чрезвычайного военного трибунала, созданного по императорскому указу его величества падишаха от 8 марта 1335 (1919) г.».

В книге полностью публикуются в переводе с оригинала на армянский язык материалы судебного процесса над членами Центрального комитета партии «Единение и прогресс», руководителями младотурецкого правительства, районными ответственными секретарями партий, должностными лицами, причастными к депортации и резне западных армян. В перевод не включены материалы, относящиеся к съездам партии, к дисциплинарным вопросам, а также к злоупотреблениям в области торговли и снабжения продовольствием.

Материалы судебного процесса, конечно, неполные, поскольку не все протоколы допросов были опубликованы в приложениях к «Таквими векайи». Документальные материалы, относящиеся к депортации и избиениям западных армян (телеграммы, инструкции, протоколы предварительных допросов обвиняемых, свидетельства очевидцев и т. д.), содержались в 293 папках Чрезвычайного военного трибунала. Полная публикация их раскрыла бы варварство младотурок с наибольшей обстоятельностью. И все же материалы судебного процесса дают определенное представление об организации и осуществлении депортации и истреблений западных армян. Однако судебное следствие в действительности не разрешило да и не могло разрешить вопрос об искуплении крови более полутора миллионов армян, павших жертвой геноцида, вопрос о возмещении стоимости брошенного имущества, достигающей миллиардов и т. д. Армянский народ был изгнан из своей колыбели—Западной Армении.

Не всегда проявляли судьбы необходимую последовательность. Многие из них, связанные с младотурками, зачастую склонны были не углубляться в расследование фактов, не принимать строгие решения. В ходе судебного следствия были существенные промахи. Например, суд над районными ответственными секретарями состоялся в июне 1919 г., а приговор был утвержден лишь в январе 1920 г. Если вынесение смертного приговора в отношении обвиняемых, преданных суду заочно, не вызывает недоумения, то очевидно излишняя терпимость в вопросе об определении наказания присутствовавшим на суде преступникам.

Факты показывают, что младотурки различными коварными уловками пытались помешать естественному ходу судебного процесса. Особенно старались они повлиять на членов военного трибунала, чтобы облегчить вину подсудимых.

Необходимо отметить, что политика гонений и истребления остатков западных армян продолжалась и в период национального движения кемалистов 1919—1922 гг., когда были организованы новые массовые избиения в Восточной Армении и Киликии, а также в ряде районов Турции; жертвами этих погромов стало 250 тысяч армян.

В наши дни правящие круги и историки Турции упорно продолжают отрицать факт геноцида армян, фальсифицируют историю армянского народа всевозможными средствами и антинаучными публикациями. По их мнению, «армяно-турецкие столкновения произошли из-за интриг великих держав». Суд над главарями младотурок в Стамбуле в 1919 г. они считают следствием межпартийной розни, вражды между иттихадистами и итиляфистами.

Вопреки попыткам турецких фальсификаторов, мировое общественное мнение осуждало и осуждает преступление, совершенное против армянского народа. Суд над главарями, младотурок, состоявшийся после окончания войны, был крупным событием, разоблачившим перед всем миром гонения и геноцид, которым подверглись западные армяне.

THE GENOCIDE OF ARMENIANS ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE TRIAL OF THE YOUNG TURKS

Summary

Tragic fate fell upon Western Armenians in the years of World War I. In those difficult years Western Armenians faced ruthless extermination due to the barbarous genocide policy of the Young Turk government.

Merciless mass deportations and massacres of Armenians from towns and villages in Western Armenia, as well as from localities with Armenian populations in Asia Minor had entirely nothing to do with the measures being taken for military reasons, as the question of annihilating the Armenian people had been worked out and settled beforehand by the Central Committee of the "Ittihad ve Terakki" (Union and Progress) Party. To solve the Armenian problem they had chosen the total extermination of Western Armenians. The war presented a suitable occasion for them to annihilate Armenians once and for all, as well as to settle accounts with other peoples so that the Empire became purely Turkish.

Soon the news of mass deportations and atrocious massacres of Western Armenians spread all over the world, stirring up a violent wrath and protest everywhere. Representatives of progressive mankind and organizations condemned the policy of barbarous genocide carried out by the Young Turks and demanded putting an immediate end to it, to return the deported Armenians to their homes. On May 24, 1915, the governments of Great Britain, France and Russia jointly warned the Sublime Porte that they regarded persecutions and massacres of Armenians in Turkey as an appalling action against humanity and civilization, and its perpetrators would be held strictly responsible. Unfortunately, this initiative likewise

did not have any results. The Young Turk government continued widely and mercilessly to carry out its adopted policy, the victim of which became more than one and a half million Armenians.

When World War I came to an end, the broad masses of the people all over the world demanded the Turkish criminals to bear the responsibility of their organizing Western Armenians slaughter. Outstanding political figures, men of science and cultural workers of different nationalities in condemning articles and publications raised their voice of protest.

Yielding to this strong wave of protest and aspiring to detach from the discredited Young Turk government, the new cabinet formed just after the Moudros Armistice of 1918, with the leadership of Ahmed Izzet Pasha, adopted a resolution to institute legal proceedings against the Young Turk government leaders, as well as the members of the Central Committee of the Union and Progress Party for drawing the Ottoman Empire into war and organizing the deportation and massacre of Armenians. Subsequently, upon the decree of December 16, 1918, inquiry courts were formed (whose chairman was Mazhar Bey, the former vali of Ankara), which began to collect accusatory evidences: concerning massacres of Western Armenians cryptographed telegrams, official documents, instructions and orders, also eye-witness accounts. Provinces in the Ottoman Empire were divided into ten investigatory districts, appointing for each prosecutors, examining judges and secretaries. At the same time the press promoted extensive work to reveal the criminals and bring them to trial.

A number of Young Turk ministers and party leaders, district executive secretaries, commissioners, governors, servicemen and other officials were arrested. However, immediate initiators and organizers of Armenian massacres had time to flee, taking refuge in Germany.

First, Second and Third extraordinary court martials were formed in Istanbul on January 8, 1919. Though the law made provisions to try criminals at places where the crime had been committed, however, on February 5, 1919, the extraordinary court martial of Istanbul, at its first session of the process about the Yozgat

deportation a massacre criminals, adopted a special resolution to try the accused in Istanbul.

On March 8, 1919, by a special edict of Sultan Mehmed VI Vahideddin (1918—1922), the Young Turk party leaders and ministers were submitted to investigation at the extraordinary court martial of Istanbul.

The trial of the Young Turk government leaders and members of the Central Committee of the Union and Progress Party began in Istanbul, on April 27, 1919 and went on intermittently till June 26. During the six sessions that took place in May, those subjected to examination were basically the members of the Central Committee of the Union and Progress Party, Grand Vezir Said Halim Pasha and several ministers. But under inexplicable circumstances, on May 28, seventy-seven persons were exiled by the English headquarters from prison to Malta, and the trial ceased. It recommenced in June with new accusatory testimonies. At the seven sessions of the process in June, state officials Huseyin Hashim Bey, the Minister for Communications, Rifat Bey, the Senate President, also (Sheikhul Islams), Esad, Hayri and Musa Kiazim effendis, the ecclesiastic leaders of the country came up for trial. The sentence was passed on July 5, 1919. During these trials eleven party figures and statesmen of high standing were accused by default, and twenty present at the proceedings.

According to the trial procedure Major-General Mustafa Nazim Pasha, Chairman of the Committee, first certified the identity of the accused, also the presence of their advocates. At the same time he declared that at extraordinary court martials the law did not make provisions for the presence of advocates during the trial for the defence of those accused. Then Shefik Bey, the judicial secretary, read the bill of indictment. At the same time, on the basis of item 372 of the criminal code, the chief prosecutor Mustafa Nazmi Pasha expressed approval to try those absent by default. In view of the advocates' objections both at the beginning and during the course of the trial, that "judicial questions connected with ministers and other high-ranking state officials are subject to discussions at the Supreme Court, not at extraordinary court martials". Mustafa Nazmi Pasha pointed out in his speech that crimes specified in the bill

of indictment had occurred not by virtue of office, but by their becoming participant in the crimes carried out by the Central Committee of the Party and its plenums.

Documents—cryptographed telegrams and letters brought in the first and successive accusatory acts testify that deportations and massacres of Western Armenians had not been military or disciplinary measures of limited and local character: they were aforethought and implemented absolutely on the initiative of the Party Central Committee, on the instructions and secret orders of a special centre. In the bills of indictment and during investigatory sessions, the main stress was put upon the massacre of Western Armenians.

Lieutenant-General Vehib Pasha, the former commander of the Third Army at the Caucasian front, stated in his testimony at the trial that the question of exterminating Armenians and plundering their property was resolved by the Central Committee of the Union and Progress Party, and that Pehaeddin Shakir Bey was the organizer and leader of blood-thirsty bands, about the Third Army.

"Teshkilati Mahsuse" (Special organization) executing the massacre of Western Armenians, an organization put into life on special resolution of the Central Committee of the Union and Progress Party members, was submitted to examination at the second, fifth and sixth sessions of the trial. The trial revealed that Midhat Shukri Bey, the Chief President of the Central Committee of the Party and its members: Dr. Rehaeddin Shakir, Dr. Nazim, Riza Bey, Atif Bey, the deputy for Ankara, Shukri Bey, Minister of Education, Halil, President of the Chamber of Deputies, Aziz Bey, the Security Supervisor, and Djevad, the commandant of Istanbul, participated in the criminal activity of "Teshkilati Mahsuse", Talaat, Minister of the Interior, being the head of these criminals.

Two secret organizations worked under the name of "Teshkilati Mahsuse", one military, set up on the order of the War Ministry, with Suleiman Askeri Bey as leader. With the purpose of breeding strife against Russia among the Caucasian Moslems, this organization had the task of recruiting people familiar with the territory of the Caucasus and speaking languages of the native populations, and sending them secretly in groups over the border.

The Ministry of the Interior had immediate disposal of the second „Teshkilati Mahsuse“, which implemented the deportation and massacre of Western Armenians, with Behaeddin Shakir at the head.

Investigation materials ascertain that important documents concerning the Central Committee of the Union and Progress Party and „Teshkilati Mahsuse“ were for the most part destroyed. Mainly, Dr. Nazim was guilty of this. He carried off the party archives to conceal the dealings and the perpetrated crimes of the Committee. However, with all prudence (instructions were often given orally) a fair amount of telegrams, letters and written material fell into the hands of the extraordinary court martial that indisputably confirmed the collaboration among the Central Committee of the Union and Progress Party, the Ministry of the Interior and „Teshkilati Mahsuse“ during the deportation and massacre of Armenians and showed the intense activity of district executive secretaries in recruiting criminals for „Teshkilati Mahsuse“.

The court found the officials guilty of being well informed about massacres and other violences, and not taking any practical step to avert them. On the contrary, their abstention promoted to the continuation of the tragedy. For instance, Sheikh-ul Islam Musa Kiazim effendi, who could have had a great influence in hampering ferocities as an ecclesiastic leader, did not take any essential step.

In the sentence passed on July 5, 1919, stress was put upon the details of massacres of Western Armenians and plunder of their property, facts were pointed out about violations of the constitution by Party Central Committee and government leaders. One of the important evidences was the question of participation in World War I without the Medjlis resolution, as well as abuses and speculation in trade and especially in provisional matters.

According to the first point under item 45 of the civil criminal code the court pronounced a death sentence for Talaat, Enver, Djemal and Nazim, and by the second point under item 45 and the last point under item 55, Djavid, Mustafa Sheref and Musa Kiazim were condemned to exile for a period of 15 years.

Trial sessions of the Union and Progress Party district executive secretaries and other officials took place on June 21, 23 and

28, 1919. The sentence was pronounced very late, on January 8, 1920, by the committee of the First extraordinary court martial in Istanbul. Thirty-six persons were prosecuted according to the data of the bills of indictment and the sentence.

In the bill of indictment of June 19, 1919, it was pointed out that district executive secretaries, in the course of their activity, upon the oral and written secret orders received from the Party Central Committee and the government, had illegally intervened in government matters and participated in the crimes committed by Talaat Pasha and his associates.

During the examination of executive secretaries the main stress was likewise put upon the question of deportation and massacres of Western Armenians, plunder of their property. To alleviate their guilt, the executive secretary of Edirne and other defendants tried to find ways of justifying themselves, that deportation was carried out according to the law and governmental orders. Mustafa Nazim Pasha, the committee chairman, refuting their false testimony, revealed that deportation was a mere pretext to execute the extermination of Armenians.

In the sentence passed on January 8, 1920, it is noted that some of the executive secretaries and commissioners mentioned above contributed to the initiative of the Central Committee and organized the massacre of Armenians and plunder of their property by means of the murderers and other criminals recruited in their branches.

During the above-mentioned trials the extraordinary court martial in Istanbul also made a thorough investigation of the immediate executors of deportation and massacres in the provinces. By default for their perpetrated grave crimes the court also condemned to death a number of executive secretaries and others to imprisonment for ten and more years.

The records and resolutions of the proceedings were issued in small circulation in the supplements of the Turkish official newspaper „Takvimi Vekayi“ (in Arabic script). All the titlepages had the following heading: „The record of the trial at extraordinary court martial formed upon His Majesty Padishah's imperial order of March 8, 1335 (1919)“.

Materials of the trial of the Central Committee of the Union and Progress Party members, the Young Turk government leaders, party district executive secretaries and officials that are connected with the deportation and massacres of Western Armenians are fully published in this book, translated from the original into Armenian. The translation does not include materials concerning the Party conferences, disciplinary questions, as well as abuses in provisional and trade matters.

Of course, the trial materials are not complete, as not all the examination records had been published in the supplements of "Takvimi Vekayi" Documentary materials (telegrams, instructions, preliminary examination records of the accused, eye-witness accounts) referring to the deportation and massacre of Western Armenians had been concentrated in 293 paper-files of the extraordinary court martial. Naturally, its complete publication would have more thoroughly revealed the brutalities of the Young Turks.

The trial materials give a definite view of the organization and execution of the deportation and massacres of Western Armenians. However, the process did not, in fact, solve and couldn't solve the retribution for one and a half million martyred Armenian blood and the recompensation of material losses of the property abandoned which reached milliards. The Armenian people became deprived of its homeland, Western Armenia.

Judges, of course, not in all cases demonstrated the necessary consistency. Many of them, being connected with the Young Turks, were often inclined not to delve deeply into the accomplished facts and not to adopt strict resolutions. Derelictions were made in the course of the trial. For instance, the process over district executive secretaries took place in June 1919, while the sentence procrastinating, was confirmed in January 1920. If there does not arise any doubt in condemning to death the defendants brought to trial by default, unwarranted forbearance was shown in inflicting punishment upon those present.

Facts show that Ittihadists had set up insidious traps to pervert the natural course of the trial. They especially endeavoured to influence the members of the court martial, to alleviate the guilt of the accused. It must be noted that the policy of persecuting and

annihilating the debris of Western Armenians, continued during the period of nationalistic movement of Kemalists. In 1919-1922 Turkish armies organized new massacres in Western and Eastern Armenia, as well as in some parts of Turkey during which 250,000 Armenians were martyred.

In our days the Turkish ruling circles and historians continue to persistently reject the genocide of Western Armenians, and on the whole, they aim at falsifying the history of the Armenian people with various means and anti-scientific publications. In their opinion, Armenian-Turkish collisions were evoked by the crafty designs of big states. They consider the trial of Young Turk leaders that took place in Istanbul in 1919, the result of an inter-party enmity between Ittihadists and Ittihadists.

Notwithstanding the ill-intentioned attempts of Turkish falsifiers, world public opinion condemned and condemns the crime committed against the Armenian people. Naturally, after the end of the war, the trial of Young Turk leaders was a great occurrence from the point of view of revealing the persecutions and genocide of Western Armenians for all mankind.

ԼՈՒՍԱՊԱՏՃԵՆՆԵՐ

Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի
Երանցի Երանցի Երանցի

000069

Մ. Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Երանցի Երանցի Երանցի

Հիշեցորդը նկատի (12 մայիս 1913 թ.) անվանաբերք.

«Ներքինի»-ի մատուցած-ին (Հաստիկ կազմակերպություն) Հիշեցորդը կազմակերպ.

Ճիշտ ընթացքով արձանագրված ժողովրդական հարցազրույցի ֆունդուստի օրինակ

Ճիշտ ընթացքով արձանագրված ժողովրդական հարցազրույցի ֆունդուստի օրինակ

1919

Մաս 1. Ընդհանուր տեղեկություններ
1. Ընդհանուր տեղեկություններ
2. Ընդհանուր տեղեկություններ
3. Ընդհանուր տեղեկություններ

Ճիշտ ընթացքով արձանագրված ժողովրդական հարցազրույցի ֆունդուստի օրինակ

1919

Մաս 2. Ընդհանուր տեղեկություններ
1. Ընդհանուր տեղեկություններ
2. Ընդհանուր տեղեկություններ
3. Ընդհանուր տեղեկություններ

1919

- 1. Ընդհանուր տեղեկություններ
- 2. Ընդհանուր տեղեկություններ
- 3. Ընդհանուր տեղեկություններ
- 4. Ընդհանուր տեղեկություններ
- 5. Ընդհանուր տեղեկություններ
- 6. Ընդհանուր տեղեկություններ
- 7. Ընդհանուր տեղեկություններ
- 8. Ընդհանուր տեղեկություններ
- 9. Ընդհանուր տեղեկություններ
- 10. Ընդհանուր տեղեկություններ

1919

Ճիշտ ընթացքով արձանագրված ժողովրդական հարցազրույցի ֆունդուստի օրինակ
(3 հունիս 1919 թ.) անալիզի և հարցազրույցի ֆունդուստի օրինակ

Մաս 3. Ընդհանուր տեղեկություններ
1. Ընդհանուր տեղեկություններ
2. Ընդհանուր տեղեկություններ
3. Ընդհանուր տեղեկություններ
4. Ընդհանուր տեղեկություններ
5. Ընդհանուր տեղեկություններ
6. Ընդհանուր տեղեկություններ
7. Ընդհանուր տեղեկություններ
8. Ընդհանուր տեղեկություններ
9. Ընդհանուր տեղեկություններ
10. Ընդհանուր տեղեկություններ

Ճիշտ ընթացքով արձանագրված ժողովրդական հարցազրույցի ֆունդուստի օրինակ

ՔՐԻՍՏԻ ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԼԱՌՈՒՄ ԵՄՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ՔՐԻՍՏԻ ԵՄՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ՔՐԻՍՏԻ ԵՄՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

ԵՄՈՒՄ ԵՐՈՎԱՆԻ ՎԱՅՈՒՄ

Մատթոհալի զորավար Մարտիրոս Բեկ-Մարտիրոսի
Մահը և զոհերը

Մատթոհալի զորավար Մարտիրոս Բեկ-Մարտիրոսի
Մահը և զոհերը

Մատթոհալի զորավար Մարտիրոս Բեկ-Մարտիրոսի
Մահը և զոհերը

Մատթոհալի զորավար Մարտիրոս Բեկ-Մարտիրոսի
Մահը և զոհերը

հարրերի կտորածի գառավների անվանները.

Երան Երանի

Երան Երանի

Երան Երանի
Երան Երանի

Տրապիզոնի անդառնալիս և կտորածի գառավների անվանները.

K A R A R N A M E *

İnfisahını ilan eden (İttihat ve terakki) cemiyetinin reis-i umumi Siid Halim paşa ile meclis-i umumisinin aza-i tabiyesinden olan Talât, Enver, Cemal, İbrahim, Şukrû, Halil ve Ahmet Nesimi ve Katib-i umumisi Midhat Şukrû ve merkez-i umumiisi azasından İstanbul murahhası Kemal ve Ziya Gök Alp, dokt. Ruzuhi, Küçük Talât ve yine merkez-i umumi azasından olub Teskilat-ı mahsuseye memur bulunan dokt. Behaeddin Şakir, dokt. Nazım, Atif, Rıza ve Teşkilat-ı mezkûre encümen idaresine dahil olan emniyet-i umumiye müdür-ü esbaki Aziz ve merkez kumandanı sabıki Cevad beyler hakkında icra kılınan tahkikatı mütezamın evrak-ı İstintakiye ve neferatıyla divan-ı harbi örfi müddii umumliğinin balada mestur iddianamesi mütalaa ve tedkik olundu.

Mezkur iddianamede İttihat ve terakki cemiyeti biri programa ve nizamname-i dahliyye müstenid zahiri ve aleni, diğeri talimat-ı sıfahiye ve mahremaneye mebni mestur ve hafi iki mahiyet-i mütezaddi cami olup delail ve braheyn mevcuda müeddasından şahsiyet-i manevisinin bir silsile-i kital ve ğarat ve su-i İstimalat ile maznun aleyh bulunduğu ve icraat vakasından mütevellid mesuliyet-i kanuniyi mütehammil olması cemiyetler kanunu ihkâm-ı sarihasiyle muveyyid olan cemiyet-i mezkurenin balada mezkur-ul-esami ruesa-i muhimme ve erkan-i mütenefizesinin mabihi-ul maznunyeti izah ve kendilerine İsnat olunan cerami bast ve temhit edilindekde vaz'an cümle geçen 330 senesi temmuzunda ruesa-i cemiyetle bilistişare ilan olan seferberlik üzerine cemiyetin zevi nüfuz erkanından olup firarlarından dolayı silik-i askeriyeden matrud Enver ve Cemal ve keza firarı Talât beylerle refikası Avrupanın mesgul olduğu harb-i umumiden bilistifade iz'an İktidar ve adil ve dad ve hükümet refetiyle

hal bulunması icab eden mesail-i muallaka ve ğavali-i mazelzyi herkesi ibraz şiddet ve her tarafa ilka-ı dehşetle hal ve fasıl sevdasına düğerek mukaderrat-ı Ruzlet nzerinde tahvilat-ı azime ve teşvişat bi nihayeti müntic ifal ve icraat vahimeye cüret ve sürete amal-i milliye-ti tetmin maksadı ile ve hakikatta ise bir galle-i azimi İhdas ile seda-i milleti susdurmak ve bu fırsattan bilistifade icrai tehakküm ve teşvilüb ile iddihar-ı servet ve saman etmek emniyetiyle hareket eyledikleri ve harb-i umumiye İştirakı bir takım hiyeel desayis istimaliyle emurr vaki haline getirdikten sonra tatbik-i menviyata bilibtidar. Harekat-ı harbiye sıralarında makasid-i hafiyelelerini mevki fiile İsal arzile hususi ve mahvi komitecisine ifaal ve harekathyle İştigal etmek ve hapishanelerden tahliye etdirdikleri kavafil-i mücrimin harekât-ı cinayetkaranelerine esaslar hazırlamak ve bunlara evamir ve talimat vermek ve bütün bu fiil-i harekât-ı hafiye ile İstanbulda istigal etmek üzere Teşkilat-ı mahsuse namı tahtında vücüde getirdikleri bir komiteden emniyet-i umumiye müdür-ü esbaki Aziz ve merkez-i umumi azasından Atif ve dokt. Nazım beyler adeta merkez-i erkan-ı harblığını ve merkez kumandanı Cevad bey dahi anlar tarafından İttihaz olunan mukarraratin tasdik ve tatbikini ifa edip istihdam eyledikleri eşhasa külliyyetli paralar tevzi ve manatik muhtefiye sevk ve azam ve dokt. Behaeddin Şakir gibi ruvesasına şifre müftahları verup emirlerine otomobiller, mezbulen nukud ve levazim-i tahribiye tevdiil ve tahsis eylemiş. Ve bu vecihle İttihat ve terakki cemiyeti ruesasının makasidini gizli bir usul dayresinde tenfiz ve icraya koyulmuş oldukları dermian olunmaktadır. Bu komitenin dağraya dağıttığı efradından bazıları reyislerinin telkin ve işaretleri ve ahir mahallerin İttihat ve terakki murahhasariyle cemiyete İntifa arzile mutt. ve nankad bazı memureyn ile sayika-i safvet veya ilcayi cehaletle anlara İttihak eden mukdarı pek kalil bazı İşhasın delaleit ve muavonetiyile taktik-i nüfus, nehb-i emval ve nukud İhrak mebani ve ecsad, hetki irz, ve eza fezahini İka eyledikleri bu mesaihe hedef olanlar İbila teftirik-i cins ve mezheb ve İbnai melekect olup bu meyanda mağdurunun kısm-i mühimmi gerçe Ermeniler İsede kısm-i külliyeside unası-ı sayre ve bilhassa her vakt ve her yerde türkler olduğu cümle-i müddayatdandır. İştü tahkikatın mevzu olan madde-i muayene Ermenilerin tehciri esnasında muhtelif zaman ve mahallerde vukuuna getirilen ve her birinin failleri haklarında bas-

* *Մեկադրական հզորացումյան շարժմանը փոխադրութիւնը.*

kaca takibat-ı kanuniye icra kılınmakta olan fecayın mevzii ve münferid vekayiden ibaret olmayup mezkur el-esami zevatdan mürekkep bir kuvva-i müttahida-i merkeziye tarafından tertip ve icraatının şifahî ve hafi evamir ve talimat ifası suretiyle temin ve idare edilmiş olması mahiyetindedir ki netice-i tedkikatı müşir detail ve beraheyn ve beye'inat tahririye ve vesaik-i mutebere bir vechi zıddı denc ve telif olunur. Şöyleki:

İttihat ve terakki rüesasının (Teşkilat-ı mahsuse) ünvanı tahtında bidayeten harba iştirak etmek işağasıyla vücuta getirdikleri ve fakat bilahire iddianamede bast ve tezkere olunduğu üzere harekât ve icraat cürmiyle işlâğal ettirdikleri şebeke-i hafiyeye encümen idaresi merkez-i umumisi azasından dokt. Nazım, Behaeddin Şakir, Atif, Rıza ve emniyet-i umumiye müdür-ü esbaki Aziz beylerden mürekkep olup. Bunlardan Behaeddin Şakir beyin merkezi Erzurum olmak üzere vilayet-i şarkiyedeki kuvvetlerin kumandasına geçtiği, ve Rıza beyinde Trabzon havalisinde dolaşdığı esnada İstanbulda Aziz, Atif ve Nazım beylerin icra-i faaliyeti eyledikleri ve merkez kumandanı Cevad beyin dahi mukarrarat-ı müttahızalarının tasdik ve tatbik vazifesinde bulunduğu (tertib-i numero 10, vesika 1).

Behaeddin Şakir beye hitaben 150 numarolu kararı muhtevî (Galatalı Halil'in komitece tecizası matlubdur. Emanet postahanedan istirdad edilecek, icabında ahaliye verileceğinin tebliği). İbaresini ve zeyrinde (Aziz, Atif, Nazım) imza-i zatilerini havi ve altında (muafıktır. Cevad) tasdik ve imzasını ve daha altında (Esbabı hiyanet, para toplamak) ibaresini şamil olan varaka ile sabitdir. Bu kararın merbutu varaka ise keyfiyetin (Artvinde, Behaeddin Şakir beye bizzat nal olunacaktır) işaretiyle (A. Cevad) imzasıyla şifreli telgrafla emir ve işar olunduğunu irae eder.

Teşkilat-ı mahsusede firari Enver beyin amucası Halil paşasında merkez kumandantlığı zamanında dahil bulunduğu ve Teşkilat-ı mezkûrenin İttihat ve terakki cemiyetiyle irtibatına (tertib-i numero 10, vesika 4) Midhat Şükrü beye hitaben yazılan (Halil, Nazım, Atif, Aziz) imzalarını havi ve 59 numarolu tezkere delil ve bu uğurda serkerde cemî ve tedaruk ve mahbusları tahliye ettirdiklerinde mumalleyh Halil beyin İzmit mutasarrıflığına gönderilen 67 numarolu telgrafi bürhandır.

Teşkilat-ı mahsuseye mevad-ı tahribiye verildiğini mumalleyh Halil beyin harbiye dayresi müdüretine 68 numero ile 16 teğrin-i sani sene 30 tarihinde yazdığı tezkere göstermekte ve buna mümasil vesaike Teşkilat-ı mahsusenin evrak-ı mütebakyası meyanında tesadüf edilmekte. Bununla beraber tedkikat-ı vakiadan bu daireye ait evrakdan bir kısm-ı mühiminin ve merkezi-ü emniyetinin bütün evrak ve defatirinin aşırıldığı anlaşılmakta ve hatta emniyet-i umumiyeye müdür-ü esbaki Aziz beyin Talât beyin istifasından evvel daireden aldığı malumat ve muhaberat-ı mühimaya dair dosyaların inifalından sonra iade etmediği dahliye nezaret-i cilliesinin tezkiresi münderecatı ve şahadet mazbuta delaletiyle sabut bulunmakta. (tertib-i numero 31).

İlan-ı harbdan hayli vüdat ikdam hareket-ı harbiyeye niyet olunduğu ve bunun cemiyetce kasd ve arzu olunduğu 17 ağustos 30 tarihinde katib-i umumi Midhat Şükrü bey imzasıyla ve Erzurum Valisi vasıtasıyla Behaeddin Şakir beye olan işardan istidlal olunmaktadır.

Diyarbakırda ika edilen kıtal ve fecain firarı Talât beyin imal ve teşvihiyle vali eylediğini (tertip 8, vesika 1) Zor mutasarrıflı Ali Suad beyinin mumalleyh Talât beye keşide edup münderecatı vali ve yaveriyle komiser Memduhan idamen tecizatı vücubuna dair olan şifreli telgrafnamenin (hız) işaretiyle ictihâz teyit eder.

Dahliye nezareti kalem-i mahsus müdürü İhsan bey Kılış kaymakamı iken Dersaadeten Halebe gönderilen Abdullahad Nuri beyin tehcirin imha maksadına müstenid bulunduğunu ve (Ben Talât bey ile temas etdim imha emirlerini bizzat aldım. Menleketin selameti bundadır) diyerek kendisinde ikna çalışıldığını itian eylemektedir. (evrak-ı istintakiye. sayfa 15).

Brusa katib-i mesulu dokt. Midhat beyin Bolu katib-i mesulu İken Kağırdan Bolu mutasarrıflığına Ankara vilayetinden tebid olunan Ermenilerin yekünü almış bir bine balığ olduğunu ve vilayet-i ahali-i islamisinin bu münasebetle İttihat ve terakki ile anın zade-i meşruğu olan hükümete perestiş ettiklerini ve bu tesirin senelerce paydar olacağını binaenaleyh bu leyinde saadet-i atiyasını temin için aynı harekate imtisalin mucbe fevaid olacağına dair servis çektiği mutasarrıflı Müldid beyin 11 Eylül 31 tarihiyle dahliye

nezaretine olan şifreli telgrafnamesinde muharrirdirki. (tertip 8 vesika 2).

Bununla Bolu gibi darulharekatdan madud olmiyan bir mahalde tehcirin ne tedbir-i askeri ve nede tedbir-i inzibatı cümlesinden olmayup cemiyetin emel ve arzusundan münbais ve Midhat beye mercainden mülhem olduğunu anlanmaktadır. Kısa bir müdetle Kangride bulunan bu zatın Ankara vilayeti halkının hissiyet-i umumiyesini uzakdan öğrenmeyeceğini bedihi ve bulunduğu vilayet ahalisinin hissiyetine ağâh olması daha sehil ve tabii idi. Halbuki Kangrinin merbut bulunduğu Kastamonu müslimanlarının mahiyetleri haricindeki vekali nefretle yad ve telakki eyledikleri hatta bir gün memleketin müftisşile meşaih ve eşrafından bir cemm gafirin vali Reşid paşaya aynen şu sözleri (Civar-ı vilayetlerden Ermenileri mezbuhaaya sevk eder gibi çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkarak katl ediorlarmış biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Gazeb ul allahdan korkarız. Kefar ile hükümet paydar olur. Zulüm ile paydar olmaz. Aman rica ederiz, bizim vilayette böyle bir muamele yapılmasın) dedikleri ve vali-i müşarileyh canbından böyle bir hale katiyen meydan verilmiyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine meserretlerinden gözleri yaşararak gittiklerini ikinci merbutun onbeşinci beyanet-i tahriiriyle müeyyitdir.

Teşkilat-ı mahsusentin ve ana mülhak bazı jandarmaların Erzurum vilayeti mülkhatında Ermenilere olan teaddiat ve tecazuatını tevzih eden vali Tahsin bey efendinin 15 temmuz 331 tarihili şifreli telgrafnamesi (Fajk namında bir malazimin Arabyanın dört kızını aldığını ve mülazim Kâmil efendinde 1863 lira ve 35 yük eşya ve pek çok mucaherat çaldığını para ve kadın rezaletinin pek hacalet ve merdliğe muhalif olduğunu ve bu hallere hatime ve bilhassa Teşkilat-ı mahsusene namı altında türeyen çetelere her taraftan nihayet verilmesi ve Mamuret ul-aziz valisi bütün yollar kadın ve çocuk cenazeleriyle doludur defnetmeğe yetişemiyoruz deyör. Merdligimizi, tarih-i millimizi muhafaza etmek eyi olur cumleleri mühtevitdir (tertip 8 vesika 4). İşbu telgrafnamenin meclis-i mebusanın beşinci şubesinde firarı Talât beye ait evrak meyanında bulunması, Zor mutasarrifi Ali Suad beyin balada zikri şifreli telgrafname-i muhtemasının keyfiyet ve maksadı hıfz ve ihtilali teyyid etmektedir.

Erzurum Teşkilat-ı mahsusene reyisi Behaeddin Şakir bey imzasıyla Mamuret ul-aziz valisi Sabit beye-Nazım beye ait olmak üzere keşide kılınan ve fotografisi dokuzuncu tertipde bulunan şifreli telgrafnamenin münderecatı (Oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyormu, nefi ve tağrib olduğunu bildirdiğiniz işhas-i mazirra imha edilyormu, yoksa yalnızca sevk ve azam mı olunyor vazihen bildiriniz, kardaşım) sùretindedirki mumaileyh Resneli Nazım beyin o sırada Mamuret ul-aziz İttihat ve terakki müfettişliğinde ve elvovmı hal firarda bulunması Teşkilat-ı mahsusenin imha vazifesiyile meşgul olarak cemiyetle irtibatı müekked vesaikdendir.

Samsun katib-i mesulu Rusdi imzasıyla İttihat ve terakki merkez-i umumiisine çekilip Midhat Şükrü bey tarafından Teşkilat-ı mahsusene memur dokt. Nazıma 16 kanun-i evvel 330 tarihinde havale edilen telgrafname dahl (Beşinci çete olarak Tufan ağa kumandasıyla elribiş kişilik bir çetenin motor ile yola çıkarıldığını) mübeyyin olması Teşkilat-ı mahsusene ile cemiyetin irtibat ve munasebetini ve şubat-ı cemiyetinde öteden beri çeteler tertibiyle iştiğal ettiklerini müsavvirdir. Yine bunu müveyyit (Balıkesir İttihat ve terakki müfettişi Musa) imzasıyla 20 teşrin-i sani 330 tarihli Midhat Şükrü beye mürsel ve dokt. Nazıma muhavvel mektub münderecatı ayrıca dahlıye nezaretiyle cemiyetin bu çetelerle meşgul olduklarını irae eder Kezalik Brusa murahhaslığının 19 kanun-i evvel 330 tarihli merkez-i umumiye tahriiratı canilerin şakilerin Teşkilat-ı mahsusene mukayyet olacaklarını mulindir. Gerçe işbu çetelerin bidalet-i seterberde harba iştiğal ettirileceği işağa ve erbab-ı hulus ve salvet iknaya gayret edilmiş isede bilahire kısmen balada zikr ve İtiyan olduğunu vehle tehçire tabi tutulan kafilelerin katl ve ifnası hususunda isdihdam kılındıkları ol babdaki delail ve berahin vesaikin heyet-i umumiyesinden müsteban olmaktadır.

Taktillerin Talât ve Cemal ve Enver beylerin emir ve vukuf-ları altında cereyanı (tertip 11). Biri 21 temmuz 331 tarihli Diyarbekir ve Mamuret ul-aziz, Urfa ve Zor vali ve mutasarriflerine yollarda kalan emvat defin ettirilerek ecsadın dere ve göl ve nehirlere atdırılmaması ve yollarda terk ettikleri eşyanın yakılması hakkındaki Talât beyin şifreli telgrafı ve dördüncü ordu kumandanı Cemal beyin Diyarbekir valisine (müstacil) ve zata mahsusdur işaret ve 1 temmuz 331 tarihli telgrafında Frat nehrinin cenubuna doğru sürük-

İlediği cesadın harekât-ı isyanda maktul düşen Ermenilerin cesedleri, olması muhtemel bulunduğundan bahsle bunların mahallerinde defin ettirilmesi meydanda cesad bırakılmaması lüzümü beyan olunmaktadır. (Tertip 11 vesika 3). Cevaben mumaileyh Cemal beye çekilen 3 temmuz 31 tarihli (ve zata mahsusdur) işaretini havi sifreli telgrâfnamede (Frat vilâyetimizle pek az münasebetdardır. Sürüklenen cesadın Erzurum, Mamuret ul-aziz çehtlerinden gelmeleri muhtemeldir. Burada harekât-ı isyanda maktul düşenlerin ya metruk ve derin mağaralara atılmaları yahud ekseriyetle yapıldığı vehle ihrakları suretiyle muamele yapılmakta ve definleri bile pek müstesnadir) denilmektedir. Zor mutasarrıfı esbaki Ali Suad bey İvâ-i mezkûreye sevk edilen Ermenilerin avakıbı hakkında malumat vermede ve hatta Tasvir-i efkâr gazetası muharirliğinde bulunmuş olan Halebde ajans telgrafları tabii Ağâh beyin Zor mutasarrıfı Salih Zeki beye (Senin için on bir Ermeni imha etti deyorlar) demesine karşı Zeki beyin (Benim namusum var, on bine tenezzül etmem, daha çık bakalım), cevabını vermiş olduğunu Ağâh beyin rivayetine (...) dermiyan eylemektedir. (tertip 6 ve tertip 14 vesika 4 ve tertip 11 vesika 1).

Mamuret ul-aziz valisi tarafından Malatya mutasarrifine şifre ile verilen emirde tebliğat-ı akideye râğmen yine yollarda pek çok cesadın bulunduğu ihbar ediliyor bundaki me hazir-i muhtac izah olmadığı gibi bunda terahî gösteren memurunun şidetle tacizleri dahliye nezaret-i celilesinden ekiden bildirilmekle hudud dahilindeki bilumun cesedler dikkatli bu suretle defn edilmek için miktar-ı kafi jandarma ile ileri gelen memurundan bir kaç zatın bu işe memur edilerek hemen her tarafa çıkarılması lüzümü ihtar olunmaktadır. Diyarbekirden sevk olunan Ermenilerin yüz yirmi bin nüfusa baliğ olduğu hakkındaki Reşidîr dahliye nezaretine keside ettiği 15 eylül 31 tarihli şifre vekâin derece-i sumul ve ehemiyetlinf iraye kafidir. (tertip 12 vesika 1).

Bir Ermeniyi teşahub edecek bir müslümanın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak ve memurundan ise terd ve divan-i harba sevk ve himayeyi reva görenler ceht-i askeryeden iseler nisbet-i askeryelerinin katiyle beray-i muhakeme mezkûr divan-i harblere tevdi olunmasına mütedair, üçüncü ordu kumandanı Mahmud Kâmil imzalı telgraf (tertip 13 vesika 1) bu fecaide nehe an-âl-münkir

eyur-i şeriyesine oralardaki müslümanların ne gibi tehdid ve tehdış altında müveffik olmadıklarını fecai-i vakadan yerli ahali-ı islamiyenin ve küçük memurların müahaza olunamiacaklarını ukul-i selimaya telkin ve efkar adileyi tatmin eyler.

Trabzon mebus-u sabıkı Hafız Mehmed beyin Kara deniz sahillerinde Ermenilerin kayıklara ne suretle irkab ve gark edidiklerine mübeyin ve bu fecal Talât beye bildirmiş isede vali Cemal Azmi hakkında bir sevk yapılmadığına mütezamin ifadesi (tertip 15) Talât beyin vaziyet-i cürmiyesini tespit eden esbab-ı teyidiedendir.

Erzurum valisi Münir beyin 14 kanun-ı evvel 34 tarihli şifreli telgrali (tertip 16) Erzurumdan Kığı tarihiyle gönderilen zenginler kafilesi vali-i sabık Tahsin beyin rızası hilafına olarak merkez-i umumi azasından Behaeddîn Şakir beyin tertip etmiş olduğu çete efradı ve dersimliler tarafından katli ve çarete maruz kaldıklarına mabeyn ve binayen aleyh delail-i mevcude-i cumriyeye müveyyettir.

Teheir edilenlerden bazılarının sabıka Kanğri katib-i mesulu ve hala tüccardan Cemal Oğuz beyin teşkil eylediği Kürd Alo çetesi tarafından şüret-i katillerine dair Cemal Asaf beyin ifade-i mazbutası (tertip 18) cemiyet-i mûmesillerinin cemiyetin manzume-i merkezyesine müzaf olması lazım gelen fil ve hareketlarının bir çuğığıdır. Ankara tehciri esnasında mahalli İttihat ve terakki kulübünün kumandan nezdine Tayib efendi namında birini göndererek berat sevk ceht-i askeryede müstahdem ermeni memureyn-i şihbiyesinin nisbet-i askeryelerinin katını teklif ettikleri ve merkez-i umumi mensubunundan Memduh Şekvet ve biraderi Refet beylerin o sırada Ankaraya gederek ne suretle zengin olduklarını ve Ankara tehciri tafsilatını ve İttihat ve terakki katib-i mesulu Necati beyin derece-i müdahaletini ve bu hususta büyük rol ifa etmiş olan vilâyet-i maşarileyh polis müdür-ü esbaki Manastırlı Behaeddin beyin ifal ve hareketini tarif izah eden (tertip 2 ve sayfa 1) miralay Halil Rical beyin beyanet-i mufassalası bilhassa şayan kayd ve tezkıyar beyaneden madde ve ita-i malumata muktedir suhudunda emasınıni muhtevidir. Mumaileyh Behaeddin bey oraca divan-i harba tevdi ve hakkında takibat-ı kanuniye icrasına tevessül edilmiş iken İstanbul çağırılmış ve dahliye nezaretinin talebine binayen gönderilmeyen evrak-i tahkikiye bilahire harbiye nezaretine celb ve istirdad edilerek mumaileyh takibat-ı vakadan kutarılmışdır.

Netaic-i tedkikata nazaren fecai-i mezkûreyi şidetle red ve adem-i iştirak tarikine temessük edenler vatan haini ad edilir iken Behaeddin bey gibi anasır-ı file pek ziyade mazhar-ı himayet ve sahabet olmuşlardır. Hatta dahliye nazır-ı esbaki Talât bey muameleyh Behaeddin beyi şark ordular grubu kumandanı Vehip paşaya sûret-i mahsusede tavsiye ederek bera-i istihdam göndermiş. Bir müddet Samsun divanı harbi refakatında ifa-i hizmet eyledikten sonra bir semt-i mechule savuşduğı anlaşılmaktadır. (Vehip paşanın zatına mahsus dosyada mazbut ifadesi).

Kastamonu tehcirini izah ve ora katib-i mesulu Hasan Fehmi efendinin ceraim ve mesavisini nezarete yazmış iken dinlemediğini ve tehcirin lüzümüne dair dokt. Behaeddin Şakir beyden şifreli telgraf aldığı hakkında vali Reşid paşanın beyaneti (tertip 2, sayfa 13) ve merbutu telgraf sûretleri ve İttihat ve Terakki fırkasının bir icimâğında fırka reisi Talât beye verdiği takrirden ermenilere karşı ika edilen fecai ve mezalimi bilhassa İttihat ve Terakki katib-i mesullerinin cümlesiyle dokt. Reşid, Cemal Azmi, Muammer, Atif, ve habishane-i umumî müdürü İbrahim beyler haklarında tahkikat icrasını talep eylediği halde Talât beyin (hıfz) işaretiyle takririni bir tarafa atırdığını ve İzmirde (sporting kulüb)—de Talât beyin kendisine (Buradakileri ötekilerin akıbetine uğradırdım) dediğini ve dokt. Nazım ile avnesinin birer fail-i müessir olduğunu söyleyen İzmir mebusu İhsan Onik efendinin (tertip 3 ifadesi ve Vehip paşanın tertip 7, sayfa 3) Ermenilerin katli ve imhası ve mallarının yağma ve gasbı İttihat ve Terakki merkez-i umumisinin netice-i mukarrarati olup üçüncü ordu mintakasında insan kasabalarını tedarik ve anları idare ve istihdam eden Behaeddin Şakir beydir. Ruvesa-i hukümet dokt. Behaeddin Şakir beyin emr ve işaretine inkiyat etmişlerdir. Üçüncü orduda bütün felaket-i beşeriye bütün fetine ve fesad Behaeddin Şakir beyin eli akından sudur ve zuhur etmiştir. Bir-ikiler ipden ve kazıktan kurtulmuş yaranını, ötekilerde eli gözü kanlı jandarmalarını ihzar... elh ifade-i tahriyâsında İttihat ve Terakki merkez-i umumisiyle meclis-i umumî aza-i tabiyasından bulunan vukela için bir huccet-i itham ve burhan tamdır.

Suleyman Nazif beyin (evrak-i istintakiye sayfa 6) Bagdaddan Diyarbakır hududuna gelir iken ecdadın teaffününden burunlarını tıka-dıklarına dair Konya vali-i esbaki Celal beyin (evrak-i istintakiye

sayfa 7) Halebden kaldırılması ordu kumandanı Cemal paşa tarafından Talât beyden sorulub cevaben Ermeni meselesinde nokta-i nazarıyla hükümet-i merkezye nokta-i nazarı arasında müvaffakiyet olmadığından ileri geldiği bildirildiğine ve Konya Ermenilerini himaye eylemiş isede dokt. Nazım tarafından gönderilen mebus-u all Rıza efendinin merkez-i umumice artz ve amik düşünülerek karar verilmiş bir mesele hakkında esrar edilmemesi yolunda heyri-hahane vesayade bulunduğuna ve nihayet bu sebeben infisal eylediğine ve İstanbulda bu meselenin mehazirini Talât ve Nazıma anlatırken anlar bu işin lüzum ve faydasına kail olduklarını ve dokt. Nazım bey daha ileri giderek bu teşebbüsün şark meselesini hal edeceğini söylediğine ve Hayri efendi ise çalıştığı halde menine kadir olmadığını beyan eylediğine dair ifadesi tehcir ve imha hakkındaki teklifati icra etmekden imtina ettiğinden dolayı azl edildiğine dair (istintakname, sayfa 17) Ankara vali-i esbaki Mazhar beyin ve arablarla icra kılınan mezalim ve idamlarla Diyarbakır valisi tarafından tehcire müvafakatkar vaziyetde bulunmadıklarından dolayı imha ettirilen iki kaymakam hakkında heyet-i teftiş-iye-i mülkiye müdür-ü umumî-i sabıkı Hamid beyin ifadesi, Trabzon fecail ve faileri hakkında maliye nezareti varidat müdür-ü umumisi Lütfi beyin (istintakname, sayfa 34, 38, 43) Trabzon Katib-i mesulu Nail bey hakkındaki beyanati ve Behaeddin Şakir beyin Erzurumdan Antalya mutasarrifliğine (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Trabzon) havalsinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalyada ne yapmakda olduğu) mallinde şifreli telgraf çektiği ve bunun bir sûretini Talât beye göndermiş isede bir cevap alamadığına dair Antalya mutasarrif-i esbaki Sabur Sami beyin ifadesi (evrak-i istintakiye 44 sayfa) ve Râdi beyin Ankara tehcirine ve ora katib-i mesulu Necati beye ait malumatı müddayat-ı vakayı isbata medar-ı delayil ve kararın kafi-dendir.

Behaeddin Şakir beyin dahliye nazır-ı Talât bey vasıtasıyla (merkez-i umumîye) yazdığı bir şifrenin mahlûlü olup Teskilat-i mahsusede dosyasında zuhur eden varakanın zuhurunda muharrem 69 noisrolu cevabda (Mademki orada işiniz kalmamıştır Artvin meselesinden daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek üzere Trabzona hemen harekât ediniz, buradan harekât edecek olan Yakub Cemil

hey size lazım gelen izahat ve talimatı getirecektir) yazılmış olması, oradaki itibat ve münasebetli bir kat daha tevizih eyler.

Maznun-i aleyhimden vukelikde bulunanlar ifadet-i istintakiye-lerinde inkar ile mutevafık bir vazife meselesi ihlasiyle merci tahkik ve muhakemelerinin divan-i harb-i orfi olmayup kanun-i esasi tahkimince teşkil kılınacak divan-i aliye ait bulunduğunu müdafaten dermıyan etmediklerdir. Fakat izahdan müstağni olduğu üzere kanun-i esasının istinad ettikleri 92-ci maddesi nazırların veya müştereken heyet-i vukelanın ancak umur-ı memurlarından mutevellid harekât-i siyasilereinden mutehasıl ifal-ı cürme ile mukayyet olup şahsen ike ettikleri veya fer'an zimdihal bulundukları ceraim-i adye için kanun-i mezkurun 33 maddesi ihkâmınca nuzzarın hiç bir intiyaz kanunileri olmayup o kabil ceraimden dolayı merci muhakemeleri muhakim-i adye olmasına ve idare-i örfiye carı olan mahalde olabaddaki kararname mucibince kavanin-i mulkiye ve adliye tamamıyla sakin ve divan-i harb-i örfiler merci ceraim olacağına ve taktil ve ihtikâr gibi mevadin tahkiki işbu divan-i harb-i orfinin teşkil ve vezaifine mutallik kararname-i ahir mucibince cumle-i vezaifden olmağla gayri- varid olan vazife itirazının redi karargir oldukdan sonra salih al-zikr ceraim-i mecaserelleri hakkında bir vecih bala delail ve behaeyn kafiye Istihsal kılınan maznun aleyhimden, dokt. Behaeddin Şakir, dokt. Nazım, Atif, Rıza, Cevad, Aziz beyler ve Enver, Cemal ve Talât (paşa) beylerin kitalda hem fiil olduklarından hareket-i vakaları mucazat-i terhibiye müstelzim ifaldan olarak kanun-i cezanın 45-ci maddesinin birinci fıkrasıyla 170-ci maddesine ve hem lil olmayup bilerek icra-i mezaheretle meznunların curmlerinde muayyen olarak feryan zimdihal bulunan Midhat Sükrü, dokt. Ruzuhi, Küçük Talât, Ziya Gök Alp, Kemal beylerle Said Halim paşa ve Ahmet Nesimi, Şükrü, İbrahim ve Halil beylerinde kanun-i mezkurun 45-ci maddesinin ikinci fıkrası delaletiyle yine madde-i salifeye muafık bulunduğundan mevad-i mezkureye tefikken maznun-i aleyhimin Dersaadet divan-i harb-i örfisinde muhakemeleri icra kılınmak üzere cinayetle lüzüm muhakemelerine veelec el-sevk evrak-i tahkikinin mağ-i teferruat divan-i müsarrileyha müdde-i umumligine tevdi ve ırsalına bir muclp iddianame karar verildi.

8 2 2 4 6 7

Ա Ղ Ջ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե ր

- Արքայաշահ Գրքի 15, 106, 108, 111, 115
 Արքայաշահ Գրքի 17, 40
 Արքայաշահ Գրքի 7, 9, 187
 Արքայաշահ Գրքի 21, 22, 129, 130, 132, 133, 136—148, 155, 160, 161, 192, 193
 Արքայաշահ Գրքի 21, 132, 156, 161
 Արքայաշահ Գրքի 24, 173—175, 194
 Արքայաշահ Գրքի 128, 166, 173, 176
 Արքայաշահ Գրքի 15, 17, 29, 34, 37—39, 48, 52, 54, 64, 73, 74, 89, 92, 97
 Արքայաշահ Գրքի 191
 Արքայաշահ Գրքի 46, 159, 160
 Արքայաշահ Գրքի (Արքայաշահի պատգամագր) 15, 17, 18, 29, 31, 37—39, 48, 52, 54, 60—66, 73, 74, 89—92, 96, 102—106, 110, 112, 158, 187, 189
 Արքայաշահ Գրքի 161
 Արքայաշահ Գրքի 143
 Արքայաշահ Գրքի 160
 Արքայաշահ Գրքի 160
 Արքայաշահ Գրքի (Կարգադատ) 131
 Արքայաշահ Գրքի 65
 Արքայաշահ Գրքի 158, 160, 188
 Արքայաշահ Գրքի 131
 Արքայաշահ Գրքի 16, 106, 108, 111, 115
 Արքայաշահ Գրքի 29, 106, 118, 127, 129, 163, 166, 167, 173, 183
 Արքայաշահ Գրքի (Հակարդի պատգամագր) 47
 Արքայաշահ Գրքի (Բարոսի պատգամագր) 21, 132, 192
 Արքայաշահ Գրքի 23, 167, 173
 Արքայաշահ Գրքի 40, 41, 43
 Արքայաշահ Գրքի 175
 Արքայաշահի Արքայաշահ Գրքի 44
 Արքայաշահ Գրքի (Կարգադատ) 42
 Արքայաշահ Գրքի 21, 156
 Արքայաշահ Գրքի 160
 Արքայաշահ Գրքի 73
 Արքայաշահ Գրքի 183
 Արքայաշահ Գրքի 13, 110, 112, 123
 Արքայաշահ Գրքի 20, 129—131
 Արքայաշահ Գրքի 15, 29—31, 35, 36, 48, 52, 106, 108
 Արքայաշահ Գրքի 15
 Արքայաշահ Գրքի 35—36
 Արքայաշահ Գրքի 84, 187
 Արքայաշահ Գրքի 20, 132, 192
 Արքայաշահ Գրքի 159
 Արքայաշահ Գրքի 180
 Արքայաշահ Գրքի 161
 Արքայաշահ Գրքի 143
 Արքայաշահ Գրքի 20, 129, 132, 133, 136, 155, 161, 162, 192, 193
 Արքայաշահ Գրքի 41
 Արքայաշահ Գրքի (Կարգադատ) 55
 Արքայաշահ Գրքի (Քեմալի Գրքի Հարգ) 33
 Արքայաշահ Գրքի 45
 Արքայաշահ Գրքի 10, 14, 17, 18, 24, 25, 29, 34, 36, 38—41, 44—48, 52, 67, 68, 72, 73, 75—82, 87, 91, 95, 110, 112, 113, 157, 176—180, 186, 193
 Արքայաշահ Գրքի 12

Բնիմ Ջուզի բնյ (Բալուի պատ. քարտուղար) 132, 160, 161

Բնիմ Ջուզի բնյ (Էնկիշենկերի պատ. քարտուղար) 20, 129, 130, 141, 142, 148—152, 155, 162

Բիշիչ 61, 62

Բրյուտով վալերի 12

Յողարճյան Ասատուր 143

Գաղազյան կղբալրներ 161

Գևորճյան Արտաշես 191

Գիբրբոն Լեբրեա Ազամա 12

Գրիկը (Գրիգոր Կերկերյան) 27, 183, 193

Երկանյան Արամ 193

Ջավեն պատրիարք 11

Ջեբի փաշա (Մեննիզ) 29, 106, 118, 129, 140, 141, 163, 166, 167, 173, 183

Ջիա Գյուրալի 9, 15, 29, 33, 36, 48, 52, 67—72, 85—88, 186—188

Ջուզի Ջաղի Աճնիզ 91

Էմին Աղի 35

Էնկեր փաշա 14, 19, 21, 29, 34, 37, 39, 42, 48, 52, 65, 106, 110, 111, 113, 114, 118, 124, 126, 127, 133, 186—188, 191, 192

Էսաղ փաշա 155, 180, 184

Էսաղ Մուշիխ բնյ 35

Էսերյան Տիգրան 143

Քալաթ բնյ (Տրապիզոնի կայսակամ) 23, 167, 173

Քալաթ փաշա (Ներքին զորքերի մինիստր) 8, 14, 17, 19, 22, 29, 34, 36, 37, 39—42, 45—48, 52, 75, 76, 78, 106, 110, 111, 114, 118, 124, 126, 127, 135, 189, 190, 191, 194

Քաչիբ բնյ 32

Քասախ բնյ (Էրզրումի վալի) 41, 44, 113

Քասախի Լինկի (գասապաշապետ) 35
Քալիբ բնյ 45

Քենչիլյան Սողոմոն 191

Քեմֆիկ բնյ (ժայր) 22, 29, 163, 164, 166

Քեմֆիկ բնյ (Ջիլա Գյոթալիի շայր) 38

Քերդյան Արմին 143

Քոյնի Արնոզ 12

Քոտորբի 21, 135

Քուֆան աղա 42, 82

Իբրահիմ բնյ (սպա) 84, 85

Իբրահիմ բնյ (Բրուսայի պատ. քարտուղար) 101, 133, 146

Իբրահիմ բնյ (Աճնիզ Նեխիմիի շայր) 30

Իբրահիմ բնյ (կալանատան տեսուչ) 46

Իբրահիմ բնյ (Մելիխի նախագահ) 15, 29, 31, 32, 35, 36, 49, 52, 53, 106, 108

Իզզեթ բնյ 159

Իզզեթ Լինկի (փաստաբան) 160

Խասան փաշա (գեներալ-ժայր) 176, 180

Խասան (ներքին զորքերի մինիստր-Քյան աշխատակից) 40

Խասան բնյ (կայսակամ) 17

Խասան Օննիկ Լինկի 46

Խասան Նամրբ բնյ 134

Խենիկյան Լ. Գ. 12

Խամալի 162

Խամալի (Մանիսայի բեկիր) 133

Խամալի Քեմֆիկ 36

Խամալի Լաքըր (ժայր) 159

Խամալի Լաքըր փաշա (գեներալ ժայր) 155, 176, 180, 184

Խամալի Լաքըր (գեղարկետ) 75, 187

Խամալի Լաքըր (իզմիտի շակիր) 134

Խամալի Զանփուլազ 15, 106, 108, 109, 111, 115, 116, 189

Լեփսիսու Տոհանես 12

Լերկնիսու Կարլ 10

Լուրճի բնյ 47

Խալիլ փաշա (Էնկերի հորեղբայր) 39, 54, 59, 64, 74

Խալիլ Լինկի (Մելիխի Նախագահ) 29, 30, 35, 36, 39, 49, 52, 92, 106, 108, 110, 111, 115

Խալիլ (գալաթացի) 39, 73, 109, 112, 187

Խալիլ Ռիշալ 44

Խուլուսի բնյ 61, 62, 76

Խուրշիդ բնյ 159

Կազրի բնյ 35

Կարա կազը Լասան-Հյուսեյն 21, 132

Կարապետ 179

Կարու ժան Մարի 27

Կիրակոսյան Զ. Ս. 28, 183

Կյուրճյան Արմենակ 143

Կյուրճյան Խալիկ 161

Հալիկ Էղբի 11, 17

Հաչար Ռիֆայի 36

Հարիզգին բնյ 21, 156

Հարի Լինկի 14, 15, 47, 106, 108, 110, 115, 116, 117

Հայրուլու 161

Հաչի Ալիա բնյ 21, 132

Հաչի Աճնիզ 107

Հաչի Աճնիզ փաշա (Էղբրենի ներկայադատ) 21, 133, 192

Հաչի Քեմֆիկ 160

Հաչի Հասան (ժանիստ) 162

Հաչի Հասան (Աճնիզ Միդհատ բնյի շայր) 131

Հաչի Հյուսեյն 130

Համիդ աղա (շեյխ) 91

Համիդ բնյ (Աղաթաղարի ներկայադատ) 21, 47, 132, 134

Հասան աղա 145

Հասան Քարի բնյ 21, 132, 135

Հասան Հայրի 35

Հասան Նամրբ բնյ 21, 132

Հասան Սնուհողին բնյ 20, 132, 133, 155, 161

Հասան Ֆեհմի բնյ (Մինոսի պատգամադոր) 20, 22

Հասան Ֆեհմի Լինկի (Կասաժանուի պատ. քարտուղարի տեղակալ) 21, 45, 156

Հաֆիզ Մամուզ Լինկի 24

Հաֆիզ Մեննիզ 44

Հերթմ 133

Հիլմի բնյ 20, 132, 135

Հյուսեյնգին բնյ 55

Հյուսեյն թուսն 21, 132, 192

Հյուսեյն Լալիմ բնյ 16, 20, 107, 108, 111, 115, 116, 118, 125, 126, 191

Հյուսեյն Հիլի փաշա 97, 188

Հյուսեյն Նեջատի բնյ 21, 132

Հյուսեյն Ջեդիտ բնյ 192

Ղանի բնյ 21, 132

Ճըրբոյան Ալեքսան 143

Մազհար բնյ 13, 47, 94, 96, 102

Մահար բնյ 35

Մահուզ Մահիբ Լի. 186

Մամուզ Քյամիլ 14

Մակիմ Քրիզոստի 42

Մակիմ Սողեթ 12

Մանդիլուսամ Անդրեյ 12

Մարգարիտ 179

Մաննիզ (Սարուխան գյուղից) 162

Մաննիզ Լինկի (ուսուցիչ) 160

Մաննիզ Ալի բնյ 24, 167

Մեննիզ էսաղ Լինկի 14, 16, 118, 183

Մեհի Անտուն 12

Մեննիզ Նասր 107

Մեննիզ Նուրի բնյ (Հաչի Քալաթ գահ) 176, 179, 180

Մեննիզ Ելուրի 32

Մեննիզ Զեմալ բնյ 132

Մեննիզ Սահիբ 31

Մեմուզ 40, 81

Մեմուզ Շեկեր 45

Մեմուզ Զարի Ռիֆայի 5, 10

Մերամբյան Լևոն 143

Միզնատ բն (Քալուի պատ. բարոու-
շար) 20, 22, 133, 158, 161, 192,
193

դիտ. Միզնատ բն (Քալուայի պատ.
բարոուշար) 40, 132, 152—155

Միզնատ Շյուբրի բն 13, 29, 32, 36,
39, 40, 42, 48, 52, 66, 69, 74, 77—
85, 91—101, 103, 104, 178, 186—
189

Մյունիթ բն (Նրզրուրի վալի) 44, 161,
177

Մյունիթ բն (Վաստամեռուի պատ.
բարոուշար) 21

Մյուսֆիթի զարև Քյամիլի բն 21

Մյուսֆիթի Մեհմեդ Ալի 21

Մյուսֆիթի բն 40, 101

Մովսիսյան Գասպար 173

Մորզան Ժակ դը 12

Մորզանիստ 11, 12

Մուսավեր 46, 95

Մուխարբ բն 55

Մումիլազ բն 20, 132, 192

Մուսա 42, 99

Մուսա Քյալիմ էֆենդի 14, 15, 19, 106,
107, 111, 115, 116, 118, 123—127,
183, 191

Մուստաֆա էֆենդի (Տրապիզոնի զազունի
զործակալության անօրին) 23, 167,
170, 172

Մուստաֆա (Ջեվազ բնի Նալբ) 33

Մուստաֆա փաշա (Ազիզ Մուլլախանի)
29, 53, 106, 116, 118, 129, 139,
163, 166, 167, 173, 176, 183, 194

Մուստաֆա Նալբի էֆենդի 183

Մուստաֆա Նազմ փաշա 15, 22, 29,
106, 116, 118, 121, 127—129, 163,
166, 167, 173, 176, 183, 186

Մուստաֆա Նազմի 16, 29, 35, 50, 53,
66, 71

Մուստաֆա Ներևի բն (Մայր) 159

Մուստաֆա Շերևի բն (Նորզարու-
թյան և անտրի մինխար) 15, 19,
106, 109, 111, 115, 116, 118, 124,
126, 127

Մուստաֆա Քերիմի փաշա 155, 176,
180, 184

Ցաղբճյան Կարապետ 143

Ցախուր Ջևիթի 48, 75, 79, 93, 99

Ցուսուֆի բն 35

Ցուսուֆի Ուզի 97

Նազարյան Նալիկ 143

դիտ. Նազմ (Կենտրոնական կամուրի
անդամ) 10, 15, 17—19, 29, 34, 36—
39, 42, 46—48, 52, 54, 55, 59, 64,
67, 73, 74, 79, 82—84, 87, 92, 95,
99, 106, 110, 112, 118, 124, 126,
127, 178, 186, 191

Նազմ բն (Ռեսնեի) 41, 42

Նալի բն 23, 24, 47, 65, 167, 170,
171, 173, 184

Նալի բն 9

Նեշատի բն 45, 47, 134, 157

Նեսիմի բն 133

Ներսիսյան Վ. Գ. 27

Նիզալի էֆենդի 23

Նիզալի Մարտին 12

Նուրի բն 23, 167, 169, 170, 172

Շաբի բն 35

Շեֆիկի բն 16, 36, 51, 52, 58, 99,
101, 108, 143

Շիրախյան Արշակ 189, 193

Շիրիխյան Ռաֆայել 162

Շյուբրի բն 10, 16, 17, 34—36, 49,
52, 106, 108, 110, 111, 165

Չարբրյան Գրիգոր 143

Չերեզ Մեհմեդ 133

Չլալուր Սուլի Մուսումենդ 123

Փինոն Որեն 12

Քալիզ բն 15, 19

Քավեր բն 84—85

Ջուլու բն (Կալմալկամ) 160

Ջելու բն (Կանյուլի վալի) 46, 47, 185,
188

Ջելու Նուրի 89

Ջելուեզդին Արիֆ 35, 53

Ջեմալ բն (Մեհմեդ) 20, 129, 131,
133, 155

Ջեմալ բն (գառապաշտական) 35

Ջեմալ բն (Յազգաթի մուքաթարիֆ)
96, 103, 113, 157, 188

Ջեմալ փաշա (Յուվալին մինխար) 14,
19, 29, 34, 36, 37, 42, 43, 46—48,
52, 106, 110, 111, 114, 118, 124,
126, 191

Ջեմալ Ազմի 23, 24, 44, 46, 167—
173, 193

Ջեմալ Ասաֆ 44

Ջեմալ Մոնուս 186

Ջեմալ Օղուզ բն 44

Ջեվազ (Մեհմեդ) 17, 29, 32, 33, 37—
39, 48, 52, 53—64, 73—76, 186—
189

Ջեվազ բն (Վկա) 159

Ջեվազ բն (Կալառուսյան) 133

Ջեվազ բն (Միքրոնի պատ. բարոու-
շար) 20, 132, 133, 155

Ջրաշյան Ռոմի (Կարպիս) 27

Ջուսայան Ռուզուզ 143

Թադի բն 47

Թաթ 12

Թաֆուս բն 45

Թեշուզ բն 25, 26, 191

Թեշուզ փաշա (Վաստամեռուի վալի) 41,
45, 84, 86, 102, 103, 113, 158, 177

Թեշուզ (Դիարբեքիրի կալմաթամ) 43, 46,
185

Թեսնեթի Նազմ 24, 25, 157, 176—
180

Թեքս 180

Թեֆիկի բն 194

Թեֆիկի Շեֆիկի բն 24, 179—176

Թիգա բն (Կալուխան) 55

Թիգա բն (Կենտրոնական կամուրի ան-
դամ) 15, 17, 18, 29, 32, 36, 38,
48, 52, 72, 73, 81, 82, 92, 93, 187—
189

Թիգալի Ջելու էֆենդի 24, 173, 174,
176

Թիգաթ Սամիհ 135

Թյուշեթի 42, 82, 83,
դիտ. Թյուշեթի էֆենդի 15, 29, 34, 36,
49, 52

Սարիֆ բն 41, 46, 177, 178

Սարիբ բն 20, 132, 192

Սարուբ Սամի բն 47, 177, 194

Սարջուզին բն (Կանյուլի ուսթիկանուլյան
պետ) 21, 122, 135

Սադրուզին Ներզ (գառապաշտական) 35,
36, 186

Սադրի Շահիդ 8

Սալիհ Ջեբրի բն 30, 43

Սալիզ Նուրի փաշա (Մեհմեդ) 14, 15,
29, 39, 35, 36, 48, 52, 98, 106,
108, 110, 111, 114, 116, 122, 189

Սահակյան Ռ. Գ. 27

Սամիհ Թիգաթի բն 21, 132

Սարաֆյան Ալեքսան 161

Սաբրի բն 144

Սեկանդրի 129, 136, 192

Սեկանդրին Ջիմազ 21, 132, 192

Սելիմ էֆենդի 159

Սերրի բն 97

Սելիզ 108

Սելվանյան Ասրերի բն 18, 64, 63, 64,
81, 82, 89, 90, 101

Սուլեյման էլրիստանի բն 118, 123,
126, 127

Սուլեյման Նազմ 46

Սուլեյման Շաբիր բն 155, 176, 180,
184

Վահիդ էֆենդի 159

Վահիդեզդին Մեհմեդ 6-րդ 14, 51, 185,
191, 193

Վահիդեզդին 185

Վեդեթ Արմին 12

Վեդեթ փաշա 17, 45, 46, 178, 194

Վեսուլալի Տուրի 12

Տեր-Պազույան Պետրոս 191

Քեմալ բեյ (Քողազյանի կայմալամ) 22, 23, 157, 163—166, 193
 Քեմալ բեյ (պարենափորման մինիստր) 16, 29, 33—36, 48, 52, 85, 106, 108, 110—112, 115, 123, 133
 Քյազիմ բեյ 35
 Քյամիլ փաշա (մեծ վեզիր) 7, 121, 191
 Քյամիլ Էֆենդի (եյսեննես) 41
 Քյոփրյուլյու Ֆուադ 9
 Քյուլյուկ Թալասթ 15, 29, 32, 36, 48, 52, 186, 187, 189
 Քյուրբանյան Հայկ 143
 Օ՛անյան Արթին 143
 Օմեր Էֆենդի 175

Օսկան Էֆենդի 15, 118, 123, 126, 127
 Օսման բեյ 97
 Օսման նորի 7, 8
 Օրալյան Թաթևազ 143
 Յախ՛ Ռըֆրը Աթուլ 11
 Յախթ 41
 Յախթ Ալի 188
 Յե՛մի բեյ 21, 132, 135
 Յերիզ բեյ (Կոնիայի, Միրզուհի պատ. բարտուղար) 21, 132, 133, 192
 Յերիզ բեյ (Խարբերդի տեսուչ) 176, 178, 180
 Յերիզ փաշա, Գամազ 13, 183
 Յերիզուհ բեյ 106, 108, 129, 131, 135

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աղարազար 10, 21, 132, 134
 Ազնան 9, 26, 95, 97, 107, 115
 Աղբրեջան 8
 Աղին՛իբ 21, 132, 135
 Ալշա 9
 Անտառլիս 10, 114
 Անզլիս 6, 7, 189
 Անդրյովկա 189, 190
 Անթալիս 47, 178
 Անկարա 13, 17, 20, 31, 40, 44, 45, 47, 63, 94, 95, 102, 113, 132, 135, 157, 189, 191, 194
 Ասիս 7
 Ալատրո-Նուցարիս 190
 Արդահան 76, 190
 Արդվին 39, 48, 75, 79
 Արևելյան Հայաստան 26
 Արևմտյան Հայաստան 5, 25, 26
 Աֆիոն-Կարահիսար 148, 192
 Աֆրեկա 64

Բաթում 62, 190
 Բալբեկսեր 42, 74, 99
 Բալիակյան Թերակզդի 192

Բալու (Բուլու) 20, 22, 40, 132, 133, 158, 160, 192
 Բաղդատ 46, 116
 Բանգրամ 74
 Բասեն 75
 Բեյսուլու 20, 129, 132, 155
 Բելուին 6, 8, 97, 125, 191, 193
 Բերդամա 91
 Բիթլիս 6, 47, 165, 178
 Բյուլուք Գերե 24, 163
 Բովադդին 21, 132
 Բողազյան 22, 122, 157, 163, 164
 Բոսֆոր 194
 Բրեսո-Լիտովսկի 113
 Բրիտանիս 12, 108
 Բրուսա 20, 21, 40, 42, 71, 74, 101, 102, 129, 131, 132, 146, 152, 154, 155, 160, 189, 192
 Բուլզարիս 190
 Բուրզուր 32

Գալիպոլի 139
 Գեթմանիս 10, 11, 13, 190

Գամաղոս 116
 Գարգանիի նեղուց 184, 192
 Գերբան 6
 Գերսում 179, 185
 Գիարբեբեր 33, 40, 42, 43, 46, 47, 69, 91, 178, 185, 187
 Եփրոսյա 7, 37, 58, 59, 74, 115, 126
 Եփրատ գետ 9, 43
 Զեյթուն 6
 Էդիրնե (Ադրիանապոլիս) 21, 22, 129, 133, 136, 138—141, 143—147, 155, 160, 161, 192
 Էսկիշեհիբ 20, 129, 130, 141, 142, 148, 151, 152, 155, 192
 Էրզրեջան 72, 130, 168
 Էրզրում 6, 21, 38, 40, 41, 43, 44, 47, 65, 69, 77, 81, 82, 118, 132, 157, 165, 177, 178, 192

Բեռզուսիս 187
 Բեքֆուր իս (Թերբերդազ) 139, 147, 161, 192
 Բիֆլիս 191
 Թարթում 197
 Թրակիս 63, 191
 Թուրքիս 6, 11, 12, 26, 187, 188, 190, 191, 194

Իզմիտ 39, 46, 74, 134, 139
 Իզմիր 45, 61, 91, 192
 Իտալիս 120

Խարբերդ 24, 27, 41—43, 70, 157, 163, 176—178

Կաղանչը 23
 Կա՛շեր 30
 Կասաճոնու 21, 39, 40, 45, 72, 94, 102, 113, 156, 157—160
 Կարահիսար (Շարբի, Շապկի) 20, 21, 132, 142, 156, 192
 Կարասի 99

Կարո 190
 Կեմիկի 179
 Կեմիկի 160
 Կեսարիս 10
 Կիլիկիս 6, 9, 188
 Կիրենակա 191
 Կոնիս 10, 21, 46, 132, 133, 135
 Կովկաս 18, 54—57, 64, 72, 76, 79, 91, 99, 100
 Կասաճեղուպոլիս (Կ. Պոլիս) 6, 9, 11, 13, 14, 17, 18, 20, 21, 24, 26, 181, 184, 185, 187, 189, 190, 192—194
 Լալեկ 17, 20, 21, 40, 43, 132, 133, 155
 Լայաստան 6, 7, 25, 27
 Լայկական ՍՍՀ 27
 Լանիս 30
 Լայովինկ 179, 180
 Լոոմ 189
 Լոնաստան 25

Մալաթիս 43, 187
 Մալլիս կզդի 14, 20, 22, 189, 192
 Մանիսա 20, 129, 132, 133, 155
 Մեսքեն 10
 Մեթին 185
 Միլաս 30
 Միլազան 5
 Միշերլիքական ծով 185
 Միշին Ասիս 191
 Միրզուհ 20, 129, 132, 133, 155
 Մուսուլ 47, 116, 178
 Մուրադ 13
 Մուշ 6
 Մուրզուլ 75

Տաղաթ 14, 22, 27, 72, 96, 103, 113, 122, 157, 163, 164, 165, 193

Նիկոմեդիս 10
 Նովորոսիսկի 187
 Չանակլիս 31
 Չանկերը 9, 40, 44
 Չենեկա 188

Պարտիզակ 10
Ջիզրե (Ջեյիբե) 10
Ջիշահերիլի (Նահիե) 21, 132, 135
Բաս-ու-Ալե 10
Թեշադին (Նահիե) 91
Թեհեթի լեռներ 119
Բազասու 10
Թումանի 64
Թուսասուան 6, 18, 64, 78, 124, 187, 189
Մալանիկ 8, 21, 32, 132, 134
Մաման 42, 45
Մասուն 6, 7, 82
Մարուխան 20, 132, 162, 192
Սևաստուպոլ 187
Սև ծով 44, 98, 187, 188
Սիլիֆկե 159
Սիսուպ 20, 22, 132, 192
Սիվալ 21, 47, 72, 132, 178, 192
Սիրիա 5, 11
Սպարտա 132, 135
Ստամբուլ 7, 9, 10, 17, 21, 22, 31, 34, 36—40, 45, 47, 49, 53, 60, 61, 73, 85, 96, 103, 107, 108, 112, 123, 125, 126, 132, 133, 143—146, 156, 158, 172, 177, 179, 191, 192

Ստոկհոլմ 97
Սուարի 20, 132, 192
Վան 6, 47, 131, 165, 178
Վիեննա 97, 158
Տեր-Ջոր 10, 40, 41, 43, 47, 161, 178
Տրապիզոն 23, 24, 27, 32, 44, 47, 48, 65, 68, 69, 72, 73, 75, 79, 81, 122, 123, 163, 167, 168, 172, 177, 178, 185, 186, 192
Տրիպոլի 54, 64, 186
Տրիպոլիտանիա 191
Փարիզ 84, 187
Փոքր Ասիա, 5, 154
Քրդի 44, 177
Քլբք ֆրիլան 160
Քրիլա 17, 40
Օդեսիլ 130
Օսմանյան կայսրություն 7—9, 12, 13, 26, 27, 50, 112, 113, 119, 134, 137, 156, 164, 184, 185, 188, 196
Տրանսարս 6
Տրեզնո 189

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան	5
Մասն առախին	
Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարությունը	29
Մասն երկրորդ	
«Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների ու պաշտոնյաների դատավարությունը	129
Մասն երրորդ	
Յողզաթի, Տրապիզոնի, Քյուլաթ Գերեի և Խարբերդի անդամների կուսակցության և կուսակցության ղեկավարությունները	163
Մանթաշարի կուսակցությունները	181
Տերափների բուռնարան	195
Ամֆոթում (առևերեն)	196
Ամֆոթում (անդերեն)	204
Կուսակցականները	213
Յանկեր	
Անենտուններ	247
Տեղանուններ	252

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԸՍՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ
Առաջարանը, քարգմանությունը և ծանոթագրությունները
Ա. Հ. ՓԱՓԱՉՅԱՆԻ

Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. Մաղանյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Հ. Գ. Հմայակյան
Սրբագրիչ Չ. Գ. Նարանյան

ИБ № 1389

Հանձնված է շարվածքի 12. 01. 1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության 24. 03. 1988 թ.
վճ 08643: Չափը 60x84¹/₁₆ թուղթ № 2: Տառատեսակ «Գրքի սովորական», բարձր
տպագրություն: Պայմ. 14,88 մամ., տպագր. 16,0 մամուլ: Ներկ մամուլ 14,88 Հրատ.
հաշվարկ. 14,04 մամուլ: Տպագրանակ 50000, 1—25000 առաջին թուղարկում:
Հրատ. № 7360: Պատվեր № 26: Գինը 1 ու. 55 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24 գ:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 2
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24.